

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”**

На правах рукопису

МЕЛЬНИК РОМАН ПЕТРОВИЧ

УДК 355.01(477) “19”

**УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВО-ТЕОРЕТИЧНА ДУМКА
20–30-их рр. ХХ ст.**

20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –

Зінкевич Роман Дмитрович

кандидат історичних наук, доцент

Ідентичність всіх примірників дисертації

ЗАСВІДЧУЮ:

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради

_____ /**Л.В. Буковський**/

Львів – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА ДОБИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. В НАУКОВИХ І МЕМУАРНО – АНАЛІТИЧНИХ ПРАЦЯХ ВІЙСЬКОВИХ ІСТОРИКІВ.....	23
2.1 Військовий фактор у державній діяльності Центральної Ради.....	23
2.2 Аналіз військового будівництва періоду Гетьманату.....	44
2.3 Формування армії УНР доби Директорії.....	58
2.4 Уроки національного будівництва збройних сил ЗУНР.....	72
РОЗДІЛ 3. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙСЬКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....	98
3.1 Вишкіл офіцерських кадрів та особового складу армії.....	98
3.2 Матеріально-технічне забезпечення збройних сил.....	130
3.3 Майбутній збройний конфлікт і опрацювання національної воєнної доктрини.....	149
ВИСНОВКИ.....	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	175

ВСТУП

Актуальність теми. Процес розбудови та реформування Збройних Сил України на сучасному етапі їх розвитку закономірно викликає інтерес до вивчення вітчизняного історичного досвіду, пошуку певних аналогій, які можна було б використати для вирішення актуальних проблем. Це стосується й такого важливого аспекту, як формування військово-теоретичної думки, що є одним із найважливіших компонентів на шляху проєктування воєнної доктрини держави.

Вітчизняний і світовий історичний досвід переконливо засвідчують, що гарантувати безпеку країни може лише добре вишколене й озброєне національне військо. Сьогодні на порядку денному в нашій державі стоїть необхідність вироблення нових підходів до військового будівництва, які мають увібрати у себе всі найкращі та найперспективніші досягнення військової думки. Разом з тим, формування, національних збройних сил не може відбуватися без урахування минулого, зокрема й власного досвіду українського війська, здобутого за часів визвольних змагань 1917–1921 рр. Цей досвід, традиції тієї доби є надзвичайно цінними не лише у сфері військового будівництва, а й у патріотичному вихованні молодих вояків.

Розвиток історичної науки в незалежній Україні засвідчив чималі здобутки дослідників новітньої доби. Завдяки сприятливим умовам вітчизняні історики створили потужний пласт наукових праць, які неупереджено реконструювали передумови, хід та геополітичні наслідки Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Водночас поза межами ґрунтовних узагальнень залишилося чимало сторінок військової історії новітньої доби, зокрема діяльність у царині воєнно-теоретичних планів, щодо формування воєнної доктрини. Доробок сучасних українських дослідників із цієї проблематики обмежується небагатьма, проте,

змістовними монографіями І. Срібняка [449], В. Трощинського [462], М. Павленко [404], С. Литвина [354], В. Солдатенка [447], О. Колянчука [303].

Слід підкреслити, що національна військова тематика аж до початку 90-х рр. ХХ ст. була об'єктом дослідження українських істориків лише на еміграції. Тому, справжнім національним феноменом, став той факт, що після кількох років визвольних змагань розрізнені, змучені духовно і фізично, залишки армії Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки, викинуті за межі Батьківщини, у надзвичайно складних умовах інтернування не склали рук, а плідно працювали над розробкою схематичних планів відновлення боротьби і повернення на рідні терени.

Однією з характерних особливостей нової хвилі української еміграції був відступ Армії УНР на чолі з урядом С. Петлюри до Польщі і частково Румунії, а Галицької армії – до Чехословаччини, з перспективою продовжити збройну боротьбу після вимушеної перерви. У кількарічному інтернуванні військовики напрацювали поважний пласт військової літератури, яка дала могутній поштовх розвитку українській військово-історичній науці. Так у 20–30 рр. ХХ ст. були організовані спеціальні наукові установи, які працювали над її розробкою, видавали окремі монографічні роботи, статті, збірники документів, спеціальні військово – історичні журнали. Найбільша заслуга в розробці проблеми української військової історії належить Українському військово – історичному товариству, навколо якого гуртувалися значна кількість ветеранів колишньої Армії УНР. Питання військової історії, зокрема періоду визвольних 1917–1921 рр. розробляло в міжвоєнне двадцятиліття “Товариство бувших вояків Армії УНР”, яке з 1927 р. до вибуху Другої світової війни містилося у Франції.

Українська військова еміграція в міжвоєнний період своєю активною політичною і науково-теоретичною діяльністю заявила себе на міжнародній арені представником могутньої нації, непокірним борцем за вікові прагнення народу до незалежності й соборності. Завдяки збереженню національної

ідентичності й свідомості вона стала захисником історичної пам'яті нації. Велику роль у здійсненні цієї функції відігравала науково-історична та видавнича діяльність.

Іншою функцією української еміграції, зокрема військової, стало творче осмислення уроків Української революції 1917–1921 рр. Завдяки високому інтелектуальному потенціалові її наукові сили зробили вагомий внесок у історіографію національно-визвольної боротьби ХХ ст. Великою заслугою українського закордоння була робота над концептуальним теоретичним планом майбутнього збройного конфлікту та участі в ньому України.

Об'єктивною необхідністю цього дослідження є простежити зародження і розвиток української воєнно-теоретичної думки в умовах, коли зростає загальний інтерес суспільства до сторінок вітчизняної історії, які впродовж десятиліть замовчувалися чи фальсифікувалися. Праця українських дослідників у сфері військово-історичної науки міжвоєнної доби, сприяла виходу українського питання на світову арену й певним чином допомогла становленню України не лише суб'єктом, але й об'єктом міжнародної політики. Творча спадщина в галузі воєнної науки стала вагомим внеском у піднесення національної свідомості та державницького самостійного руху українства. Домінантом узагальнювальних досліджень і мемуарно-аналітичних праць військовиків була історія Української революції 1917–1921 рр. та аналіз військового будівництва тієї доби. Глибоке осмислення й аналіз формування збройної сили періоду визвольних змагань дали можливість військовикам розпочати науково-теоретичну роботу над опрацюванням воєнної доктрини і тим самим закласти підвалини будівництва регулярної військової сили з усіма її компонентами.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до планів наукової діяльності Національного університету “Львівська політехніка” та в рамках наукової теми кафедри історії, теорії та практики культури цього ж університету

“Загальнонаціональний визвольний рух українського народу за відродження своєї державності 1917–1921 рр.”.

Об’єктом дисертаційного дослідження є військово-теоретична думка 20–30 рр. ХХ ст., а **предметом** військово-теоретичні праці та погляди окремих представників української військової еміграції на військове будівництво, що відбувалось під час української національної революції 1917–1921 рр і перспектив майбутньої збройної боротьби.

Хронологічно робота охоплює міжвоєнний період – 20–30 рр. ХХ ст. – час відінтернування Армії УНР до початку Другої світової війни.

Мета дослідження полягає в аналізі концептуальних підходів, щодо основ військового будівництва періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. в студіях військових істориків, з’ясуванні місця та роль українських військових авторів в опрацюванні теоретичних норм воєнної доктрини викладених на сторінках наукових праць, щодо питання національного будівництва збройних сил.

Мета визначила **завдання**:

- охарактеризувати стан військового будівництва періоду національної революції 1917–1921 рр., зокрема доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР та ЗУНР у студіях військовиків;
- визначити головні напрямки дослідження військово-політичної історії України;
- показати головні проблеми воєнно-теоретичного характеру, щодо будівництва збройних сил в українській військовій літературі;
- узагальнити воєнно-наукові концепції видатних теоретиків міжвоєнного періоду, щодо проблем пов’язаних із фаховим вишколом офіцерських та солдатських кадрів;
- виокремити проблему матеріально-технічного забезпечення армії, як складову частину воєнної доктрини;
- показати, як представники військової еміграції перебуваючи далеко на чужині концептуально розглядали проблеми, пов’язані із майбутнім

світовим збройним конфліктом і можливості відновлення власної збройної сили;

- виокремити недостатньо опрацьовані сторінки української воєнної історії та визначити напрямки подальших досліджень даної проблематики.

Методологічною основою дослідження є принцип об'єктивності та історизму, комплексного використання джерел та їх критичного аналізу. Розв'язуючи поставлені завдання вжито описовий, проблемно-хронологічний, комплексно-аналітичний, порівняльний метод дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає, насамперед, у комплексному дослідженні української військово-теоретичної думки в міжвоєнний період, виокремленні концептуальних розбіжностей у поглядах, щодо шляхів формування воєнної доктрини, узагальненні тенденції розвитку військово – історичної думки та її внеску в історіографію Визвольних змагань.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів дослідження зумовлене з'ясування місця і ролі військових істориків у розробці концептуальних засад, щодо етапів теоретичного формування воєнної доктрини з чітким усвідомленням ролі армії в державницькому будівництві. Творчий доробок дисертанта може бути використаний для дослідження літопису української революції 1917–1921 рр., вивчення теоретичних норм військового будівництва у наукових дослідженнях військових істориків, для написання праць та навчально-методичних посібників з новітньої історії України та історії її війська, опрацюванні спецкурсів з проблем Українських визвольних змагань.

Особистий внесок дисертанта у розробку проблеми полягає у виявленні й аналізу масиву неопублікованих документів і матеріалів, частина яких вводиться до наукового обігу вперше. Аналіз цієї документальної та історіографічної бази дає можливість охарактеризувати стан військового будівництва доби національної революції 1917–1921 рр. у поглядах військових істориків, проаналізувати концептуальні підходи дослідників,

щодо основних етапів формування українського війська, висвітлити головні теоретичні положення дослідників, щодо закладення основ воєнної доктрини пов'язаної із питанням державного будівництва загалом.

Основні засади та результати дисертації були **апробовані** на трьох наукових конференціях, семінарах **опубліковані** у чотирьох статтях в наукових фахових виданнях, що затверджені переліком ВАК України.

Дисертація **складається** зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Основний текст дослідження складає 174 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Відновлення державної незалежності України дало могутній поштовх розвитку національної історичної науки, викликало жваве зацікавлення історією визвольних змагань українства за здобуття своєї незалежності. Значною мірою це пов'язано з нагальними потребами сучасного державного будівництва, успішне вирішення яких немислиме без урахування досвіду минулого.

Науково-історичні, та теоретичні дослідження військовиків міжвоєнної доби, їх місце і роль у створенні і впровадженні теоретичних концепцій воєнної доктрини, зрештою як і взагалі історія військового будівництва, недостатньо вивчені вітчизняною наукою. Ці процеси упродовж десятиліть були поза межами студій радянських істориків України, творча праця яких постійно знаходилася під контролем партійних і репресивних органів і мала відповідати вимогам комуністичної ідеології. Відтак, події Української революції, національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. замовчувалися або знаходили спотворювання й сфальсифікувалися. Про це свідчать праці радянських авторів В. Антонова-Овсієнко [94], А. Лихолата [357], М. Супруненко [455] та інших. Історія ж української військової та політичної еміграції взагалі замовчувалась. В окремих випадках її згадували під тавром “буржуазно-націоналістична” чи “петлюрівська”. У полі зору радянської історіографії була лише так звана трудова еміграція, тому у ній практично відсутні згадки про діяльність Державного центру УНР в екзилі, інтернування української армії у Другій Речі Посполитій. Навіть у енциклопедіях і довідниках СРСР та УРСР не подавалися біографи Симона Петлюри, Андрія Левицького, Михайла Омеляновича-Павленка,

Марка Безручка, Володимира Сальського, Павла Шандрука та інших державних та військових діячів УНР.

“Століття російсько-імперського ідеологічного процесу, довгі десятиліття тоталітарного режиму на вивчення цілих пластів давнього і ближнього минулого, – слушно відзначали сучасні науковці В. Кондратюк і С. Буравченкова, – намагалися витравити із національної свідомості українців цілі шеренги історичних подій, осіб і фактів, терор проти українських істориків, за якого звернення до подій минулого під прямим кутом вважалося мало не самогубством, здавалось повинні були призвести українську історичну науку до краху” [306].

На наш погляд, сучасний ренесанс вітчизняної науки був забезпечений саме багатолітньою подвижницькою працею потужного загалу вчених, військових істориків з української діаспори, які упродовж ХХ ст. розвивали й підтримували на світовому рівні національну історичну науку. Слід погодитися з висновками Олександра Оглоблина, який у своїх концептуальних працях – “Думки про сучасну українську советську історіографію” та “Завдання української історіографії на еміграції” – констатував, що внаслідок “руйницьких процесів протягом 50 років українська історична наука на Батьківщині перестала існувати” [89, с.80]. Адже, радянська історіографія була вписана в систему тоталітарного режиму і пристосована для обґрунтування його ідейно політичних потреб. Відтак вона не могла об’єктивно, не заангажовано висвітлювати зазначену проблематику.

Для аналізу ідейно-теоретичної та історіографічної спадщини, окреслення головних схем формування воєнної доктрини та висвітлення історії Української революції, національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність 1917–1921 рр. для дисертанта послужили студії еміграційних науковців. На відміну від радянських істориків, які керувалися марксистсько-ленінськими догматами, принципом класового підходу до оцінки явищ вони взяли на озброєння методологію соціально-політичного

плюралізму й в умовах відсутності жорстокого ідеологічного тиску зуміли відтворити історичні події набагато об'єктивніше, ніж в УРСР. Основну частину праць еміграції становили праці, присвячені воєнним аспектам Української національно-демократичної революції. При цьому, слід зазначити, що міжвоєнна військова діаспора усвідомлювала своє місце і непересічну роль у розвитку національної воєнно-історичної науки. Підтверджує це декларація Української еміграційної ради у Празі 1930 р., в якій наголошено: “На нас спадає обов’язок усвідомити всі народи світу і перш за все європейські держави, що мають свої інтереси на сході, і зокрема на Україні, про нашу визвольну боротьбу, про наші національні цілі, про нашу країну, про наш нарід, про його минуле й сучасне” [28].

Отже, висвітлюючи проблематику дисертації за головним джерелом служили науково-історичні та військово-теоретичні дослідження і загалом видавнича продукція української еміграції. Зрозуміло, що першими інтерпретаторами проблеми були урядовці, політики та військовики УНР. Творча науково-публіцистична і епістолярна спадщина Голови Директорії та Головного отамана Симона Петлюри зібрана у тритомнику “Статті, листи, документи ”(перші дві книги з’явилися в США, остання, 1999 р. у Києві), у збірниках “Народе український: Вибрані статті, листи, документи” (Харків, 1992), “Статті” (Київ, 1993), де власне обґрунтовано необхідність укладення польсько-українського військового союзу 1920 р. та інтернавання Армії УНР поза межами Батьківщини, організаційне єднання скитальців у Польщі, Румунії, Болгарії, Чехословаччині, Франції, Туреччині. Своєрідним заповітом науковцям співвітчизникам стала його праця “Завдання військової літератури” (Варшава, 1937), де актуалізовано важливість узагальнення національно-військових традицій давнього і тогочасного козацтва, щоб виховати нове покоління борців за волю і соборність України.

У праці голови комітету пам’яті С. Петлюри Олександра Шульгина “Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині” (Париж, 1934; репр. вид. Київ, 1998) обґрунтовується “правно-політичні підстави ” перебування

уряду і армії УНР за кордоном, потребу засвоїти уроки західноєвропейської демократії. Важливість державницького чину військово-політичної еміграції обстоювали відомі політики і військовики Андрій Лівіцький, В'ячеслав Прокопович, Михайло Тишкевич, Олександр Лотоцький, Марко Безручко, Дмитро Дорошенко, Віктор Куш, Ісаак Мазепа, Олександр Саліковський, Володимир Сальський, Олександр Удовиченко, Микола Юнаків, Михайло Омелянович-Павленко.

Центром розвитку української військово-історичної думки стало Військово наукове видавництво “Чорномор” при таборі інтернованих у Каліші, яке з 1923 р. випускало військово-теоретичний журнал “Табір”, де неодноразово публікували теоретичні та мемуарно-аналітичні статті В. Сальський, Г. Порохівський, В. Куш. Розробці військово-історичних проблем скитальців, їхньому вишколу і громадським акціям чимало уваги приділяло Військово-історичне товариство, яке з 1929 р. видавало у Каліші (згодом у Варшаві) часопис альманах “За державність” у формі збірок статей (М. Стечишин, В. Савченко, О. Шпілінський, О. Удовиченко, М. Омелянович-Павленко, П. Ващенко, І. Рембалович, В. Яновський, С. Чорний, Д. Зоренко, Є. Філоненко, ін.) з історії Українських визвольних змагань першої половини ХХ ст.

Проблеми діяльності екзильного уряду, окремих вояків скитальців та їх родин, розроблялися в Українському Науковому Інституті у Варшаві, Бібліотеці ім. С. Петлюри (заснована 1929 р.). Важливим центром військово-історичних досліджень еміграції в Чехословаччині, Польщі та Румунії став створений у 1925 р. Музей визвольної боротьби України, де упорядковано багату збірку матеріалів громадських об'єднань, таборової документації, мемуарів, світлин й опубліковано у “Вістях”, що виходили під редакцією історика Дмитра Антоновича

Розглядаючи ці питання, неможливо обійти осторонь фундаментальні праці визначних історіографів і бібліографів Л. Шанковського [494], О. Оглоблина [392], С. Наріжного [385], І. Шендрика [499], С. Ріпецького

[428], де відтворено творчі здобутки воєнно-історичної думки української діаспори, подано їх глибокий аналіз, що дозволило дисертантові визначити загальну концепцію вітчизняної історичної науки та прослідкувати тенденції її розвитку у міжвоєнні роки.

Серед вказаних авторів варто виокремити фундаментальну працю Л. Шанковського “Нарис української воєнної історіографії”. Активний учасник національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. і талановитий історіограф Л. Шанковський виклав глибокий і високопрофесійний аналіз науково-історичних і мемуарно-аналітичних праць української військової еміграції, дослідив і визначив особливості авторів різних угруповань та історичних центрів, зокрема, Праги, Львова, Варшави, США і Канади [492, с.67–75].

На значну увагу заслуговують історико-мемуарні розвідки, біографи таборян, військово-аналітичні нариси, картосхеми боїв, опубліковані у львівському видавництві “Червона Калина” у 30-ті роки.

Після Другої світової війни у Західній Європі та Америці з’явилися дослідження діячів УНР і ЗУНР Олександра Удовиченка “Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917–1921” (Вінніпег, 1954), Лева Шанковського “Українська Армія в боротьбі за державність” (Мюнхен, 1958), Дмитра Герчанівського “Вигнати окупанта” (Мюнхен, 1963), а також праці Матвія Стахіва, Петра Мірчука, Сергія Шелухіна, Василя Іваниса, які висвітлюють (щоправда, без вітчизняної документальної бази) окремі сюжети проблеми, яку ми розглядаємо.

Воєнно-історичним студіям сприяли низка праць сучасних вітчизняних історіографів, які в добу незалежності отримали можливість висвітлювати маловідомі чи закриті для широкого загалу аспекти української історіографії й започаткували повернення на рідні терени творчої спадщини української еміграції. Найгрунтовніше історіографію національно-визвольних змагань зроблено у двохтомній праці В. Солдатенка “Українська революція.

Концепція та історіографія”. Автор загалом об’єктивно дослідив історіографію Української революції 1917–1921 рр., всебічно проаналізував науково-мемуарну спадщину української еміграції, відтак зробив внесок у розуміння подій національно-визвольних змагань за незалежність України. Щоправда, дещо поверхнево в роботі подано історіографію ЗУНР, українсько-польської війни 1918–1919 рр. [447]. Науково-історична та видавнича діяльність стала також об’єктом досліджень сучасних науковців-пресознавців І. Крупського [326], В. Передерій [408], П. Федоришин [473] та ін. Слід особливо відзначити бібліографічну працю В. Передерій “Видання Червоної Калини” 1922–1939 рр., яка містить широке коло львівських видань, анотації та воєнно-історичні розвідки, спогади активних діячів національно-визвольних змагань, що друкувалися на сторінках “Літопису Червоної Калини”, “Календаря-альманаху Червоної Калини” та окремими книгами.

З відновленням незалежності України розпочався якісно новий етап у розвитку національно військової історіографії. Для сучасних вітчизняних дослідників не лише відкрилися колись недоступні архівосховища, а й стала можливою наукова співпраця з істориками в еміграції. Це дало змогу повному переглянути настанови, що тривалий час зберігалися у їхніх поглядах на ці проблеми, а головне, розпочати вивчення цілої низки питань національного військового будівництва.

З точки зору теорії і методології дослідження цієї проблематики, особливо цінними стали праці сучасних авторів: з історії УНР В. Голубка [190], С. Литвина [354], Л. Дещинського [221], О. Щусь [505], з історії ЗУНР – С. Макарчука [367], В. Гордієнка [198], Я. Дашкевича [214], М. Литвина [350], К. Науменка [386], О. Шишки [500], В. Футулуйчука [479], О. Карпенка [289], й ін.

Загальні умови інтернування Армії УНР дослідили львівські історики Б. Гудь і В. Голубко у нарисі “Нелегка дорога до порозуміння: До питань генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–

1921 рр.” (Львів, 1997), стверджуючи “непослідовну і неоднозначну політику Польщі, щодо питання відновлення незалежності Української Народної Республіки, бо у частини польських політиків існували небезпідставні підозри, що в разі утвердження самостійності Української держави рано чи пізно буде порушено питання про повернення їй західних етнічних українських земель” [192, с.41].

Військову діяльність екзильного уряду проаналізував І. Срібняк у книжці “Обезброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924)” (Київ, 1997). Він доводить, що “переможена мілітарно, обезброєна та скупчена у спеціальних таборах за колючим дротом, Армія УНР, упродовж трьох з половиною років інтернування, зберігала свої бойові осередки у вигляді згорнутих апаратів штабів дивізій, бригад і куренів, являючи собою базу для відновлення національних збройних сил” [450, с.109]. На жаль, автор лише частково згадує основні проблеми розробок військовиків інтернованої армії УНР, щодо планів відновлення збройної сили і продовження боротьби.

Окремо варто виділити серед праць даної проблематики монографію В. Сідака, в якій досліджено формування воєнної доктрини від доби Центральної Ради до емігрантського періоду уряду УНР[445]. Дослідник звертає значну увагу на способи творення власних боєздатних збройних сил їх методи формування та способи діяльності. Головний наголос автор здійснює на проблемі правильності складених норм, від яких залежить розвиток і діяльність війська і захист держави.

Деякі питання, пов’язані із вивченням проблеми військово-теоретичної думки міжвоєнного періоду, висвітлюються в дисертаційних роботах О. Колянчука [303], Л. Кривизюка [323].

Окремо потрібно виділити дисертаційну роботу О. Фуртеса “Військово – історична проблематика у працях української еміграції” [477], яка на сучасному етапі визначає стан наукового опрацювання. Автор, узагальнює діяльність наукових центрів за межами України і тенденції розвитку

української історичної науки в екзилі. Особливо заслуговують на увагу залучені автором архівні документи, значна частина яких уперше вводиться до наукового обігу. Однак, об'єкт та предмет дослідження, визначений автором, засвідчує, що мова йде про видавничу діяльність еміграційних дослідників військової історії. Втім поза увагою залишається теоретично – концептуальні погляди військовиків, щодо проблем національного будівництва збройних сил.

Певні сюжети проблеми висвітлено в узагальнювальних роботах з історії українського війська [507; 317; 301; 265].

Аналізуючи джерельну базу й історіографію проблеми, на наш погляд, слід дотримуватися концепції історіографа Л. Шанковського, який поділяв джерела воєнної історії на першорядні, головно архівні документи, та другорядні – воєнно-історичні та мемуарно-аналітичні праці й довідкові матеріали. Відзначимо, що архівіст В. Стрельський зараховує до джерельної бази друковані документи, архівні документи, періодичну пресу, спогади.

Вагомий історичний матеріал з проблеми утворення української військової еміграції, організації науково-теоретичної роботи в таборах інтернованих частин Армії УНР і УГА у Польщі та Чехословаччині, видавничої діяльності зосереджено в архівах України, насамперед, в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України в м. Києві, Центральному державному історичному архіві України у Львові. Документи, що висвітлюють окремі аспекти проблематики, можна віднайти в архівах Варшави і Москви та в Державному архіві Львівської області (частину з них опубліковано) [21; 29; 325; 31; 32].

Найбільше документів, які висвітлюють проблему, зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України в Києві. Там, зокрема, зосереджені фонди вищих органів влади і управління УНР, військового міністерства (1075), Головного управління Генерального штабу Армії УНР (1078), воєнно-історичного відділу та Державного воєнно-історичного музею (1077), Воєнно-історичного музею архіву (3179), Групи

інтернованих військ Армії УНР у Польщі (2439) та окремих таборів інтернованих частин: Тухоля (3522), Шипйорно (3523), Стшалків (3524), Александрів Куявський (3526), Каліш (3527) та ін. У цьому ж архіві зберігається персональні фонди видатних діячів і воєначальників УНР, авторів фундаментальних праць і спогадів: С. Петлюри (3809), М. Омеляновича-Павленка (4012), В. Петріва (3947), В. Змієнка (647), О. Пилькевича (3884), М. Шаповала (4007), а також В. Винниченка, І. Мазепи, І. Огієнка, В. Приходька, П. Холодного й ін. Значну цінність становлять документи з історії утворення і діяльності, зокрема видавничої, Українського Воєнно-Історичного Товариства (1920–1939), яке об'єднало майже 200 генералів і вищих старшин здебільшого Генерального штабу в еміграції, що залишили багато праць, особливо мемуарно-аналітичного характеру.

В архіві зберігається велика кількість унікальних документів, вивезених після Другої світової війни із Чехословаччини, зокрема з Праги, яка була у міжвоєнні роки важливим центром зосередження української еміграції. Найбільший інтерес у дослідника викликали фонди Музею Визвольної Боротьби України й Українського Історичного Кабінету. Саме музей у Празі видав у 1942 р. фундаментальну працю тодішнього заступника директора музею Симона Наріжного “Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами”, яка стала цінним джерелом для вивчення цієї проблематики. Архівні матеріали музею склали 340 фондів (близько 40 тис. справ), з яких особливу вартісність мають матеріали інтернованих частин Армії УНР у Польщі та Української Галицької Армії в Чехословаччині у кількості 173 фондів (7232 справи) [385, с.147]. Частину празької колекції розпорощено в російських центральних архівах.

Значний джерелознавчий потенціал для студіювання життєдіяльності екзильного уряду та громадських структур військовиків має Центральний державний історичний архів України у Львові, де упорядковано

частину документів Державного центру УНР в еміграції, Головного командування Армії, Канцелярії військового міністерства, Управління Української військової станиці у Каліші (1923–1938), а також особисті фонди діячів УНР-ЗУНР А. Крушельницького, О. Назарука, С. Томашівського, І. Шендрика, С. Шухевича та ін. Вказану колекцію зібрав у міжвоєнні роки митрополит Андрей Шептицький. Уже в період незалежності до архіву надійшли мікрофільми з документів Партизансько-повстанського штабу, “Просвіти” та Українського національно-демократичного об’єднання. Цінним джерелом у ході дослідження авторові послужили фонди цього архіву, зокрема Наукового товариства імені Шевченка (309), видавництва “Червона Калина” (316). Чимало документів, які висвітлюють окремі аспекти проблематики, віднайдено в різних відділах Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника.

Слід відзначити, що багато архівних матеріалів, щодо науково-теоретичної діяльності української військової еміграції зберігаються поза межами України. Чи не найбільше їх у Варшаві, в архіві Актів нових та відділі рукописів і рідкісних видань Національної бібліотеки, куди потрапив архів Наукового товариства імені Шевченка. В Національному архіві Чехії та архіві Міністерства народної безпеки у Празі залишилася частина матеріалів із музею визвольної боротьби України. З 1972 р. вони склали фонди Українського музею у Празі, серед яких є праці науковців, письменників і військових істориків з історії визвольних змагань 1917–1920 рр. Частина надзвичайно цінних документів Українського воєнно-історичного товариства потрапила до Канади й увійшла до фондів архіву Українського воєнно-історичного інституту в Торонто, а сьогодні вони зберігаються в архіві Української Вільної Академії наук у Вінніпезі. Значна частина так званого українського празького архіву – 70 фондів (12923 справи) – на початку 1950-х рр. з Києва були передані до Москви й осіли здебільшого у Державному архіві Російської Федерації [379, с.25]. На жаль, унаслідок довготривалого розсекречення частинна цінних документів закордонних архівів автор не зміг

залучити до цієї праці. Але наявні й введені до наукового обігу архівні матеріали дозволяють дисертантові у комплексі з історіографією загалом об'єктивно і повно висвітлити окреслену проблему.

Процес формування національних центрів воєнно-історичної науки, концепції воєнно-теоретичної думки української еміграції, дослідження головних проблем формування воєнної доктрини, внеску діаспори в дослідження історії визвольної боротьби українського народу за незалежність у 1917–1921 рр. дисертант проаналізував узагальнивши творчий доробок вітчизняної еміграції за період 1920–1939 рр. і студії сучасних істориків України.

Важливим джерелом для студій національного формування Української воєнно-теоретичної думки є періодичні видання 1920–1939 рр. Серед них – накази Військової офіції, штабу Дієвої армії, збірники законів які стосувалися армії, теоретичні статті авторів військової еміграції, в яких прослідковується проєктні плани побудови українського національного війська.

Надзвичайно цінні матеріали, щодо формування воєнно-теоретичної думки міжвоєнного періоду друкувалися на шпальтах періодичних видань [55; 80], передусім армійських друкованих органів [58; 57; 64]. Тут вміщались статті офіцерів із вищого командного складу, повідомлення про офіційні ухвали вищих військових органів, теоретичні схеми, щодо формування засад воєнної доктрини, шляхи впровадження цих проєктів в життя. Багато цікавих військових науково-теоретичних статей, присвячених проблемі дисертаційної роботи, публікувалися на сторінках військових часописів: “Гуртуймось”, “Табір”, “Наша Зоря” та інші. Здебільшого вони видавалися в таборах інтернованих воїнів Армії УНР на території Польщі та Чехословаччини.

Окрему групу джерел складають мемуари. Попри властивий їм суб'єктивізм в оцінках подій, вони при уважному їх співставленні з іншими археографічними матеріалами, дають змогу проникнути в суто особистісні

мотиви, якими керувалися конкретні історичні діячі, глибше зрозуміти епоху, в якій вони діяли. Серед мемуарної літератури непересічне значення для дисертації мають праці чільних військових діячів – С. Петлюри [140], П. Скоропадського [42], Є. Коновальця [309], Ю. Тютюника [463], П. Єрошевича [247], О. Назарука [135].

Слід зауважити, що вже у перші роки перебування за межами батьківщини еліта військової еміграції УНР розпочала осмислювати добу Української революції, її уроки і причини поразок. Завдяки інтелектуальному потенціалові та наявності забезпечених досвідом воєначальників з'явилися змістовні праці генералів М. Омеляновича-Павленка, М. Капустянського, О. Удовиченка, О. Пилькевича, В. Петріва, В. Савченка, Г. Порохівського, М. Крата, підполковників В. Кедровського, В. Прохода та ін. У них відтворено процеси українізації російської армії влітку і восени 1917 р., початки військового будівництва, бойова діяльність Армії УНР у захисті незалежності України в 1918 – 1921 рр.

Майже всі мемуаристи критично оцінювали діяльність Центральної Ради, яка проявилася, насамперед, і у відмові від негайного проголошення незалежності України та розбудові власних збройних сил; прогаяний час, вважали вони, став причиною воєнних поразок УНР у боротьбі з більшовицькою Москвою. “З першого ж дня революції, – наголошував В. Савченко, – повинні були поводити наші в першу ж чергу приступити до організації регулярного національного війська, єдине пам'ятаючи, що свобода народів здобувається у боротьбі” [39, с.49]. Характерною особливістю спогадів є елемент дискусії. Якщо В. Прохода, якого, між іншим, високо оцінив Л. Шанковський, вважав, що ідея українізації російських військових частин на практиці себе не виправдала й була хибним шляхом військового будівництва за часів Центральної Ради. Натомість В. Савченко вважав, що цей рух підштовхував політичний провід України до рішучих дій [142, с.436]. Значним внеском в історіографію визвольних змагань були “Спомини з часів української революції (1917–

1921 рр) генерала В. Петріва, який, до речі, спростував низку необ'єктивних оцінок деяких мемуаристів, щодо ролі Симона Петлюри в першій українсько-більшовицькій війні 1918 р. [141, с. 120].

Широку палітру національно-визвольних змагань в Україні висвітлив генерал М. Омелянович-Павленко у своїх спогадах, які відзначаються великою інформативністю й об'єктивністю, охоплюють усю добу Української революції 1917–1921 рр. Його праці “На Україні 1917 – 1918. Спомини”, “Останні місяці 1918 року”, “Початок 1919 року”, “Українсько-польська війна 1918–1919”, “Зимовий похід” є прикладом масштабного осмислення складних суспільно-політичних процесів, служать важливим джерелом для глибокого розуміння висвітлених воєнних подій [136; 137; 395; 397]. Вони стали зразком мемуарно-аналітичних праць діаспорних військових дослідників. Відзначимо, що чимало аналітичних студій помістили журнали “Табір” (1923–1939) та особливо орган Українського Воєнно-Історичного Товариства “За Державність” (1929–1939), де побачили світ цінні спогади В. Кедровського [112], О. Удовиченка [464], В. Сальського [436], В. Савченка [433], П. Єрошевича [246].

Найбільше мемуарно-аналітичних творів української військової еміграції в Чехословаччині містилося у воєнно-історичному журналі “Український Скиталець”, який виходив у таборах інтернованих 1920–1923 рр. Саме в ньому були опубліковані перші спогади про Першолистопадове повстання 1918 р. у Львові та Галичині й Буковині старшин УГА М. Дольницького [103], Д. Палієва [139] та ін.

Військове будівництво в ЗУНР, воєнні операції формацій Галицької армії відтворили генерали А. Кравс [116], В. Курманович [121], і Г. Стефанів [145] та старшини В. Галан [183], О. Левицький [125], О. Станімір [144], С. Шухевич [151], П. Мигович [131], О. Мегас [130] та ін.

Значний інтерес викликають “Спогади” гетьмана П. Скоропадського, в яких він розмірковує над проблемами фахового вишколу війська його місця та ролі в усьому комплексі державного

будівництва [42]. Вони дають змогу краще зрозуміти сутність його національно-державницької ідеології та її вплив на формування національної ідеї в збройних силах Гетьманату, а відтак причини її краху, що не втратило своєї актуальності й нині.

Отже, історіографічний та археографічний огляд проблеми свідчить, що вона хоча й викликала певний інтерес у дослідників відображена у джерелах, усе ж на сьогодні ще достатньо не вивчена. Наявні наукові дослідження, передусім джерельні матеріали, дають змогу досить повно висвітлити обрану тему дисертації.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА ДОБИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. В НАУКОВИХ І МЕМУАРНО – АНАЛІТИЧНИХ ПРАЦЯХ ВІЙСЬКОВИХ ІСТОРИКІВ

2.1. Військовий фактор у державній діяльності Центральної Ради

В історії кожного народу є періоди, які ставлять перед ним доленосні завдання і саме від них залежить ціла епоха його подальшого розвитку та існування. Його знання не лише відкриває перспективи у практичній діяльності, а й дає можливість врахувати й уникнути помилок минулого. У зв'язку з цим ми маємо зробити ґрунтовно аналіз подій, становлення та розбудови української державності в 1917–1921 рр. і ролі в ній українських збройних сил, при цьому звернути увагу не просто на історію їх створення, але і на ті уроки, можливо, надто трагічні і суворі для нашої державності, але потрібні, щоб не повторювати їх тепер.

Для того, щоб осмислити процеси військового будівництва і збройної боротьби за незалежність, виявити причини поразки національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр., із початку вимушеного перебування за межами Батьківщини українська військова еміграція розгорнула активну науково-організаційну діяльність. Потужний інтелектуальний потенціал військовиків, насамперед високого рангу, дав змогу у складних умовах еміграції створити великий за обсягом і унікальний за змістом пласт військово-історичних праць, які складають цінну джерельну базу для сучасних науковців і дослідників [477, с.57]. Актуальність цієї роботи визначена станом

української історіографії в СРСР, де як зауважував Я. Дашкевич, “намагання незаідеалізовано дослідити історію України натикалося на звинувачення в буржуазному націоналізмі з відповідними до різних епох санкціями... Історіографію т. зв. радянського періоду слід вивчати так, як вивчають поширення ошуканих ідей, психопатологію псевдонаукової творчості, а також як підневільну, рабську працю” [213, с.54–55].

У міжвоєнний період ХХ ст. в середовищі військової еміграції УНР сформувалася когорта воєнних істориків і дослідників минувшини, які утворили низку центрів української історичної науки та видавництва в Європі та Америці, зокрема у Варшаві, Празі, Відні, Берліні, Парижі, Вінніпезі [477, с.59]. Умови їх праці були не завжди сприятливими. Однак, вони були вільними у виборі тем і методів студій, маючи можливість обстоювати свої наукові теорії і позиції, відкидаючи ідеологеми тоталітарних режимів. Творчій праці дослідників сприяла близькість до європейських осередків і вчених та співробітництво з ними, наявність певної кількості документів і матеріалів, які вивезли діячі УНР на еміграцію, зокрема до Відня, Праги, Варшави, Ватикану (чимало з них там залишилося) [307, с.261].

Визначальним напрямом досліджень, безперечно, була історія Української революції, за висловом В. Солдатенка, “...однієї з найяскравіших і найпритягальніших сторінок вітчизняної історії” [447, с.418]. Відзначимо, що від самих початків військово-історичної роботи в українському війську завдяки зусиллям досвідчених науковців, а згодом заснованого у Львові Українського воєнно-історичного товариства (1919–1920), було сформовано концепцію та методологічні засади досліджень військових істориків. Найбільшу цінність мають історично-методологічні праці: “Українська мемуаристика, її сучасний стан і значення” І. Кривецького [321] та “Як писати мемуари?” І. Кривецького й О. Назарука [320, с.4.]. Значний внесок в опрацювання проблематики зробив підполковник В. Прохода, якого високо оцінював історіограф Л. Шанковський: “Прохода є автором низки воєнно-історичних досліджень і спогадів, що мають велике значення у воєнно-

історичній літературі. Його стаття в збірнику на пошану С. Петлюри є добрим конспектом українського війська” [492, с.65]. Великою заслугою цього автора було також те, що він вперше обґрунтував періодизацію збройної боротьби Армії УНР, яка фактично визначила напрями досліджень Української революції.

Як зауважує сучасний дослідник історичних подій 1917–1918 рр. В. Голубко, український військовий рух був важливою складовою частиною загальнонаціональної визвольної боротьби. Його своєрідність полягала у тому, що на перших порах він не увійшов до новостворювальних національних структур, а був полишений сам на себе [189, с. 68].

Виходячи з цього значну увагу дослідників міжвоєнної доби привертав процес військового будівництва доби Центральної Ради, створення перших військових організацій, Всеукраїнські військові з’їзди, українізації російської армії, утворення воєнного урядництва та формування перших частин української армії. Історіографія цього періоду охоплює велику збірку мемуарів, розвідок і аналітичних праць таких військовиків, як В. Прохода, В. Кедровський, В. Савченко, М. Омелянович-Павленко, М. Падалка, Б. Монкевич, В. Сальський, Ю. Науменко, В. Євтимович, Б. Сульківський та ін.

Процес створення перших військових організацій, став об’єктом зацікавленень генерала В. Сальського. Він влучно зауважував, що після падіння самодержавства в Росії на всьому просторі колишньої імперії розпочалося виділення вояків-українців в окремі формування, організації українських військових комітетів, військових клубів, рад, які беззастережно підтримали Українську Центральну Раду. Масова українізація армії стала складовою українського національно-визвольного руху, важливим інструментом впливу на Тимчасовий уряд у боротьбі за національне самовизначення українського народу. Попри це, військові історики наголошували, що національний рух в армії із самого початку свого розвитку значною мірою потрапив під вплив самостійницького табору. Він, акцентував увагу на тому, що в березні 1917 р.

в Києві виникло дві військові організації, які рішуче заявили про свій намір приступити до творення Збройних Сил України: Організаційний комітет для формування Українського Війська під проводом полковника М. Глинського і Військовий клуб ім. Гетьмана Полуботка. Саме ці організації та їх діяльність багато авторів відносять до передісторії закладення організаційних основ Української Армії і національного військового руху взагалі. Як зауважує генерал В. Петрів на перших зборах солдатів – українців Київського гарнізону, Організаційному комітетові було дано ряд доручення, серед яких підготовка до скликання Всеукраїнського військового з'їзду, який мав би визначити основні засади побудови української армії [470, с. 27].

Велике значення Всеукраїнських військових з'їздів для розвитку і піднесення самостійницьких державницьких ідей Української революції переконливо висвітлив у працях “Українська армія та Головний Отаман Симон Петлюра” і “Вождь та військо” уже згаданий підполковник В. Прохода [142, с. 109–149]. “Найсвітлішими моментами першого періоду Української революції є 1-й і 2-й Всеукраїнські військові з'їзди, в яких виявився стихійний рух народних мас до власних форм українського державного життя, – зазначав він. – На цих з'їздах прокинувся ніби цілком знищений дух військово-козацької вдачі української нації. На них вітав дух Мазепи, якого усіма силами намагалися прогнати провідники російської революції” [142, с.112].

Аналізуючи динаміку розвитку українського військового руху протягом весни 1917 р. дослідник виділяє помітну його особливість, як постійне зростання, яке охоплювало дедалі більші солдатські верстви тилкових і фронтових частин. Бурхливий ріст українського військового руху ставив на порядок денний перехід до вищого типу організації, тобто заснування загальновизнаного військового органу, який би взяв на себе функції керівного центру для формування українських військових частин, закладення підвалин національних збройних сил. Це питання вирішувалось на Всеукраїнському військовому з'їзді. Як, зазначає В. Прохода, у процесі

підготовки до з'їзду в середовищі українських партій остаточно закріпилося два підходи до проблем побудови національної армії, а відтак і ролі, яку повинен був відігравати з'їзд. На відміну від провідників Центральної Ради, котрі розглядали військовий з'їзд, як засіб опанування стихії через нав'язання їй ідеї автономії України у складі Росії, прихильники М. Міхновського навпаки – дивилися на з'їзд як на засіб, що дасть простір стихії українського військового руху. Головне завдання з'їзду, полягало в тому, щоб створити авторитетний орган, котрий дасть змогу проводити формування українських частин, не звертаючись за дозволом до Петрограда [189, с.50].

Вкрай важливим моментом роботи першого військового з'їзду, зауважував В. Прохода, який відбувся 5 травня 1917 р., було створення керівного органу, що мав координувати й очолити військове національне будівництво. Ним став Український генеральний військовий комітет. В ухвалі з'їзду “про українське народне військо і Український генеральний військовий комітет” було висунуто вимогу про “націоналізацію” армії на національно-територіальному принципі [142, с.112].

Отже, як наголошував В. Прохода Перший Всеукраїнський військовий з'їзд, хоч ще не означав цілковитої поразки самостійників у національному військовому русі, проте започаткував надзвичайно небезпечну його тенденцію: відмову творити регулярну національну армію. Користуючись загальнодемократичними революційними настроями, що панували в середовищі широких народних верств, зокрема й солдатських, відродження українських збройних сил очолили люди, далекі від армії, а головне – вороже наставлені до неї. У тому таїлася велика загроза для створення основ самої державності України [477, с.61].

Очевидно, що керування військовими справами людей, далеких від армії, не могло бути успішним, а їхні помилки викликали лише роздратування в українському офіцерському корпусі. Ось як оцінював їхню роботу в Українському Військовому Генеральному Комітетові генерал

П. Скоропадський, котрий тоді командував 34-м армійським корпусом на Південно-західному фронті. “В той час, – писав він, – усі особи, що там засідали, ще не вбрались пір’я. Всі вони робили враження неуків у своїм ділі. Власне кажучи, ніякого діловодства ще не було, і, здається, уся їхня увага була звернута на боротьбу з командуючими військами київської військової округи” [42, с.15].

На відсутність чітко розробленої військової політики Центральної Ради, її безсистемність нарікали й інші офіцери – українці. “Якимось загадковим хаосом повіяло із Києва, – писав у своїх спогадах Ю. Тютюник, – і ніхто з нас не знав, чи той хаос є наслідком дійсного хаосу в головах керманів політичних груп, партій, що об’єднувалися в Центральній Раді, чи може якась геніальна рука навмисне утворює той хаос, маючи на меті з хаосу витворити нові форми життя нації. Перше ми тільки умовно припускали, а в друге вірили” [463, с.7].

Центральна Рада, не маючи програми військового будівництва, вносила невизначеність в армійське середовище, яке звикло до чітких наказів “згори”, тому навіть та невелика частина національно – свідомих офіцерських кадрів не могла з повна розкрити організаторські здібності і спрямувати їх на створення підвалин української армії. На практиці це означало, що українська армія формувалася “знизу”, а не “згори”, як звичайно повинно бути.

На відміну від інших авторів, В. Прохода загалом об’єктивно висвітлив здобутки і втрати з’їздів, відверте протистояння двох таборів – самостійницького під проводом ініціатора першого з’їзду М. Міхновського, який вимагав негайно проголосити незалежну Україну і формувати власну регулярну армію, і табору автономістів на чолі з М. Грушевським та В. Винниченком, чиєю політичною програмою “була тоді автономія в межах великої Росії, а для цього військо не було потрібне, нормальною формою для держави демократичної являється всенародна міліція” [142. С.112]. У боротьбі цих течій в українському революційному русі Симон Петлюра

зайняв тоді “середню позицію”. Не заперечуючи ідеї створення міліційної армії, водночас не поспішав впроваджувати її в життя, намагався зберегти і зміцнити українізовані частини регулярної російської армії, добровольчі формації вільного козацтва, які, на його думку мали стати фундаментом боєздатної національної армії [142, с.117]. На думку В. Прохода, 2-й військовий з’їзд був радикальнішим. На цьому з’їзді від імені 1,6 млн. українських вояків, Українському Військовому Генеральному Комітетові на чолі з С. Петлюрою було доручено активізувати українізацію російської армії, сформувавши українські військові частини. Незважаючи на цю поважну цифру делегатів прибулих на з’їзд, яку подає В. Прохода, її не слід брати за абсолютний критерій військової могутності Центральної Ради в розумінні наявності в неї боєздатної національної армії. Цей мільйон українських солдатів, – як зауважує автор, – не лише був розкиданий по окремих частинах російської армії, а й нерідко перебував за межами України. Тому його можна розглядати як матеріал для творення її майбутніх збройних сил. В майбутньому це призвело до того, що той військовий матеріал, який давали Центральній Раді всеукраїнські військові з’їзди так і залишився “матеріалом”, а не оформився у боєздатну, національно-свідому армію [189, с.58]. Уже в той час, в умовах загальнореволюційної і національної ейфорії, яку переживало українське суспільство, окремі політичні діячі поміркованого напрямку, не кажучи про радикалістів, усвідомлювали слабкі сторони українського військового руху. Так, Д. Дорошенко, оцінюючи багатолюдні військові з’їзди, з неприхованою іронією відзначав, що “ ... мало вірив у міцність цієї опори, особливо в її свідомість”. “Справді, – писав він, – коли восени появилися більшовики і кинули в солдатську масу елементарніші і заманливіші гасла, ніж ті, які поширювали російські та українські есери, то цей мільйон розтанув безслідно за найкоротший час” [142, с.71]. Такої ж думки дотримувався і голова Центральної Ради М. Грушевський. “Українське вояцтво – вказував він, – се річ головна і рішаюча – зовсім не виявляло бойової революційної енергії. Воно радо відзивалося на революційні кличі,

котрі зводили його з фронту, віддаляли необхідність воювати і битись, але дуже слабо реагувало до покликів до бою з ким би то не було. Було втомлене війною і не здатне битися далі під будь-яким прапором і гаслом ” [209, с.124]. У словах голови Центральної Ради яскраво відображений психологічний настрій українських солдатських мас. Однак вони не можуть виправдовувати її військової політики, бо значною мірою вона сама спричинила до нейтралізації тих радикальних військових елементів, які хотіли надати українському військовому рухові чітко окреслених організаційних форм.

Отже, одним із найважливіших здобутків Другого військового з'їзду стало оформлення праобразу штабу майбутньої української армії – Українського Генерального Військового Комітету. Незважаючи на його поповнення військовими фахівцями, вони все ж не визначали напрямку його діяльності. Поряд із створенням вищих військових структур майбутньої української армії з'їзд фактично легалізував виникнення нової військової формації – Вільного козацтва. Створення загонів Вільного козацтва стало одним із найяскравіших проявів національного військового руху в Україні. Після з'їзду Центральна Рада проголосила Перший Універсал від 23 червня 1917 р. Але український політичний провід залишався на позиціях автономії.

Наслідком протистояння різних течій українського руху стало посилення позицій Тимчасового уряду. І все ж Центральній Раді вдалося зробити перші кроки, спрямовані на будівництво національних збройних сил.

Зрештою процес українізації розгорнувся й охопив усі фронти російської армії. Зокрема було українізовано 6-й, 10-й, 17-й, 21-й і 34-й армійські корпуси та багато інших частин. “Військовий український рух – пишуть автори відповідного розділу історії Українського війська, – виявив себе стихійно в парі з усім українським відродженням. Вояцька маса в численних постановках і резолюціях ставила домагання, щоб усі військові частини, які стояли на Україні, набиралися з українців та щоб українські відділи з поза української території негайно перевести на Україну ...Військові віча, маніфестації та свята, що відбувалися по різних стоянках на фронті та

гарнізонах, розбуджували та підсилювали національну свідомість солдатів українців” [327, с.212]. На тлі зростаючої революційної хвилі, що захопила і армію, створилися сприятливі умови для наростання національно-визвольного руху в її середовищі. Це мало вкрай важливе значення для розгортання національно-визвольних змагань українців, оскільки тепер вони зливалися в єдиний потік боротьби за відновлення своєї державності, а участь у ній мільйонів українських солдатів надавав їй неабиякого впливу та сили. Але, із жалем писав В. Прохода, “...ці українські частини, залишені без жодного національно-державного керівництва, розклалися” [142, с. 119]. Українізація армії піднесла національну свідомість вояків і деякою мірою військове будівництво, але, за висновком автора, себе не виправдала. Треба було починати формувати власну армію, але до такого висновку політичний провід дійшов надто пізно.

Свою позицію з приводу формування перших військових одиниць в Україні висловив Д. Дорошенко: “...створення власної національної армії, як головної основи української державності – ось що було провідною ідеєю керівників руху ...це був здоровий національний рух ідейного характеру” [104, с. 345]. Відроджуючи національну традицію, цей рух логічно відроджував і традицію української державності: ідеал самостійної української держави сам собою вимальовувався перед очима провідників цього руху, і самої маси, яка за тими провідниками йшла. Так, Генеральний військовий секретаріат дедалі більшу увагу звертав на статутні відносини в українських частинах. Він розіслав по арміях “Наказ Українському Війську, щодо внутрішнього порядку”. Фактично, то був перший військовий статут національних збройних сил, що відроджувалися. Він визначав обов’язки рядовиків і старшин, взаємовідносини між ними, тимчасові відзнаки українських формувань. Загалом статут відзначався широким демократизмом у відносинах між рядовиками й офіцерами поза службою. Статут звертався до військових традицій козацтва [190, с.118]. Як свідчить даний документ, організатори української армії намагалися створити національні збройні сили

на цілком нових засадах, які ще не застосовувались у тогочасній практиці. Армія, за їх задумом, мала стати не корпоративно замкнутою від суспільства організацією, а органічно доповнювати його, стати школою для сотень тисяч людей у їхній підготовці до повнокровного громадського життя своєї країни.

В свою чергу, концепція військового будівництва В. Проходи полягала в тому, що “...українське військо є національною армією незалежної Української держави, що стоїть на сторожі правди держави й нації та оберігає вільний розвиток усіх суспільних верств своєї батьківщини” [142, с.121].

На відміну від В. Проходи, полковник В. Савченко у статті про український рух у 12-й російській армії високо оцінював процес українізації у війську. “Цей рух українських військовиків, – стверджував він, – морально підтримував Українську Центральну Раду, давав їй віру в нашу перемогу, і він підштовхував до рішучих дій. Не будь українського руху в російському війську, то, можливо, не було б і чотирьох універсалів з їхніми наслідками” [433, с.48.]. Щоправда, В. Савченко закидав Центральній Раді, що вона не використала потужної сили російської армії – близько 120 тис. вояків-українців, які зголосилися до українського війська. “З першого ж дня революції, – наголошував він, – повинні були проводирі наші в першу ж чергу приступити до організації регулярного національного війська, єдине пам’ятаючи, що свобода народів здобувається не словом, а лише залізом і кров’ю” [433, с.52].

Поділяючи думки В. Савченка, сотник П. Проценко у статті “Українізація на Північному фронті російської армії ” подає повну картину подій боротьби за створення перших національних корпусів на північному фронті. Водночас він зазначає, що рух, за створення власної збройної сили розколов фронт на два табори “хохлів і москалів” [426. С.229]. А при цьому зауважує, що той рух не був хаотичний він, носив злагоджений характер і мав чітку мету: “Наша мета перекинути всіх українців на територію України, де фронтом станемо проти ворогів...” [426. С.230].

Процес українізації російських військових частин відобразив безпосередній учасник доленосних подій генерал П. Єрошевич. У мемуарно-аналітичній праці “Період від українізації 12-ої дивізії I частини XI-го армійського корпусу при Ц.Раді до гетьмана П. Скоропадського” опублікованій на сторінках військово-наукового журналу “Табір” він змальовує весь хід процесу українізації першої частини 12 армійського корпусу, подає свої переживання, які охоплювали його в цей період: “Яке щастя! Свідомість, що робиш для своєї держави охопила мене цілком” [247, с.59].

Цікаві відомості і факти, про український рух на Західному Російському фронті, подає безпосередній учасник цих подій, генерал-хорунжий Армії УНР В. Петрів. У праці “Спомини з часів української революції (1917–1921) Частина I: До Берейстейського миру” показано, на тлі яких подій в російській армії відбувався процес утворення окремих військових українських частин: “Перед революційні настрої в російській армії зробили прірву між старшинами та вояцтвом, а старшини наприкінці війни не кадрові фахівці, які всі майже погинули в попередніх боях, тільки звичайні інтелігенти та на пів інтелігенти, яких таким робимо через їхнє старшинство запідозрювали в прихильності до начальства й до зненавидженого режиму, – як людей яким не вірили. І хоч це недовір’я було значно меншим до старшин “земляків”, то все ж воно було основою певного упередження мас до закликів мас та проводу всякої інтелігенції, тому краще воліли маси вирішувати всякі справи по своєму, самостійно та найелементарнішим способом” [141, с.239].

Згідно з офіційною статистикою, на початку 1917 р. в російській армії нараховувалося близько 3,5 млн. українців – солдатів, офіцерів і генералів [429, с.4]. Тільки у складі Південно-Західного і Румунського фронтів, що діяли на території України, українців було, за підрахунками Івана Кураса, щонайменше 1,7 млн. [332, с.157]. Отже, створити власне військо, боєздатну регулярну армію чисельністю до трьох мільйонів вояків, доводить генерал

В. Петрів, було цілком реально. На жаль, реалізувати ці можливості не вдалося. “Центральна Рада забула, – вважав М. Падалка, – що в політиці вищим аргументом справедливості є добре озброєна і велика дисциплінована армія” [406, с.74]. Виправдовуючи військово-політичний провід тогочасної України, генерал В. Сальський у спогадах про С. Петлюру писав: “Вся демократія українська сподівалася спочатку, що з демократією російською, яка в той час стояла при владі, дійдеться до мирного порозуміння” [436, с.3]. До речі, генерал вважав, що С. Петлюра був “...єдиний з-поміж наших діячів політичних, що з самого початку російської революції зрозумів значення і потребу збройної сили для України” [436, с.4].

Серед помітних праць з цієї проблематики відзначимо: “Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр.” та “Український рух у 9-й російській армії” В. Савченка; “Українізація на Північному фронті російської армії” П. Проценка; “З українського руху Січеславської залоги в році 1917 ” І. Гнойового; “Другий військовий з’їзд” І. Гаврилюка; “Початки національного війська” та “Перше засідання другого Всеукраїнського Військового Генерального Комітету” В. Кедровського; “Третій військовий з’їзд у Києві” М. Кочегара; “Українська пропаганда серед “сибіряків” і “туркестанців” у революційні роки” В. Петріва; “Українізація частин в російській армії” А. Марущенка-Богданівського; “Піонери українського війська” Б. Монкевича.

Найповніше процес українізації в російській армії висвітлив активний учасник всеукраїнських військових з’їздів, член Українського Генерального Військового Комітету полковник В. Кедровський, який на основі своїх опублікованих статей та спогадів видав у Канаді монументальну працю “1917 рік” [287, с.213]. Він детально відтворив атмосферу на військових з’їздах, гостру боротьбу між радикально налаштованими делегатами та поміркованим крилом на чолі з верхівкою Центральної Ради. Зокрема, старшина І. Гаврилюк, рішуче виступаючи на Першому з’їзді проти продовження бойових дій на німецькому фронті, заявляв: “Немає за що

віддавати на загибель найкращих синів нашої Вітчизни!.. Ми повинні утворювати свою військову силу, тримати її на своєму фронті, для оборони своїх границь... бо боротьба за рідний край ще наближається – жорстока і рішуча. Будемо до неї готуватися. Коли тепер втратимо сили і не використаємо цей історичний час, нас прокленуть наші нащадки!” [287, с.130–131]. В. Кедровський свідчить, що більшість делегатів засуджувала Тимчасовий уряд Росії й висунула гасла незалежності України – негайного відокремлення від Росії. Дехто пропонував запровадити військову диктатуру. Позитивно оцінюючи роль С. Петлюри на з’їзді, він визнавав, що майбутній Головний Отаман зайняв суперечливу позицію: виступав за необхідність формувати власну армію, але саме він сприяв поразці самостійницького табору на чолі з М. Міхновським [354, с.49–50].

До речі, військовий історик О. Думін у статті “Українська військова і воєнна література” подав схвальну рецензію на праці військових істориків в еміграції, присвячених українізації. Відзначаючи доволі змістовну працю Б. Монкевича “Піонери українського війська”, він слушно зауважував, що поряд із М. Міхновським слід обов’язково ставити таких державників із самостійницького крила, як О. Луценко, О. Шаповал, О. Макаренко, В. Павелко та ін. “...відданих всею душею справі організації війська”. О. Думін заперечив авторові в тому, що табору М. Міхновського найбільші перешкоди ставили представники Київської ради робітничих і солдатських депутатів. “Не він (Совет – авт.) перешкоджав Міхновському та Клюбіві ім. Гетьмана Полуботка організувати українські стяги, а Штаб Військової Округи, а ще більше таки свої соціялісти, що орієнтувалися на союз з русскою революційною демократією... Вони найбільше загальмували творення української армії”. Провина в цьому, вважав О. Думін, лягає й на С. Петлюру, як на Голову Українського Військового Генерального Комітету. “По-нашому, У.В.Г.К. загірив великі таланти, вручені йому українськими військовими з’їздами”, – наголошував він [240, с.17].

Більшість авторів праць з історії українізації в російській армії висловлювали думку, що після Другого військового з'їзду в цьому процесі стався поворот від поділу українців на окремі частини до створення частин національно-територіального війська [477, с.62]. Розгорнулося формування добровольчих українських полків ім. Б. Хмельницького та ім. Гетьмана П. Полуботка (Київ), ім. Т. Шевченка (Чернігів), ім. І. Гонти (Умань), ім. Гетьмана Сагайдачного (Житомир), ім. П. Дорошенка (Сімферополь) та ін. Але переломним моментом у військовому будівництві стали більшовицький переворот у Петрограді та – як його наслідок – Третій Універсал Центральної Ради. Г. Порохівський, В. Кедровський, В. Прохода й багато інших військовиків у мемуарах вказували на велике значення С. Петлюри на другому етапі Української революції, головною ідеєю якого, була збройна боротьба проти московської агресії. “С. Петлюра ясно бачив, – писав В. Кедровський, – що Україні неминуче доведеться стати до збройної боротьби з Москвою. Відповідно до цього й вироблялися всі плани нашої праці для створення української армії” [287, с.218]. Але згаяний час для створення регулярної армії, здатної надійно захистити щойно утворену незалежну Українську державу, провідникам революції до першої українсько-більшовицької війни надолужити не вдалося.

Загалом український військовий рух у період липня – серпня 1917 р. розвивався по висхідній лінії. До осені 1917 р. в тилкових гарнізонах України було українізовано майже 130 запасних і спеціальних полків, що налічували до 120 тис. солдатів та офіцерів [189, с.86]. Крім того, десятки тисяч солдатів – українців включалися в українізацію фронтових частин.

Історіографія дослідження національно-визвольних змагань українського народу охоплює потужний пласт мемуарних і військово-історичних праць міжвоєнних років. Серед них – праці генералів і вищих старшин, активних учасників перших битв за незалежність України: В. Петлюри, М. Омеляновича-Павленка, П. Єрошевича, В. Євтимовича, К. Смовського, О. Доценка, А. Пузицького, В. Савченка, О. Удовиченка та ін.

Попри деяку тенденційність (це стосується насамперед спогадів) вони, безперечно, можуть слугувати цінним джерелом для дослідників [477, с.63].

Значним внеском в історіографію цього періоду були спомини генерала М. Омеляновича-Павленка “На Україні. 1917–1918” – тогочасного командувача українських військ Катеринославщини, помічника начальника Військових шкіл Генерального Комітету, військового комісара Одеської військової округи, члена Комітету з розбудови Української Армії при Генштабі УНР. Відтворюючи складні процеси військового будівництва в умовах збройної боротьби із збільшуваними частинами 2-го гвардійського корпусу, які рвалися до Києва, автор високо оцінював дії українських старшин у перемозі сильного ворога. “Старшина українська, – писав він, – не творила з себе “офіцерських обществ”, офіцерських батальйонів. Вона щільно влилася в масу національно-свідомого вояцтва, творячи для нього моральні опорні точки: під час революційної доби бачити старшину при кулеметі або вартовим з рушницею не було рідкістю” [396, с.54]. Генерал М. Омелянович-Павленко чимало сторінок також приділив своїй службі в Генеральному Штабі поряд із визначними воєначальниками – генералами Олександром Осецьким, Олексієм Галкіним, талановитим молодим полковником Василем Тютюнником, спільній праці щодо “теоретично-організаційної підготовки будівництва Української Армії” під час українсько-більшовицької війни та після повернення до Києва [396, с.72–74].

У перших боях із більшовицькими військами на Правобережжі у грудні 1917 р. особливо відзначився начальник штабу 1-ї Української дивізії полковник М. Капустянський, автор кількох військово-історичних праць. “Український корпус (у нього входила його дивізія – авт.), – наголошував він у додатку до “Історії українського війська”, – сумлінно виконав таке важливе завдання оборони доступів із південного заходу до Києва й давав увесь час переможну відсіч численним нападам більшовиків” [265, с.579]. Автор висвітлив маловідомі сторінки перших успіхів українських полків під його командуванням: цим полкам вдалося відбити в більшовиків Шепетівку,

Старокостянтинів, Бердичев, розгромити ворожі застави та захопити багаті трофеї. “Шість полків першого корпусу, – писав М. Капустянський, – в часи першої війни Центральної Ради з більшовиками успішно боронили й рятували Україну з південного заходу, аж до відвороту Центральної Ради на Житомир” [264, с.580].

Чимало уваги військові історики приділили бойовим діям українського війська під час оборони Києва у січні – лютому 1918 р. Відзначимо насамперед книгу В. Петріва “Спомини з часів української революції (1917–1921)”. Генерал об’єктивно відтворив діяльність С. Петлюри в період першої українсько-більшовицької війни, показав роль Гайдамацького Коша Слобідської України в обороні української столиці, який сформував С. Петлюра. Саме там розпочинав свій бойовий шлях штабс-капітан Удовиченко. Поруч із ним воювали визначний артилерійський командир, майбутній генерал К. Смовський, а також полковник О. Сливінський – згодом начальник Генштабу [416, с.107]. У цій праці автор дає певний опис подій боротьби за Київ, висвітлює окремі моменти військових сутичок у місті в січні 1918 р: “Головною прикметою цих боїв була повна майже неможливість провести виразну межу, по якій іде бій. Бої вибухали несподівано там де починали стріляти на Українців інсургенти, які просмикувалися дуже легко по цілому Києві, бо Центральна Рада не розпоряджала вистачаючими силами, щоби надійно охоронити все місто, а за весь час боротьби не видала ані одного наказу, який давав би право її військам проводити ревізію серед мешканців Києва” [416, с.298]. У спогадах “Перша боротьба за Київ” О. Удовиченко наголошував на національній свідомості й патріотизмові гайдамаків, які добровільно вступали до Коша, складали присягу на вірність Україні, а у боях із більшовиками виявляли високі морально-бойові якості [465, с.13]. З поверненням Центральної Ради до Києва, – наголошував О. Удовиченко, – розпочався новий етап військового будівництва. Його основою залишався закон “Про створення Українського Народного Війська”, який передбачав створення міліційної

Народної Армії. Всі інші військові формування, що вели бойові дії, зводилися в “Осібну Армію”, статут котрої був затверджений в.о.міністра військових справ О. Жуковським наказом ч. 21 від 10 лютого 1918 р. [2, оп.1, спр.12, арк.3] і передбачав її негайне розформування після закінчення бойових дій. “Осібна Армія” формувалася на волонтерській основі, козаки і старшини добровільно (за контрактом) наймалися на військову службу й одержували підвищене військове матеріальне постачання. 7 березня 1918 р. був виданий дуже важливий наказ, де зазначалось, що в Україні може бути тільки одна Українська армія, організована за національно-територіальним принципом [445, с.13]. Усвідомлюючи роль регулярної національної армії для гарантування безпеки держави, М. Грушевський наголошував: “Треба зараз поставитися до армії не як до якоїсь свалки, куди скидаються найменш цінні, на ніщо краще не придатні елементи, а як до окраси держави і нації, її почесної варти, куди йде все, що найкраще, найбільш перейняте щирим, серйозним відношенням до держави, її демократичних і національних завдань” [209, с.174].

Чи не найбільше спогадів та військово-історичних розвідок було присвячено бою під Крутами у січні 1918 р. Історіографія цього бою надзвичайно велика: за бібліографією, яку склав А. Фігель 1933 р., вона нараховувала 90 спогадів, розвідок і аналітичних статей [474, с.15–23]. Зазначимо, що навколо цієї події з’явилося чимало здогадок і неточностей. Деякі автори стверджують, що підступи до Києва захищав лише студентський загін (300 осіб), який повністю загинув (вище командування та старшини нібито кинули його напризволяще). Підкреслюючи велике морально-політичне значення бою під Крутами, В. Прохода у статті “Вождь та військо” теж схиляється до подібних висновків. Він зазначав, що в бій проти більшовицьких військ Муравйова було кинуте “Студентський Січовий загін”, який складався зі студентів, учнів вищих класів середніх шкіл, що не вміли стріляти з рушниць, та військової школи без належного військового керівництва... В Крутах молоді юнаки, залишені без жодного проводу,

власною кров'ю написали наказ всім вільним синам України боротися за правду й честь своєї нації” [422, с.122–123].

Особливо цінними були спогади “Бій під Крутами” сотника А. Гончаренка, який безпосередньо командував цим загоном. У праці, яку опубліковано в журналі “За державність” (1938), автор детально висвітлив перебіг подій, наголосив на значенні бою, який дав змогу іншому ешелону – Гайдамацькому Кошу під командуванням С. Петлюри – закріпитися на станції Бобрик. Хвилююча розповідь про героїзм українських юнаків слугувала потужним заходом для виховання національно-патріотичних почуттів нових поколінь. Водночас сотник спростовує звинувачення українських старшин: він свідчить, що десять старшин, які командували студентами й курсантами школи, загинули; вони “віддано керували боєм та чесно разом з молодими вояками вміли вмирати”. Автор також уточнює втрати й зауважує, що в бою загинули сорок юнаків, решту – 250 осіб – він вивів із бою до станції Бровари, де звітував С. Петлюрі про ситуацію та результати бойових дій [194, с.145–153].

Про героїчність молодих юнаків у бою під Крутами, описує у своїй праці “Україна у війні за державність”, О. Удовиченко. Він зокрема наголошує на мужності лицейців, які “В глибокому снігу, при 15–ступневим морозі, у своїх легких шкільних шинелях залягли вони у лаву. Назустріч їм посунули лави московського війська до 3000–4000 бійців” [467, с.17]. Автор встановлює розбіжні порівняння у кількості і військовим вишколі юнаків і бійців Червоної армії і змальовує справжній героїзм юнаків, які мужньо стали на захист Батьківщини: “Ніхто з них не думав покидати позиції й відступати. Лише справді молоді патріоти, перейняті щирою юнацькою любов'ю до Батьківщини горді тої ролі, яка їм випала” [467, с.17].

Увагу літописців Української революції привернула, також оборона Києва, вуличні бої у столиці під час ліквідації антидержавного збройного більшовицького повстання, яке вибухнуло, коли наблизилися війська Муравйова. У згаданій праці В. Прохода слушно зауважував: “Бої у Києві

мали дуже велике значення, бо якраз тоді велись мирові переговори з Осередніми державами: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною в Бересті. Російський більшовицький уряд намагався за всяку ціну зірвати ці переговори опануванням столиці України” [467, с.125]. Відзначимо, що Україна надіслала свою делегацію на ці переговори, і втрата столиці підірвала б її міжнародний авторитет. Така загроза була реальною, оскільки, за твердженням В. Проходи, Центральна Рада не мала боєздатних військових частин. Зовсім іншої думки, щодо стану українського війська у Києві, були полковники В. Євтимович і О. Думін. За підрахунками сучасного дослідника Я. Тинченка, у підпорядкуванні уряду 29 січня 1918 р. – день початку більшовицького заколоту – були полки: Богданівський (300 багнетів), Полуботківський (200), Богунський (95), Гордієнківський (400), Січовий курінь Є. Коновальця (340), Вільне козацтво (близько 600) та інші частини, які загалом мали близько 2000 багнетів, артилерію й броньовики [459. С.253–239]. Додаймо, що в Києві дислокувалося чимало інших українських частин, а також близько 15 тисяч офіцерів і солдатів Білої армії, які оголосили нейтралітет. Коли ж муравйовці увірвалися до Києва, вони знищили близько 5000 офіцерів, вояків, мешканців столиці які розмовляли українською мовою .

Детальний виклад про бої за Київ надано у книзі генерала О. Удовиченка “Україна у війні за державність”. Саме його Гайдамацький Кіш штурмував Арсенал, унаслідок штурму в бою загинуло 60 старшин і козаків. Автор спростовує більшовицький міф про знищення усіх оборонців Арсеналу: “Коли наша піхота зайняла старі попередні позиції, несподівано у вікнах Арсеналу замаячили білі прапори, – зазначав він. – Арсенальці вирішили капітулювати. Здалося їх до 1500 людей. Головачі їхні встигли вночі втекти. Арсенальців арештовано і відправлено до в’язниці “Косий капонір” при Київській фортеці” [467, с.25].

Найправдивіше події відтворили безпосередні учасники боїв за Київ. Одним із них був відомий військовий історик Василь Кучабський, сотник І-

го куреня Січових Стрільців, якому належить чи не головна заслуга у розгромі повсталих більшовиків. Саме Січові Стрільці охороняли провід Центральної Ради і уряд, очистили від повстанців центр міста: райони вулиці Великої Володимирської, Андріївського спуску, Софіївського майдану, Михайлівського монастиря, Поділ. “Своїм виступом 29 січня у київських боях, – слушно відзначав автор, – Січові Стрільці врятували не лише життя членів уряду й Центральної Ради, що все ще радила чи не в повному складі, але й саму тогочасну українську державність... кінець Центральної Ради був би в тому часі на довго кінцем державницьких змагань українського народу” [264, с.67].

Генерали О. Удовиченко, В. Петрів підсумували перше збройне зіткнення Центральної Ради з більшовицькою Росією та проаналізували причини поразки при обороні Києва. У своїх працях вони дійшли одного висновку: бракувало не стільки збройної сили, скільки “найголовнішого – так важливого для збройної боротьби – керування” [422, с.122].

Отже, недосконаліми була організація бойових дій та управління військовими частинами. Унаслідок хибного ставлення керівництва держави до військового будівництва не було вчасно створено боєздатної армії – невід’ємного атрибута держави і гаранта її незалежності. Аналізуючи спогади відомих військових діячів того часу, що безпосередньо брали участь у подіях можна зробити висновок, що головними напрямками дослідження літопису української революції доби Центральної Ради у студіях військовиків було обґрунтування теорії, щодо напрямків і методів військового будівництва від українізації перших частин до захоплення влади в державі гетьманським урядом. Водночас здійснивши певну періодизацію збройної боротьби Армії УНР, дало змогу дослідити розвиток військового будівництва в добу Центральної Ради. Основними проблемами, які потребували негайного вирішення і які досліджували військовики були українізація російської армії; утворення воєнного відомства, що мав координувати воєнне будівництво; формування власної регулярної армії; піднесення національної

свідомості; перенесення всіх українських військових частин на територію України, для боротьби із спільним ворогом; зростання ваги Військових з'їздів, для піднесення самостійницьких, державницьких ідей Української революції. У своїх мемуарах та спогадах військові-історики відкривають маловідомі сторінки успіхів перших українських полків, дії українського війська під час оборони Києва та не менш цінні подробиці бою під Крутами, де найбільш виразно показано героїзм, патріотизм та національну свідомість українців того часу.

Попри всі помилки в галузі військової політики Центральної Ради, український військовий рух досяг стадії організаційного оформлення: існували вищі військові органи влади: Генеральний військовий секретаріат, що виконував функції національного Міністерства оборони, Генеральний штаб, Всеукраїнська Військова Рада і військові ради різних рівнів на місцях. Отже, можна констатувати, що за доби Центральної Ради з'являється Армія УНР. Вона складалась з формувань різнопланового типу. Однак, як зазначали військовики у своїх студіях, боєздатність армії залишалася низькою. Для її зміцнення потрібен був хоча б короткий мирний відтинок часу. Найважливішим підсумком українського військового руху в період Центральної Ради, визначали військові історики, стало його виділення з контексту загальнонаціональної визвольної боротьби в окремий елемент державного будівництва, а саме – військового. Наслідком того стало утворення ядра регулярної Армії УНР. Власне ця невеличка армія продовжувала нести на собі тягар оборони держави і попри все врятувала її від остаточної ліквідації російськими більшовиками в січні 1918 р.

2.2. Аналіз військового будівництва періоду Гетьманату

В українському відродженні періоду національної революції 1917–1921 рр. чільне місце посідали питання військового будівництва. Як відомо, недооцінка Центральною Радою значення армії у процесах державотворення стала одним із вирішальних факторів її поразки.

Державний переворот 29 квітня 1918 р. привів до повалення республіканського режиму Центральної Ради і встановлення диктаторського у формі Гетьманату. Гетьманом Української Держави, як офіційно стала називатися Україна, було проголошено 45-річного генерала – лейтенанта колишньої царської армії, нащадка давнього українського шляхетського роду – Павла Скоропадсько.

Встановлення Гетьманату в Україні 1918 р. та політика гетьмана П. Скоропадського, щодо військового будівництва, значна частина українських і радянських істориків висвітлюють негативно. Винятком є погляди Д. Дорошенка, який у своїй відомій праці “Історія України (1917–1923 рр.)” [229] вважав, що встановлення Української Держави гетьмана П. Скоропадського було необхідним актом для наведення порядку й спокою в Україні. І хоча термін перебування влади в руках гетьмана був коротким (трохи більше семи місяців) і організація війська за весь час Української Держави гетьмана П. Скоропадського не вийшла поза межі підготовки кадрів, його плани щодо створення української армії ще й досі цікавлять дослідників своєю масштабністю і високим фаховим рівнем. В той же час до фактичного творення армії справа так і не дійшла [477, с.65].

Тим не менш, як зауважує український історик Р. Млиновецький 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський проголосив “Грамоту до всього українського народу” про заснування Української Держави, а також видав “Закон про тимчасовий державний устрій України”, який визначив повноваження гетьмана [380, с. 474]. Серед широкого кола повноважень, які йому надавались, було й здійснення верховного командування армією та

флотом держави. Громадяни України, згідно даного закону, зобов'язувалися в разі потреби ставати на захист країни [191, с. 28].

Так, 30 травня П. Скоропадський видав наказ, який визначав засади військової політики гетьмана. У ньому зокрема говорилося: “наша молода держава буде міцною та самостійною тільки при існуванні нормально організованої озброєної сили. Минулий рік яскраво виявив, як потужна армія завдяки тому, що в неї була вжита політика, а разом з останньою і партійна боротьба ступенево втратила необхідну дисципліну та організованість і перетворилася в озброєні банди, боязливо втікають від ворога... Армія мусить бути поза політикою, маючи своїм завданням лише службу державі.

Без твердої дисципліни, котра виявляється в безперечній підлеглості наставленим начальникам, організована озброєна сила неможлива ... людей, що в службі бачать тільки засіб для політичної агітації і цим вносять дезорганізацію в діло – усовувати безумовно” [1, оп.2, спр.11, арк. 25].

Історію збройних сил Української Держави гетьмана Павла Скоропадського широко відображено в українській мемуаристиці. Особливе місце тут займають спогади вищого керівництва гетьманської армії: головнокомандувача армії і флоту Української Держави гетьмана П. Скоропадського, товариша військового міністра генерала О. Грекова, начальника штабу генерала Б. Стелецького. Спогади учасників тих подій підтверджують, що чималу роль у правовому регулюванні розбудови Української армії і флоту відіграло окупаційне командування в особах генерал-фельдмаршала фон Ейхгорна та В. Гренера. Окупаційна влада контролювала формування військових частин, їх дислокацію, переміщення тощо і не дозволяла Україні створити будь-яку армію.

Цінним джерелом у вивченні проблеми військового будівництва доби Гетьманату є “Спогади” П. Скоропадського, особливість яких, на думку відомого українського критика Я. Пеленського, “полягає в тому, що вони висвітлюють епоху і діяльність автора ... з позицій поміркованого

консерватизму, культурного і політичного елітаризму та демократизму. Вони є цінними документами історії також тому, що на відміну від української мемуарної літератури, яка традиційно розглядала проблему Української революції 1917–1921 рр. у статичний спосіб, їх автор підходить до справи стратегічно, з позицій динамічної перспективи професійного військовика-генерала” [42, с.18]. У спогадах гетьман описує свою діяльність у створенні основ майбутньої армії – восьми корпусів по числу губерній в Україні, які б охопили всього лише 0,05 відсотка населення України. Як згадував гетьман, “вісім корпусів лягали на Україну досить легким тягарем 0,05 % мирного населення призивалося у війська, що за порівняльною таблицею чисельності армії мирного часу всіх європейських держав, у жодній країні не було такої легкої тяготи для країни. Водночас 8 корпусів, при правильній розробці всієї системи мобілізації, могли дати в майбутньому дуже серйозну армію Україні” [42, с.179]. Гетьман у спогадах значну увагу звертає на проблему будівництва військово-морського флоту а також заходи, які вживалися, щоб повернути від німців українські кораблі [42, с.261–262]. За свідченнями О. Удовиченка, гетьман з перших днів перебування при владі розпочав енергійні заходи, щодо повернення флоту Україні. Здійснивши формування української структури флоту, він вирішив не створювати окремого морського міністерства, а об’єднав військове та морське відомства в єдиний орган, підпорядкований військовому міністру. Для цього запроваджувалась посада товариша військового міністра [467, с.46]. Загалом, – як згадує П. Скоропадський, – створення Військово – Морських сил проходило мляво, бо сама їх основа – Чорноморський флот майже припиняв своє існування: більшу частину матросів було демобілізовано, офіцерський корпус під час більшовицьких репресій частково знищений, а після приходу німців взагалі залишив службу, невизначеність ситуації з флотом зумовлювалася й невизначеністю територіальної приналежності Криму і Севастополя: чи відійде він до України, чи залишиться поза сферою її впливу [198, с. 33].

За свідченнями П. Скоропадського станом на червень – початок липня 1918 р. Військове міністерство завершило організаційний етап формування армії: існували вищі армійські установи, розпочали роботу військові школи, були встановлені штатні розписи військових підрозділів. Наприкінці червня на території України нараховувалось у всіх частинах близько 60 тис. солдатів. За даними гетьмана це не були у повному розумінні боєздатні одиниці, а формування, особовий склад яких за плату ніс варту на військових об'єктах [42, с.189]. Найбоєздатнішими частинами Української армії були 25–тисячний Запорізький корпус, а також 3–тисячна дивізія “Сірожупанників” [191, с. 33].

Аналізуючи військове будівництво доби гетьманату, значний інтерес становить цифровий матеріал, щодо реорганізації Запорізької і створення Сердюцької дивізій та розбудови системи військової освіти [42, с.180]. За даними П. Скоропадського, в червні 1918 р. розпочалася організація Сердюцької дивізії – першої регулярної частини Української гетьманської армії. Передбачалося, що вона комплектуватиметься на загальних підставах, але за умови, що призовники будуть вихідцями із сімей заможних селян. Це робилося з метою нейтралізації більшовицької агітації, однак соціальний склад дивізії не гарантував їй антибільшовицького імунітету. Як зауважує гетьман, дивізія мала бути елітарною гвардійською частиною [42, с.189].

Розбудова національної армії вимагала й підготовки військових кадрів. За розпорядженням гетьмана в Україні відновлювались кадетські корпуси. “На моє переконання, – писав він, – це були зовсім непогані виховні заклади, у яких виховна частина як – не як стояла значно вище, ніж в установах народної освіти, люди виходили звідси і фізично і духовно здоровими, пристосованими до засвоєння подальших наук, а головне, з певною витримкою” [42, с.180]. Заходи гетьманського уряду в галузі військової освіти не завжди позитивно сприймалися серед молодшого офіцерського складу. Гетьман П. Скоропадський вважав, що прискорений вишкіл офіцерів через школи прапорщиків не відповідає проблемам армії, а тому видав наказ

про їх закриття, а офіцерів, які їх закінчили, увільнив від служби до резерву. Можливо, що з точки зору військового фахівця цей вчинок був виправданим, однак у тогочасних умовах він відіграв негативну політичну роль. Оскільки основна частина офіцерів – українців власне й була випускниками таких шкіл, які усувалися від військової служби. Як зазначає генерал О. Удовиченко, “хоч молодь не мала належного військового знання, зате мала гаряче українське серце, повну відданість національній справі, готовність в кожную хвилину віддати своє життя за самостійність України. Уряд Гетьмана замість того, щоб пропустити цих молодих старшин через школи, віднести їх військове знання та створити з них молоді кадри Української армії, дає наказ про усунення їх з армії до резерву. Цей акт повністю відштовхнув від гетьмана українських старшин... Справді, найкраще і патріотичний елемент був позбавлений служити в рідній армії” [467, с.46]. З позицій військовика автор дає досить кваліфіковану характеристику начальникові головного управління Генерального штабу полковникові О. Сливинському, головному начальнику воєнно-навчального відділу генералу М. Юнакову, військовому міністрові О. Рогозі, начальнику Морського штабу М. Максимову, товаришу військового міністра генералові О. Грекову та іншим. Досить цікаві роздуми у своїх спогадах подає генерал, щодо планів створення Української армії з урахуванням геополітичного становища та місця збройних сил в системі національної безпеки Української держави та воєнної доктрини [467, с.98–99], згідно з якого головним противником України в майбутній війні виступали Радянська Росія і Румунія.

Протилежну оцінку діяльності гетьмана П. Скоропадського у створенні українських військових формувань подає на сторінках своїх військових мемуарів командир корпусу січових стрільців полковник Є. Коновалець “Справа організації української армії виглядала препогано, – писав він. – Творено, щоправда, штаби і військові управи, що дійсно вели солідну підготовчу працю для організації кількатисячної української армії. Але всю цю роботу вели не українці, а навпаки, у великій більшості люди ворожі

українцям і всяким інтересам української нації. Отже, праця гетьманських штабів з фахово-військового боку дуже гарна, але з національного боку цілком непродуктивна і, що більше, небезпечна... Творення ж поодиноких українських військових частин почалось і скінчилось за гетьманування П. Скоропадського на Сердюцькій дивізії. Її творено кілька місяців накладом великих коштів та солідної підготовки. 1-ша Сердюцька дивізія була добре вишколена й мала прекрасний зовнішній вигляд. Але вона була мертвою машиною, без любові до свого старшинства, без усякого запалу. Коли ж прийшов момент війни та коли її, гетьманську гвардію, вислано на фронт, то вона ще перед зустріччю з противником масово розбіглась” [42, с.26–27]. Значною мірою цю думку підтверджують і спогади посла Дону в Україні генерала Чечурякіна, який не належав до прихильників української державності. Він писав: “Уряд і особливо Гетьман, в душі безумовно прихильний Росії, боявся, як мені здавалося, творити українську армію, боявся національних настроїв цієї армії проти Росії” [42, с.18].

Багато цікавого матеріалу про перші кроки штабу, щодо формування та принципів комплектування кадрів майбутньої Української армії містять неопубліковані мемуари начальника штабу гетьмана Б. Стелецького. Біографічні дані свідчать, що автор брав активну участь у формуванні й підборі кадрів на військові посади до Генерального штабу. “Спочатку організуються вищі установи армії, – згадує Б. Стелецький, – і потім організація проводиться до менших з’єднань – вся вага військової повинності лягла б майже виключно на заможний селянський клас, як найбільш “консервативний і найбільш стійкий елемент” [191, с.89–90]. Б. Стелецький згадував, що “для безпосередньої охорони уряду гетьмана були сформовані дві сотні гетьманського конвою (одна піша, друга – кінна), переважно з колишніх офіцерів” [42, с.89–90]. Це були перші військові підрозділи, створені за часів Української держави гетьмана П. Скоропадського.

Багатьом військовим історикам імпонувала діяльність гетьмана П. Скоропадського, який у складних умовах німецької окупації розгорнув

широке військове будівництво, перерване антигетьманським повстанням Директорії восени 1918 р. За свідченням О. Удовиченка, уже наприкінці червня, тобто через два місяці, Українська армія мала Запорізький корпус (3,5 тис. вояків), Синю дивізію (6 тис. багнетів), Сіру дивізію (4 тис.), відділ Січових Стрільців (3 тис), усього 35 тис. багнетів. Зважаючи на помилки Центральної Ради, уряд гетьмана “приступив до формування нової Української армії в складі 16–ти піших і 8–ми кінних дивізій. В першу чергу відновлено було та реорганізовано апарати Головного і Генерального Штабів. Як в першому, так і другому працювало до 150 старшин генерального штабу [467, с.40–43].

Широкомасштабну діяльність нового проводу України висвітлив М. Омелянович-Павленко у книжці “На Україні 1917–1918”. Насамперед, він відзначив, що розбудовою війська займалися досвідчені й віддані українській справі генерали М. Юнаків, В. Зелінський, С. Дельвіг, О. Рогоза (військовий міністр), Г. Базильський, полковники О. Бурківський, М. Крат, О. Удовиченко, О. Алмазов та ін. Генерал-полковник звернув увагу на помилкову позицію Центральної Ради, коли навесні 1918 р. “вже ніхто не думав про відновлення Вільного Козацтва”. Між тим, саме за Гетьманату “поруч з плянами реорганізації армії стало на чергу питання про відродження на Україні козацтва вже як стану, чим воно ґрунтовно відрізнялося від Вільного Козацтва... Позитивною стороною козацтва було те, що воно набирало яскраво національних барв. Досить перерахувати прізвища деяких кошових отаманів, щоб погодитися з тим, що гетьман передав цю справу в руки тих, яких болів успішний перебіг національної революції”[496, с.68].

Заходи гетьманського уряду, щодо розбудови національних збройних сил підтримав генерала П. Єрошевич у праці “Спогади з часів гетьмана Павла Скоропадського на Україні і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців окупантів”. Автор зауважує, що якісно, новим етапом у розвитку військового будівництва стала діяльність гетьмана П. Скоропадського. При цьому П. Єрошевич зазначає, що військове

будівництво періоду гетьманату мало ряд особливостей. По-перше, його значно ускладнювала німецько-австрійська присутність в Україні. На підставі Берестейського мирного договору УНР з країнами Четверного союзу на території УНР було перекинуто 450–тисячну німецько-австрійську армію. По-друге військове будівництво очолив висококваліфікований фахівець – генерал-лейтенант П. Скоропадський, котрий до того став главою держави. По-третє, Військове міністерство гетьмана вже мало певні напрацювання попереднього уряду. По-четверте, провідну роль у військовому будівництві почали відігравати фахівці старшого офіцерського складу колишньої імперської армії [247, с.57].

Загалом схвально оцінював військове будівництво за часів Гетьманату й З. Стефанів, який відзначав, що новостворена армія, національна за ознаками і внутрішнім укладом, мала бути гарантом незалежності Української держави. Її ядром стали вісім армійських корпусів; волинський, подільський, одеський, київський, чернігівський, полтавський, харківський і катеринославський корпуси, які очолювали здебільшого генерали-українці.

Водночас військовий історик відзначав негативні тенденції при формуванні війська: “Старшин приймали тільки з передвоєнними кваліфікаціями. Через те, до армії ввійшли старшини, хоч і фахово – освічені, але з національного огляду байдужі. Прийнято дуже багато старшин-москалів, що взагалі вороже ставилися до українства”. Щоправда, відзначав автор, військове міністерство, в якому працювало чимало національно свідомих українських генералів і старшин, віддало наказ “приймати до війська старшин воєнного часу, що склалися з патріотично настроєної української інтелігентської молоді” [266, с.426–429].

Дещо іншої точки зору дотримується О. Удовиченко, який зауважує, що гетьманський переворот “було зустрінуте в українських частинах майже спокійно. Для української молоді, – наголошував автор,- вихованої на історичних традиціях минувшини, тої, що складала на той час молоду Українську Армію, нова форма влади навіть імпонувала” [467, с.41]. Одначе,

зауважував автор, перші кроки правління нової української влади на чолі з Гетьманом викликали певне недовір'я до себе з боку армії. Причини цього недовір'я полягало в тому, що новий Український Уряд повів невдалу національну й соціальну політику. “Як у державний, так і у військовий апарат, наголошував автор,- покликано було до праці чимало людей, які, в силу своїх русофільських тенденцій дивилися на Україну як на плацдарм для формування антибільшовицьких сил. Поза цим, малося на увазі також створення військових формацій із самих українців, які мусили б своєю кров'ю повалити советську владу в Москві і відновити “велику і неділиму” Росію. Серед українських частин київської залоги почалися заворушення. Внаслідок того, німецька влада обеззброїла дивізію Синьожупанників і Січових Стрільців” [467, с.41]. Але попри це, зауважує автор, згадуючи ці заходи німецької влади в Києві, в самій Україні в цей час наступив відносний спокій, і Гетьманський уряд розпочав формувати нову Українську Армію в складі 16–ти піших дивізій і 8–ми кінних. Насамперед, наголошує О. Удовиченко, з приходом гетьманського уряду до влади, було відновлено та переорганізовано апарати Головного і Генеральних штабів. Як і в першому, так і в другому працювало майже 150 старшин генерального штабу, а серед них – чимало видатних з великим командним і науковим стажем. Серед них, автор визначив: “професора Академії Генерального Штабу, бувшого командуючого 9-ю армією, генерала Юнакова, бувшого генерал-інспектора артилерії Південно-Західного фронту, відомого гарматника генерала Дельвіга, бувших командирів корпусів, дивізій та їх начальників штабів, як, наприклад, генерали і полковники: Галкін, Сінклер, Мішківський, Бронський, Сальський, Капустянський, Куц, Осецький, Єрошевич, Дроздовський, Безручко, Сулковський та багато інших. Військовим міністром призначено бувшого командира 4-ї російської армії генерал-лейтенанта О. Рогозу” [467, с.41].

Велику наукову вартість мають праці контр-адмірала Святослава Шрамченка з історії українського воєнно-морського флоту: “Українська

воєнна фльота” доби гетьманщини в “Історії українського війська”, та статті опубліковані у журналах “За державність”, “Літопис Червоної Калини”, “Табір” [270; 495, с.67–75]. Навесні й влітку 1918 р. Чорноморський флот став українським. “За Гетьманату українські морські справи входять уже в регулярні рямці. Міністерство морських справ розвивається так, як слід було б такій великій державі, якою була тоді Україна. Особистий склад морських установ наповнився уже добрим фаховим персоналом”- відзначав історик українського флоту [266, с.440 – 442]. На службу Україні тоді зголосилися досвідчені фахівці вищого рангу – адмірали М. Остроградський. М. Саблін, А. Покровський, В. Шрамченко, О. Немітц, В. Канін. В. Клочковський, В. Богомолець, К. Свірський. Розглядаючи історію українського руху на Чорноморському флоті, С. Шрамченко підкреслив, що він охопив майже всі кораблі. До речі, у спогадах колишнього старшини флоту Миколи Неклієвича відзначено: “Командуючий Чорноморською фльотою енергійний, розумний державник віце-адмірал О. В. Колчак відразу поставився прихильно до Українського Чорноморського Руху. Причому ця прихильність ще побільшилась, коли у партійній боротьбі почався розвал фльоти, а українці показали найбільш здисциплінованими [477, с.68].

Серед великої спадщини військово-історичних праць, присвячених подіям доби гетьманського правління, займає робота теоретика українського консерватизму В. Липинського “Листи до братів-хліборобів”, яка друкувалася в журналі-збірнику “Хліборобська Україна” у Відні 1920 - 1925 рр. Провідною темою “Листів”, є обґрунтування на аналізі уроків Української революції 1917–1921 рр. побудови української самостійної держави і організація її суспільства. Враховуючи коротку історію гетьманату П. Скоропадського, автор зауважував: “...зо всіма її хибами, зо всіма своїми помилками, традиція Гетьманства, образ та ідея Гетьманщини була єдина на той час національна сила, здатна до життя і національної творчості”[344, с.94].

Цікавий аналіз військового будівництва періоду гетьманату подає відомий військовик, В. Кучабський. Відтак у його науково-історичній спадщині значне місце посідали проблеми національного будівництва збройних сил. У своїх працях він неодноразово критикував Центральну Раду за її нездатність негайно приступити до державотворчої діяльності, активного військового будівництва з метою у найкоротший термін створити міцний державний апарат і регулярну боєздатну армію. Будучи прихильником ідеї гетьманату, що домогся стабільності і приступив до процесу будівництва міцного апарату і власної армії, В. Кучабський водночас зауважував, що нова влада не стояла на позиціях національної ідеї й робила фатальні поступки проросійським елементам, які мали значний вплив у державі; господарем ситуації часто було німецьке командування [335, с.163–164]. При цьому В. Кучабський з прикрістю констатував, що Гетьманська держава, маючи істотні переваги в організації держави перед Центральною Радою, не змогла об'єднати усі течії національно-визвольного руху, створити міцну соціальну основу в особі консолідованого суспільства [477, с.68].

Восени 1918 р., скориставшись непослідовною політикою гетьмана П. Скоропадського у соціально-політичній сфері та національному питанні, особливо ж проголошенням федерації з білою Росією, Директорія на чолі із С. Петлюрою та В. Винниченком здійснила антигетьманське повстання й прийшла у грудні того ж року до влади [431, с.101–124]. Серед причин швидкої поразки гетьмана В. Прохода назвав домінування в армії байдужих до української справи генералів й офіцерів колишньої російської армії, існування дискримінації українців – старшин, як це було у Сирій дивізії. Поштовхом до повстання стало проголошення союзу з білою Росією. Під час повстання більшість гетьманського війська перейшла на бік Директорії [424, с.82–83].

Історіографія антигетьманського повстання налічує чимало спогадів та воєнно-історичних праць. Головною ударною силою Директорії були Січові Стрільці Окремого загону, які під час бойових дій були реорганізовані в

Осадний корпус під командуванням Євгена Коновальця. Найповніше ці події висвітлили колишній командир корпусу, начальник штабу корпусу генерал Марко Безручко, командувач артилерії корпусу генерал Роман Дашкевич і полковник Василь Кучабський [310; 157; 212; 336]. Майже всі відзначали перемогу січовиків під Мотовилівкою, що стала визначальною у повстанні. Саме там, відзначали автори, були розгромлені найкращі частини гетьмана. “Мотовилівський бій вирішив долю гетьманщини” – писав Є. Коновалець [309, с.18]. Генерал Р. Дашкевич, будучи безпосереднім учасником даних подій, дуже докладно змальовував хід, битви, відзначав масовий героїзм Січового Стрілецтва. “Січові Стрільці перемагали у багатьох боях, – згадував він у книжці “Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Ворота”, – але перемога під Мотовилівкою над ворогом, який був бодай у п’ятеро сильніший від Січових Стрільців, була повна... Сама перемога була така цілковита, що ворог по тім бою не важився вже ставити спротив у відкритому полі” [212, с. 90].

В. Кучабський висвітлював події на тлі внутрішньої і зовнішньої політичної ситуації в Україні. У праці “Від первопочинів до проскурівського періоду” автор описав важку міжнародну ситуацію, в якій опинилася Україна, коли Директорія УНР здобувала столицю. На півночі України загрожував більшовицький фронт, на заході Польща вела війну проти ЗУНР й УНР на Волині, у Причорномор’ї панували війська Антанти й білої армії, частини якої зосередилися і на південному сході. “Внутрішнє становище України було не менш грізне” [340, с.158–163], – зауважував В. Кучабський. Хоча офіційно, заявами Директорії, протигетьманське повстання йшло під гаслами спасіння української державності, то лише незначні кола повстанчих селянських мас розуміли й визнавали їх. Практика гетьманщини спинила процес національного усвідомлення українських селянських мас і зробила для них ненависною не лише гетьманщину, але її саму українську державність. Після знищення гетьманського державно-адміністративного апарату, по всій Україні, за висловом автора, панував безлад, який

поглиблювали дії отаманщини та більшовицької демагогічної агітації серед селян. На жаль, у цих умовах Директорія не виявила єдності, твердого політичного курсу, підтриманого рішучими заходами. Коли ж Москва знову розпочала війну проти України, єдиною опорою Директорії стала армія [340, с. 158–163].

Таким чином, проіснувавши сім з половиною місяців, гетьманська Українська Держава припинила своє існування. Як і в попередній період, провідну роль у всьому державотворчому процесі посідала проблема військового будівництва.

Аналізуючи ситуацію в Україні навесні і влітку 1918 р., тобто у добу Української держави гетьмана П. Скоропадського, переважна більшість дослідників військової історії, дійшли висновку, що в державі в цей час загалом склалися всі необхідні суб'єктивні умови творення регулярної національної армії: розуміння важливості проблеми з боку уряду, наявність необхідних кваліфікованих військових фахівців, достатня кількість військового спорядження, але об'єктивні умови національного військового будівництва були не на користь України. Перешкоди з боку австро-німецького командування, що фактично окупувало Україну, не давало можливості П. Скоропадському розгорнути будівництво української армії. Антанта, не визнавши права України на незалежність, штовхнула П. Скоропадського на федерацію з Росією, чим остаточно спричинилася до його ізоляції всередині країни і падіння гетьманського режиму. Відсутність у гетьмана чисельної, добре дисциплінованої боєздатної армії позбавила його можливості втримати стабільність, як всередині країни, так і гарантувати її від зовнішньої загрози.

Таким чином, гетьманська течія українських військових дослідників міжвоєнного періоду напрацювала власну концепцію української революції, яка знайшла своє втілення у військово-історичних працях її представників. Визначаючи позитивні і негативні риси військового будівництва доби Гетьманату автори наукових і мемуарно – аналітичних праць, до вдалих

кроків у сфері військової політики відносили: збільшення військових корпусів, дивізій, відділів; взяття до уваги помилки Центральної Ради; формування нової Української армії; відновлення Головного і Генерального Штабу; відновлення Вільного Козацтва; повернення Чорноморськог флоту Україні. Відзначаючи позитиви будівництва армії періоду Гетьманату військові історики виділяли і негативи, яких було чимало, а саме до армії увійшли старшини, хоч освічені, але національно байдужі, більшість з яких були росіянами, що негативно ставилися до українців; армія не стояла на позиціях національної ідеї; керівництво робило численні поступки проросійським елементам; Гетьманат не зміг об'єднати усі течії національно-визвольного руху і створити міцну соціальну основу в особі консолідованого суспільства.

2.3. Формування армії УНР доби Директорії

Аналізом діяльності українських військових дослідників, стало творче осмислення уроків Української революції 1917–1921 рр. Завдяки високому інтелектуальному потенціалу її наукової сили, військовики інтернованої армії УНР своїми студіями, зробили вагомий внесок у історіографію національно-визвольної боротьби ХХ ст. Серед науково-теоретичних праць українського зарубіжжя чільне місце посідають мемуари. Як, зауважував сучасний львівський історик Л. Дещинський: “Незважаючи на певний суб’єктивізм мемуарної літератури, вона є найкращим документом відтворення духу епохи, психологічного настрою, властивого лише тому часу, в якому творяться події історичної ваги” [222, с.6]. Тому, докладне вивчення мемуарно-аналітичної літератури, поряд із працями науково-теоретичного напрямку, дають змогу простежити і проаналізувати будівництво збройних сил УНР періоду Директорії.

Дослідження цього драматичного періоду Української революції стало напрямом воєнно-історичної роботи українських емігрантів. Вагомі творчі здобутки представлені, насамперед, працями відомих воєначальників: О. Удовиченка, М. Капустянського, Є. Коновальця, Р. Дашкевича, М. Безручка. Значний внесок у дослідження проблематики зробили спогади й розвідки генералів П. Єрошевича, М. Коваль-Медзвецького, В. Савченка, В. Чабанівського. О. Вишнівського, полковників М. Середи, І. Андруха, Г. Порохівського, П. Євтимовича, І. Ремболовича та ін. [477, с.70].

Насамперед, відзначимо книгу О. Удовиченка “Україна у війні за державність”, в якій об’єктивно (крім деяких статистичних помилок, які, проте не знижують її значимості), висвітлено події 1919 р. Серед чинників, що визначали перебіг подій, автор монографії аналізує внутрішню і зовнішню політичну ситуацію, в якій опинилася УНР. На його думку, друга українсько-більшовицька війна була виявленням неприкритої агресії

більшовицької Росії. “Москва уважно стежила за подіями на Україні, писав він, – та чекала на слушний момент, щоб підбити її під свою владу”[467, с.50]. Такою слушною нагодою стала евакуація з України німецько-австрійських військ, які, безперечно, стримували Москву від чергового нападу. Щоправда, автор значно перебільшував сили більшовиків, вважаючи, що в наступ перейшло військо чисельністю близько 86 тис. [467, с.50]. Але їх було достатньо, щоб зайняти Київ і змусити взимку 1919 р. 50-тисячну Армію УНР, дивізії якої були розкидані по всіх фронтах, відступити. У травні польські війська розгромили Холмську групу УНР і зайняли майже всю Волинь. У зв’язку з цим О. Удовиченко писав: “Становище Української Армії було катастрофальним... В кінці травня 1919 р. Українська Армія була вже фактично оточена з одного боку червоними, а з другого поляками” [467, с.50–51]. Далі історик розглянув, як приєднання Галицької армії сприяло зміні ситуації на більшовицькому фронті; вдалося здійснити блискучу Київську наступальну операцію. О. Удовиченко зробив глибокий аналіз причин поразки національно-визвольної боротьби українського народу в 1917–1920 рр. [467, с.119–121]. Генерал із прикрістю відзначав, що в напруженій боротьбі проти комуністичної Москви, яка загрожувала всій Європі, країни Заходу не надавали Україні найменшої допомоги, навпаки, підтримували Польщу й Денікіна у війні проти неї. “Ніхто не розумів, – писав О. Удовиченко, – що Українська Армія з 1917 до 1921 р. стримувала московську червону армію від походу на Захід і тим рятувала Європу від червоної більшовицької навали” [467, с. 166]. Водночас, як зазначає автор, приступаючи до організації державного життя на нових засадах, Директорія УНР виявила ті ж самі хиби, що й Центральна Рада. Її закордонна політика, особливо у перші тижні після повалення Гетьманату, не забезпечила бодай найменшої зовнішньополітичної і військової підтримки новому режиму. Україна була вимушена вирішувати непосильне для неї стратегічне завдання – вести збройну боротьбу на кількох фронтах з переважаючими її мілітарно противником.

Чимало хиб О. Удовиченко виділяє в організації державного апарату та армії. Як і за доби Центральної Ради Директорія залишила поза державотворчим процесом так звані “нетрудові” елементи суспільства, позбавивши їх виборчих прав у процесі до Трудового конгресу. В результаті УНР втратила численних фахівців у сферах суспільного, економічного і військового життя [467, с. 168].

Відзначимо також фундаментальну працю генерал-полковника М. Капустянського “Похід Українських Армій на Київ – Одесу в і 1919 р.”, перший том якої вийшов у Львові вже 1921 р. [281. 285]. Непересічне значення для об’єктивного висвітлення та дослідження історії Української революції відзначав О. Удовиченко: “Ця книга – то є фундаментальний історичний матеріал про нашу боротьбу. Будучи майже постійним генерал-квартирмейстером Штабу нашої Армії, чи на інших постах зверхнього керівництва Армією, він (М. Капустянський – Р. М.) яскраво освітлює бойові операції, хиби, заслуги командного складу та умови, в яких наша боротьба відбувалася” [467, с.168].

Викладені погляди генерал-полковника на геостратегічну ситуацію України, співвідношення між політикою і стратегією викликали гостру дискусію в середовищі військової еміграції. Аналізуючи причини поразок Армії УНР. М. Капустянський наголошував: “Політика поставила своїй стратегії непосильне завдання: одночасно вести боротьбу з двома ворогами, з яких кожний, зокрема, був сильнішим за Українську Армію”. Цими ворогами були Польща і більшовицька Росія, а восени 1919 р. до них приєдналася Добрармія генерала Денікіна. “В штабі Наддніпрянської Армії ясно уявляли собі неможливість успішно битися на два фронти, та не раз штаб висловлював думку про необхідність ліквідації одного з фронтів. Це питання не було розв’язане”. Крім цього, автор звинуватив провід УНР у тому, що “політика не спромоглася відшукати жодного друга серед нейтральних держав. Через те постала не тільки цілковита ізоляція України в її боротьбі на два фронти, а навіть і фактична блокада її кордонів”. Серед,

інших причин були неузгодженість політики УНР і ЗУНР, внутрішня боротьба політичних партій, та, що на погляд генерала, дуже важливо, байдужість Європи до боротьби Армії УНР, яка “залитися кров’ю, в тяжких обставинах” упродовж двох років “виконувала роль авангарду Європи у боротьбі з “інтернаціоналізмом”. М. Капустянський відзначав: “Особливо Головний Отаман С. Петлюра бажав прийти до згоди з Антантою, але сума зовнішніх і внутрішніх впливів заважали йому в досягненні цієї мети” [281, с.183–187]. Позитивним у сфері військового будівництва, наголошував генерал, було прийняття 27 листопада 1918 р. Головним Отаманом “Наказу про організацію українського війська” на мобілізаційній базі: “...Всі громадяни, що пройшли військову муштру у всіх родах зброї і во флоті, здатні носити зброю, від 20–ти до 35–ти років включно й старшини до 43-х років, повинні негайно стати у ряди армії УНР” [281, с.189]. Таким чином, С. Петлюра відкинув волонтерський, контрактний принцип формування армії і перейшов на мобілізаційний. Як наголошував автор, воєнна доктрина Директорії, щодо будівництва і організації збройних сил змінювалася чотири рази.

Перша її концепція в частині організації та будівництва Української Республіканської Армії була затверджена наказом ч. 22 від 1 січня 1919 р. Її розробив начальник генштабу О. Осецький, наказ підписав С. Петлюра [2, оп.1, спр. 15, арк. 1–5]. Концепція передбачала таку систему збройних сил, за якої сухопутні війська склалися б із двох армій – Кадрової Армії УНР і Дієвої Армії УНР. Кадрова Армія УНР мала складатися із восьми кадрових корпусів, що залишились від Гетьманату і призначались для підготовки поповнень для Дієвої Армії УНР. Дієва Армія УНР призначалась для бойових дій по обороні кордонів УНР. Слушно з цього приводу наголошує сучасний дослідник В. Сідак: “Осецький, готуючи цю концепцію організації збройних сил, втім як і С. Петлюра, не мав реального уявлення про те, в якому стані були частини Дієвої Армії, запропонована концепція практично залишалася на папері й не могла бути реалізована повністю” [445, с. 59].

Суть першої концепції докорінно змінив наказ ч.42, 21 лютого 1919 р. у якому зазначалось “Згідно історичних традицій і характеру бойових дій НАКАЗУЮ провести в життя слідуєчу організацію Дієвої Армії: замість корпусів прийняти організацію кошів” [4, оп.1, спр.82, арк.17]. Як зауважував М. Капустянський реформа передбачала ліквідацію існуючої в той час організаційної структури Дієвої Армії УНР, тобто корпусів, дивізій, бригад та полків, і зміну їх єдиною тактичною одиницею курунем.

Чергова зміна концепції датується 15 травням 1919 р., коли Головний Отаман вирішив повернутися до дивізії, як до тактичної одиниці Дієвої Армії УНР.

Незважаючи на надзвичайно складне воєнно-політичне становище УНР, різке скорочення території, контрольованої Директорією, С. Петлюрі вдалося провести реорганізацію збройних сил. Усі чисельно невеликі підрозділи, розрізнені військові формації були зведені в 11 дивізій (по три полки піхоти, полку артилерії, сотні кінноти). З них було утворено п'ять самостійних груп, до кожної з яких додавались по бригаді кінноти й батареї важкої артилерії [445, с.62].

Проведена реорганізація знаменувала кінець так званим революційним засадам творення української армії і утвердження в ній принципів, властивих регулярним збройним силам із суворою дисципліною і сталими основами формування. Завдяки вжитим заходам збройні сили УНР відновили боєздатність і невдовзі разом з УГА розгорнули наступ на Київ. Генерал М. Капустянський у згаданій вище праці “Похід Українських армій на Київ – Одесу” зазначав, що армія УНР на той час “уявляла зі себе майже регулярну армію з деякими особливостями, викликаними революцією і національним рухом. Вона мала різноманітний старшинський склад зі здоровим, боєвим осередком, прекрасний козачий елемент, слабеньку карність і неналагоджений тил зі слабим й невиспачальним мобілізаційним апаратом. Бойова здібність при умовах партизансько – большевицького фронту й завзяття – на загал високі” [281, с.187].

Останні зміни в організації збройних сил УНР та її воєнній доктрині відбулися навесні 1920 р. Після Зимового походу. Нова концепція передбачала тактичною одиницею піхотний курінь. З піхотних куренів складалася піхотна бригада, а з останніх – піхотна дивізія. Як зауважує М. Капустянський, це був своєрідний тактичний хід Головного Отамана, котрий вирішив зберегти кістяк Дієвої Армії УНР.

У “Літописі Української революції” О. Доценко об’єктивно відтворив діяльність С. Петлюри в період першої українсько – більшовицької війни. Він засвідчив: С. Петлюра докладав зусиль, щоб уникнути війни з денікінською Добрармією, яка вибухнула у вересні 1919 р, наказував своїм командирам “не вдаватися у ворожу акцію, пропонувати військам Денікіна, щоб вони не займали тих місцевостей, які вже є в наших руках, або які маємо посісти”. Але всі спроби знайти порозуміння не вдалися. Українську делегацію на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком денікінське командування не захотіло вислухати. Засліплене успіхами у наступі на Москву, воно розраховувало обійтися без допомоги України яку, до речі, не визнавали як самостійну державу [30]. Отже, резюмував О. Удовиченко, “для українського уряду військові акції проти армії Денікіна були неминучим рішенням” [467, с.115]. Зрештою, галицькі військові історики А. Кравс [315], В. Кучабський [337], О. Левицький [341] всупереч наддніпрянським вважали, що компроміс можна було знайти. Це твердження ґрунтувалося на досвіді київських переговорів генерала А. Кравса з денікінським командуванням, а також на переговорах у листопаді, коли в безвихідній ситуації Галицьку армію вдалося врятувати, уклавши на сприятливих умовах перемир’я з денікінцями.

Серед багатьох тем досліджень наддніпрянських військових істориків була отаманщина, яку сучасний історіограф В. Солдатенко визначив, як “суспільний феномен” Української революції [447, с. 298]. Численні дослідники – М. Середа, О. Удовиченко, М. Капустянський, Є. Коновалець, О. Вишнівський та інші визнавали: отаманщина – закономірне явище в мовах слабкої нейтральної влади, яка до того ж часто мінялася, в умовах соціально-

політичних і воєнних потрясінь, коли стихія опанувала малосвідомими масами [477, с.69]. У 1919–1920 рр. вона охопила всю Україну. Утворилися десятки і сотні загонів під командуванням амбітних, часто анархічно настроєних отаманів, чий прагнення були далекі від загальнонаціональних. Багатотисячні армії Н. Махна, М. Григор'єва, О. Волоха, численні окремі загони вели боротьбу проти більшовиків, згодом проти Армії УНР або денікінців [493; 187]. Москва нерідко допомагала деяким отаманам, зокрема Н. Махнові (навіть нагородила його орденом Червоного Прапора) та М. Григор'єву, якого планувала використати для рейду в Європу.

“Ніхто не заперечує вартості повстанчих відруків,- писав Б. Черногор, - але коли повстання не мають наміру творити армію, злитися з нею і стати нею, тоді являється небезпека отаманії й безконечної анархії, яка мусить улягти наїзникові, що йде з армією” [73, с.21–23]. Отаманщина завдавала Українській революції великої шкоди не лише з військового боку, а й тому, що розпорошувала українські сили в боротьбі за незалежність. Анархія і єврейські погроми істотно підривали міжнародний авторитет України, дискредитували українську владу [477, с.69].

Однак чимало військових істориків ідеалізувало у своїх працях отаманщину, схвалювали її спрямованість проти більшовицької влади й закривали очі на інші риси повстанського руху. Зокрема, чи не найбільше писав на цю тему полковник М. Серeda. Його основну працю “Отаманщина” публікували в журналі “Літопис Червоної Калини” упродовж 1929–1930 рр. [493, с.61]. У ній автор подав майстерно написані розвідки про багатьох отаманів, зокрема Палієнка, Божка, Шепеля, Ангела, Волинця, Козир-Зірки й інших. На жаль, цим матеріалам бракувало виваженої оцінки їх тактико-стратегічних політичних спрямувань і наслідків їх діяльності.

Чимало уваги дослідники цієї доби приділяли уваги проблемі формування військово-морського флоту УНР періоду Директорії. На особливу увагу заслуговує праця С. Шрамченка “Українська воєнна фльота (1919–1920 рр.)”. У студії автор зазначає, що Директорія докладала чимало

зусиль для створення українського військово–морського флоту. Основним нормативно-правовим актом у цій сфері став “Закон про флоту”, який вводив положення про склад флоту, терміну служби кораблів різних типів, щорічне плавання флоту, його комплектування та ін. Як зауважує С. Шрамченко, намагання УНР створити свій власний військово – морський флот відбилосся на титулі головнокомандуючого військ Директорії “Головний Отаман Військ і Флоту УНР” [503, с.337–341.]

Значну частку історіографії визвольного руху займала одна з останніх операцій Армії УНР – Перший Зимовий похід (грудень 1919 – травень 1920 р.). Серед праць цієї проблематики відзначимо монографію тогочасного командувача армії М. Омеляновича-Павленка “Зимовий похід”, що вийшла 1934 р. у Каліші (журнал “За державність” публікував її в 1929–1933 рр.); надзвичайно цінне дослідження з додатком багатьох документів підполковника О. Доценка “Зимовим похід (6.XII.1919 – 6. V.1920)”, що побачило світ у Варшаві 1932 р. заходами Українського наукового інституту; мемуарно-аналітичну “Україну в огні і бурі революції 1917–1921” учасника походу, члена уряду УНР І. Мазепи; книжку командира дивізії, генерала Ю. Тютюнника “Зимовий похід 1919–1929” (Коломия, 1923). Цій темі присвячено розвідки і спогади військових істориків Б. Монкевича, В. Сальського, М. Чижевського, П. Феденка. П. Певного та інших [492; 395; 234; 364; 365; 480].

Увага дослідників з української військової еміграції до Зимового походу Армії УНР пов’язана з унікальністю цієї операції. Затиснута більшовицькими військами до західного кордону України, знекровлена 8–тисячна Армія УНР опинилася в безвихідному становищі, на межі інтернування в Польщі. Але її морально-бойовий дух не було зломлено. “Боротьбу за визволення України мусимо провадити далі, відображаючи настрої вояцтва – писав генерал М. Омелянович-Павленко, – але в інший спосіб – партизанський... перекинути на вороже запілля, дезорганізувати ворожі тили, комунікації і засоби зв’язку, організувати повстанський рух,

підтримати серед населення віру у справу нашу, а найголовніше – переховати (зберегти – Р. М.) до наступної весни кадри армії” [65, с.11]

Цієї думки дотримувався й учасник походу член уряду І. Мазепа, якого вразили організованість, висока дисципліна і національна свідомість козаків і старшин українського війська. “Зимовий похід був достойним продовженням героїчної боротьби 1919 року. В цьому його історичне значення, – відзначав він. – Це була боротьба разом з народом і за народ. Боротьба власними силами і за власну ціль. Відважний крок, на який пішли уряд і командування, був правильно обчислений і скінчився повним успіхом... Зимовий похід був вершком революційно-визвольних змагань українського народу” [365, с.229].

Відзначався високий морально-бойовий дух українських вояків, що сприяв успіхові цієї сміливої, але ризикованої операції Армії УНР проти двох могутніх армій – денікінської і більшовицької. “3500 вояків голих, босих, хворих, з сотнею набоїв на рушницю, – зазначав О. Удовиченко, – готові були на ризик, на героїчний подвиг, на нові, невидимі перешкоди і чини. Розум говорив, що з такими слабкими силами прориватися у запілля майже 40 000 денікінської армії – це було абсурдом, це загрожувало повною загибеллю. Однак ця жменька людей, горячих і щирих патріотів, вважали краще згинуть, ніж припинити боротьбу” [474, с.123]. За п’ять місяців героїчного рейду по тилах денікінських і більшовицьких військ Армія УНР пройшла з боями 2500 км. по Правобережній Україні, займала й утримувала деякий час міста Липовець, Умань, Черкаси, Канів, Смілу, Балту. За слушним зауваженням С. Литвина, вона опинилася “у центрі всіх визвольних змагань нації в той п’ятимісячний період” [354, с.274]. Радянська історіографія багато десятиліть замовчувала цю сторінку Української революції, зрештою, як і багато інших. Характерною особливістю праць присвячених Зимовому походу, була увага до висвітлення не лише бойових дій операції, але й чинників, які сприяли успіхам, насамперед, до морально-політичного стану козацтва, національно-патріотичного виховання особового складу українського війська [477, с.72].

Серед історіографічних матеріалів про Зимовий похід, необхідно відзначити працю О. Доценка, яка містить неопубліковані архівні документи: накази командування, оперативні звіти, листування, картосхеми. Визначаючи концепцію видання, автор слушно зауважував: “Переповідаючи в хронологічно-літописному порядку перебіг подій, я не претендую на широку і всебічно-критичну оцінку використаних матеріалів, обмежюсь тільки оцінками, опертими на об’єктивних даних, документах, та поправками чужих помилок і неточностей, коли на те мене уповноважують мої матеріали або висновки” [234, с.256]. Одним із перших українських військових істориків О. Доценко започаткував важливий напрям історичної науки публікацію збірників документів. Усвідомлюючи актуальність цієї роботи, він зазначав: “В упорядкованій мною збірці майбутні дослідники-істориків завжди будуть мати точно видані документи и матеріали, які, коли б і загинули їх оригінали, залишаться, як свідоцтво героїчних зусиль нашого війська в боротьбі за свободу й державність української нації” [234, с.258].

У 1920 р. українське військо здійснило ще одну спробу, скориставшись радянсько-польською – війною, відновити незалежність України. У квітні – листопаді того року Армія УНР взяла активну участь у визволенні країни від більшовиків. На наш погляд, найповніше події війни висвітлили С. Петлюра, О. Удовиченко, М. Безручко і М. Крат. Значну вартість мали також творчі здобутки В. Куща, В. Савченка, О. Науменка, О. Думіна, Ю. Тютюнника й ін. [492; 34; 35; 36; 467]. Зауважимо, що під час висвітлення подій цього стану боротьби за державність серед істориків-емігрантів виникли серйозні суперечності. Ю. Тютюник піддав нищівній критиці Варшавський договір і домовленості С. Петлюри з Ю. Пілсудським, щодо військово-політичного союзу коштом відмови УНР від Галичини й Волині. Щоправда, працю Ю. Тютюнника “З поляками проти Вкраїни” було видано в Харкові після його повернення 1924 р. до радянської України [463]. Погляди генерала підтримував І. Мазепа, який висловлювався категорично проти договору з Польщею і вважав його зрадницьким [365, с.20].

Більшість авторів дещо по-іншому розглядала цей акт й головну увагу зосередивши на перебігу подій, бойових операціях, героїзмі українських вояків. Зрозуміло, що С. Петлюра відстоював засади Варшавських угод 1920 р., хоча й зауважував: вони були “історично вимушеним фактом, неминучим ланцюгом, в ході політично-мілітарних подій нашої новітньої історії, а не штучним утвором політичної нерозважливості” [411, с.281], а також вважав їх “тимчасовим виходом із тяжкої ситуації” [127, с.20]. Велику пізнавальну цінність мала праця генерала М. Безручка “Січові Стрільці у боротьбі за державність” [157]. Саме його 6-та стрілецька дивізія наприкінці серпня 1920 р. зупинила під Замостям наступ Першої Кінної армії С. Будьонного і змусила її відступити. Генерал О. Удовиченко у згадуваній уже монографії детально висвітлив бойові дії Армії УНР, зокрема 3-ї Залізної дивізії, яка під його керівництвом брала участь у наступі й разом із 6-ю дивізією – у визволенні Києва. Бойові дії Армії УНР на більшовицькому фронті подано на тлі загальної ситуації на радянсько-польському фронті; наголошено на значенні українського війська у війні, що не отримало об’єктивної оцінки у польській, а тим паче радянській історіографії. Коли після підписання мирної угоди з Москвою восени 1920 р. Польща залишила 40-тисячну Армію УНР сам на сам із Червоною Армією, “перед Українською Армією стояла дилема, – відзначав автор, – або вона складає зброю, капітулює, або на власний ризик проводить дальшу боротьбу з цілою армією Советов” [467, с.154]. Українці обрали друге. Відтворивши напружені листопадові бої 1920 р., О. Удовиченко підсумовує: “Наші дивізії виявляли надзвичайну упертість і боронили кожний клаптик рідної землі, але голими руками” [467, с.160–161]. Вони були змушені відступити до Польщі, де підлягали інтернуванню.

Відзначимо також низку праць, присвячених Другому Зимовому походу – останній збройній операції групи із складу інтернованої Армії УНР під командуванням генерала Юрка Тютюнника (листопад 1921 р.). Попри деяку тенденційність у викладі матеріалу у праці “З поляками проти

Вкраїни” Ю. Тютюнник розглянув підготовку 2–тисячної української групи, діяльність Партизансько-Повстанчого штабу у Львові, наголосивши, що вояки були дуже погано озброєні і забезпечені. Зокрема, тільки половина бійців мала рушниці [463]. Трагічне завершення Зимового походу, кульмінацією якого став кровопролитний бій у с. Миньки і розстріл червоними 359 полонених українських вояків під Базаром, викликало широкий відгомін у середовищі військово-політичної еміграції. Внаслідок цього з’явилися численні спогади, розвідки, літературні твори, присвячені цій операції. Проте виклад матеріалу в них був надто емоційним, містив чимало фактографічних розбіжностей. Тематичний випуск збірника “За державність” 1933 р., в якому було опубліковано праці безпосередніх учасників походу старшин І. Ремболовича, С. Чорного, М. Чижевського, П. Ващенка й О. Шпілінського, став значним внеском в об’єктивне відтворення Листопадового рейду [65]. Відзначимо також праці сотника Гриця Рогозного “Листопадовий рейд”, Віктора Яновського “За Україну, за її волю”, Дмитра Зоренка “На партизанці”, які опубліковані згодом у збірникові “Другий Зимовий похід: Листопадовий рейд. Базар” [106]. У різних виданнях вийшли друком мемуарно-аналітичні твори командира однієї з бригад, групи Тютюнника, полковника Романа Сушка “Базар: могила 359 героїв” та Олександра Вишнівського “Повстанський рух і отаманія” [477, с.75] Надзвичайно цінним джерелом для дослідників була публікація начальника штабу групи, полковника Юрка Отмарштайна “До історії повстанчого рейду генерал-хорунжого Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. Доклад Головному Отаманові” [403].

Автори більшості праці, особливо мемуарних, акцентують на героїзмі українських вояків, підтримці населення тимчасово визволених місцевостей, самопожертві 359 полонених, які були готові прийняти смерть, аніж перейти на службу до більшовиків. Утім, нерідко успіхи українців перебільшувалися й автори оминали те, що підняти всенародне повстання в Україні, яка була виснажена війнами та голодом, стало фактично авантюрою. Натомість

В. Яновський у спогадах відзначав істотні помилки командування, зокрема генерала Ю. Тютюника, у плануванні операції, про яку відразу довідалися червоні, бо у львівському штабі не було жодної конспірації. Автор, зрештою, як і дехто з істориків і мемуаристів, наголошував: похід здійснили малими погано підготованими силами, він розпочався надто пізно, коли більшовики ліквідували підпільні повстанські органи в Києві та значно послабили повстанський рух в Україні протягом літа – осені 1921 р.[508].

Історіографія дослідження національно-визвольних змагань українського народу охоплює потужний пласт мемуарних і воєнно-патріотичних праць військових істориків української еміграції міжвоєнних років. Серед них праці генералів і вищих старшин активних учасників перших битв за незалежність України: С. Петлюри, М. Омеляновича-Павленка, П. Єрошевича, В. Євтимовича, К. Смовського, О. Доценка, А. Пузицького, В. Савченка, О. Удовиченка й ін. Попри на деяку тенденційність (це стосується, насамперед, спогадів), вони безперечно, можуть слугувати цінним джерелом для дослідників [477, с.76].

Важливість з точки зору висвітлення проблеми має праця генерала О. Удовиченка “Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Війська Української Народної Республіки. Рік 1919” (Нью-Йорк, 1971). Автор, як досвідчений воєначальник, висвітлив організацію, бойові дії Армії УНР на тлі геостратегічної ситуації, в якій опинилася Україна, подав характеристику і бойову діяльність вищого командування, як Армії УНР, так і Галицької армії. Глибоко проаналізовані причини і наслідки українсько-білогвардійського протистояння, яке завдало великої шкоди національно-визвольній боротьбі українського народу. Будучи в еміграції, автор зумів залучити чимало документів, на базі яких зробив об’єктивні висновки, зокрема, щодо поразки Української революції, до яких зарахував втручання політики (і політиків) у питання військової стратегії. [467].

Отже, воєнно-історична думка в міжвоєнні роки охопила головні процеси Української революції 1917–1921 рр. Упродовж десятиріч, коли

радянська історіографія замовчувала або брутально фальсифікувала історію, саме військова еміграція упорядкувала величезну джерельну базу, яка дає змогу об'єктивно відтворити драму державно-соборного процесу в Україні у добу Директорії. Дослідники військової історії міжвоєнного часу намагалися у студіях поряд із державницькими процесами проаналізувати етапи військового будівництва цього періоду. Загалом, як зауважують військовики, приступаючи до організації державного життя на нових засадах, Директорія УНР виявила ті ж самі хиби, що й Центральна Рада. Значної шкоди державному і військовому будівництву завдала відсутність єдності в поглядах у вищих ешелонах влади та відсутність належної одностайності нації, а відтак і слабкість національної еліти.

Попри це, процес формування власних боєздатних збройних сил в добу Директорії УНР, відзначився своїми позитивними зрушеннями. За влучним зауваженням генерала М. Капустянського армія УНР на той час являла з себе майже регулярну армію з деякими особливостями, викликаними революцією і національним рухом. Проведена реорганізація знаменувала кінець так званим революційним засадам творення української армії і утвердження в ній принципів, властивих регулярним збройним силам із суворою дисципліною і сталими основами формування.

2.4. Уроки національного будівництва збройних сил ЗУНР

В результаті розпаду Австро–Угорської імперії та поразки її союзників у Першій світовій війні виникли декілька незалежних держав. Громадськість Західної України схвально зустріла оприлюднення “14 Пунктів” президента США В. Вільсона, де декларувалося право націй на утворення власних держав. В умовах хаосу завершального етапу світової війни рішучі заходи, щодо створення власної незалежної держави здійснили українці агонізуючої Австрійської імперії. 18 жовтня 1918 р. у Львові на зборах усіх українських депутатів австрійського парламенту, крайових галицького і буковинського сеймів, представників партії Галичини та Буковини, було утворено Українську Національну Раду Західноукраїнської Народної Республіки.

Саме тому, досліджуючи Визвольні змагання, галицькі воєнні історики значну увагу приділяли передумовам розпаду Австро-Угорської імперії, проголошення ЗУНР і формування збройної сили республіки. Осмислення процесів формування і розвитку національно-державницьких ідей, під впливом яких відбувся перший збройний виступ українства за незалежність, стали праці військових істориків О. Думіна, С. Ріпецького, Л. Шанковського, М. Дольницького, Н. Гірняка, О. Станіміра й ін [492]. Цей гурт галицьких старшин – безпосередніх учасників визвольної боротьби – після табірною періоду Галицької Армії став співзасновником української воєнно-історичної науки, збагативши історіографію Української революції низкою археографічних та історико-мемуарних публікацій [477, с.78].

Перш ніж проаналізувати матеріали, присвячені добі ЗУНР, вважаємо за необхідне звернути увагу на передумови їхньої появи та на місце цих праць у процесі розвитку воєнно-історичної науки в міжвоєнні роки. У зв'язку з цим визначний історіограф Л. Шанковський слушно зауважував, що невдовзі після закінчення збройної боротьби в Галичині формується потужний центр воєнно-історичної науки, який став визначальним в

українській еміграції. Цьому сприяло декілька чинників, зокрема те, що вже була розвинута книговидавнича база, до того ж Львів був “осередком українського суспільно-громадського, економічного й культурного життя, а населення цієї території стало ентузіастичним відборцем і читачем цієї воєнно-історичної літератури, що її створили воєнно-історичні мемуаристи й дослідники” [89, 1973, № 3–4, с.116].

Саме у Львові вже 1921 р. утворився видавничий кооператив “Червона Калина”, до керівництва якого увійшли колишні старшини Легіону УСС і Галицької армії С. Шухевич (голова Надзірної ради), О. Навроцький (директор), члени управи І. Тиктор (із 1925 р. – засновник і керівник власного видавничого концерну “Українська Преса”), М. Матчак, Л. Лепкий. Головним завданням керівництво визначило видання праць з історії визвольних змагань [477, с.79]. 1921 р. кооператив налагодив регулярне видання “Історичного календаря-альманаха Червоної Калини”, який виходив до 1939 р. щорічно під редагуванням Л. Лепкого, О. Навроцького, І. Іванця. Майже всі публікації альманаху було присвячено історії визвольної боротьби українського народу, зокрема звитягам УГА. Серед його авторів – визначні військовики Р. Сушко, В. Петрів, І. Карпинець, Б. Гнатевич та ін. [477, с.80].

У 1929 – 1939 рр. кооператив видавав на високому поліграфічному рівні місячник “Літопис Червоної Калини” – журнал, визначений, як воєнно-історичне видання, яке друкувало мемуари, історично-оглядові статті, розвідки й спогади, оповідання й поезії, тематика яких була пов’язана винятково з історією українських визвольних змагань.

Багато цікавих праць про військове будівництво періоду ЗУНРу були опубліковані на сторінках історико-мемуарному літопису УГА “Український Скиталець”. Як зауважував сучасний дослідник військової історії Г. Гозуватенко “Журнал “Український Скиталець” – яскрава сторінка літопису Галицької армії, невід’ємна складова визвольної боротьби українського народу за незалежність” [187]. На шпальтах часописів і журналів зафіксовано чимало подій минулого, і кожний примірник

військової періодики набуває значення документа епохи, стає цінним джерелом для науковців.

Вдалий тематичний добір матеріалів “Українського Скитальця” був присвячений Першолистопадовому зриву в Галичині, зокрема в першому числі (1920 р.) опубліковано М. Дольницького “Переддень 1 падолиста 1918 р.”, Б. Ромченка “Сумної пам’яті днів в Перемишлі”, І. Рудницького “Спомини львівських Падоситтових днів 1918 р.”, В. Воробця “1 падолиста 1918 р. в Коломиї”, поручника В.(з відомих причин автори не завжди вказували прізвища) “Падолистовий переворот в Золочеві”. Батоаспектність дослідження дала змогу авторам висвітлити державотворення ЗУНР із критичної точки зору [91]. Відзначаючи цикл публікацій про польсько-українське військове протистояння в регіонах Л. Шанковський писав: “Всі ці статті подають найавтентичніші описи подій, бо зроблені учасниками під свіжим ще враженням пережитого і під контролем інших учасників, що перебували в таборі, і тим самим є перешкодою для відтворення Листопадового зриву в Галичині. З цього погляду вони мають велике значення для історії” [492, 1972, №3–4, с.58].

Прологом українсько-польської війни 1918–1919 рр. стала битва за Львів 1–22 листопада 1918 р., цій події було присвячено чимало праць. У вже згаданій праці О. Кузьми “Листопадові дні 1918 р.” подано “повну джерельну історію листопадових боїв у Львові й під Львовом в 1918 році”. За висловом Л. Шанковського, це – одна з найкращих книг української воєнної історичної літератури [89, 1973, Ч. 3–4, с.124]. Талановитий військовий історик реконструював хроніку протистояння у Львові, ґрунтовно проаналізував ситуацію, співвідношення супротивних сил, передумови і результати подій. Зокрема, серед умов, які сприяли полякам, він відзначав переважну більшість польського населення, наявність близько 700 вишколених легіонерів, майже 400 офіцерів, об’єднаних у конспіративні військові організації [477, с.80]. Саме вони під командуванням полковника В. Сікорського, а з 1 листопада – Ч. Мончинського, зуміли перехопити ініціативу й у перші ж дні провести

мобілізацію близько 4000 бойовиків [493, с.87–89]. Поляки вже 1–2 листопада – захопили стратегічно важливі райони міста, зокрема головний залізничний двірць зі складами зброї. Водночас з боку урядовців не вжито заходів для негайного придушення антиукраїнських виступів. М. Дольницький згадував, що Д. Вітовському радили здійснити ряд жорстких акцій, зокрема “інтернувати кількасот польських діячів і провідників польської молоді, а навіть подали список цих людей”. Але цю пропозицію було відкинуто як негуманну, щодо мирних жителів [103, с.57].

Після прибуття до Львова 3 – 4 листопада півтора тисячного полку УСС і призначення на посаду командувача полковника Г. Стефаніва, ситуацію в місті вдалося стабілізувати. Було створено Начальну Команду – штаб Галицької армії на чолі з С. Горуком, налагоджено дисципліну, укомплектовано бойові групи. Отже, із 30 листопада, відзначали О. Думін [238, с.45] та О. Кузьма [330, с.268–269], оперативна ініціатива перейшла до українського командування, розпочалися наступальні операції галицького війська. Але це були локальні успіхи. У монографії “За Львів” Г. Стефанів відзначав: у звітах, зокрема від 12 листопада, він попереджав уряд, що становище українських військ важке й загрожує стати критичним, бракувало старшин і стрільців, а допомога із краю не надходить через байдуже ставлення державних і військових органів до долі Львова. Однак уряд обмежився лише вимогою будь-що утримувати Львів [501, с.8–12].

Чимало авторів, зокрема і М. Заклинський, схвалювали діяльність полковника Г. Стефаніва. “Із трьох командантів Листопадових боїв найвидатніший був полковник Стефанів, – писав він у праці “Бої у Львові в листопаді 1918 року”. – Він був талановитий і енергійний старшина. Під його проводом перебрало наше військо ініціативу в боях. Водночас автор критикує його за зневагу до українського населення Львова, яке могло б посилити військо двома-трьома тисячами вояків. Закидає йому невдале використання полку УСС, який було роздроблено на малі групи, та за розподіл командирських кадрів [250, с.390–392]. Найбільше отримав закидів

Г. Стефанів за рішення залишити Львів 22 листопада. Поручник УСС Володимир Калина у праці “Українсько-польська війна” наголошував, що в бою 21 листопада його підрозділ і сусіди завзято обороняли свої позиції, “та вночі наші частини почали відходити із Львова. Ми віддали Львів – можна сказати – через непорозуміння” [273, с.393]. Із цим погоджувалися О. Кузьма, М. Заклинський, М. Луцький. Сучасний історик М. Литвин теж виступив на захист ухвали Г. Стефаніва [352, с.89–100]. “Наказ про конечність опущення наших позицій у Львові дня 22 листопада 1918 року прийняло стрілецтво неприхильно, а то й крайньо вороже, – згадував комадант полку УСС отаман О. Букшований. – Були випадки, що стійкові не хотіли опустити своїх становищ, а коли їм рішучо наказали це під загрозою, що попадуть у полон, подавалися, проклинаючи весь світ, за своїми частинами поза Львів” [119, с.66].

Серед праць зазначеної проблематики потрібно відзначити ґрунтовні науково-історичні дослідження полковника Василя Кучабського, який вивчав українсько-польські відносини й їхній вплив на створення передумов відновлення української державності. Він категорично заперечував твердження польських політиків про “Історичну єдність” західноукраїнських і споконвічних польських земель. Саме такі “аргументи” стали поштовхом до кровопролитної українсько-польської війни 1918–1919 рр. і, врешті-решт, знищення ЗУНР [334, с.111–121]. Праці В. Кучабського відзначалися високим науково-теоретичним рівнем, особливо його праця “Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовизмом в 1918–1923 рр.” [122]. “Серед множества публікацій, присвячених цій добі, – писав І.Лисяк-Рудницький, – твір Кучабського, мабуть, єдиний, що піднімається до рівня історіографії великого стилю” [346, с.247–248].

У студіях В. Кучабський, показує як після листопадових подій на теренах Східної Галичини відбувався процес державотворення, складовою частиною якого було формування боєздатної власної армії. Автор в згаданій праці схвально відзначає правильність дій тодішнього керівництва, щодо

планової організації територіальних команд і кошів, чому послужив поділ ЗУНР 13 листопада 1918 р., який утворював три військові області та дванадцять військових округ.

Першолистопадове повстання 1918 р. у Галичині та Буковині, утворення суверенної Української держави (ЗУНР) дали поштовх до написання низки науково-історичних монографій, розвідок і спогадів. Їх авторами стали, насамперед, безпосередні ініціатори й учасники історичних подій, творці Галицької армії, такі як, Г. Стефанів, Д. Паліїв, М. Дольницький, О. Кузьма та ін. В основі їхніх досліджень – обґрунтування концепції, згідно з якою вже під час світової війни галицьке суспільство, зокрема його політичний провід, духовенство, січове стрілецтво, було охоплено національною ідеєю відродження незалежної держави. Про це красномовно засвідчує утворення революційного парламенту – Української Національної Ради, що взяла курс здійснювати вікові, державницькі прагнення українства, консолідувати українські землі [477, с.81].

Загалом об'єктивно висвітлив безпосередню підготовку і хід Першолистопадового повстання Олекса Кузьма в науково-історичній праці “Листопадові дні 1918 р”. На підставі власних спостережень й документів він подав перебіг подій, проаналізував передумови й наслідки повстання у Львові та повітах. Він вважав, що Листопадовий чин став початком національно-демократичної революції в краї й закономірним наслідком “складного історичного процесу, в якому співділили різномірні суспільно-політичні чинники у зв'язку з світовою війною” [330, с.27]. Вирішальне значення у здійсненні перевороту, на думку історика, мав Центральний Військовий Комітет, який утворився в середині вересня 1918 р. під керівництвом поручника І. Рудницького. Його зусиллями були підготовані збройні сили повстання: близько 2400 вояків у Львові й українські підрозділи в повітових центрах і містах – Станиславові, Тернополі, Перемишлі, Чернівцях [330, с.42–45]. О. Кузьма описав діяльність керівника повстання сотника Д. Вітовського, чия рішучість пододала коливання політичного

проводу, щодо початку перевороту в ніч на 1 листопада. Він дав високу оцінку галицьким старшинам і штабу на чолі з отаманом С. Горуком, під чийм керівництвом українське військо взяло Львів під свій контроль [330, с.61–68].

Такої ж думки дотримувався Осип Думін (А. Крезуб) у монографії “Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919 р.”, яка вийшла друком у львівському видавництві “Червона Калина” 1933 р. (1966 р. передрукована у Нью-Йорку). “Центральний Військовий Комітет, зокрема сотник Вітовський, – зазначав він, – спротивились дальшому вичікуванню і зажадали негайного виступу, не оглядаючись на те, що вирішить “Відень”. Вітовський ручив за успіх задуманої акції, але тільки під умовою, що вона буде проведена негайно, таки в найближчих годинах... Не оглядаючись уже ні на те що, сотник Вітовський дав наказ виступити” [322, с.32–33]. Історик засудив спроби деяких політичних діячів і військовиків применшити значення сотника Д. Вітовського у здійсненні Першолистопадового зриву у Львові. У статті “Полковник Дм. Вітовський у спогадах” він писав, що у даному випадку йдеться про “портрет визначної людини, що творила або співтворила бурхливу історію, діяла в великій епосі, була рушійною силою тих чи інших подій, що означали на деякий час нашу історію”. Підсумовуючи низку публікацій про керівника Першолистопадового зриву і військового міністра ЗУНР, автор відзначав: “Щодо популярності, то Д. Вітовський не мав серед Стрілецького Війська ніякої конкуренції, був клясичним зразком українського патріота, живучого тільки для ідеї, носієм українських національно-державницьких ідеалів, для котрих мусить пожертвувати все особисте” [239, с.13–14].

Змістовні спогади подає безпосередній учасник подій у Львові четар Мирон Коновалець (брат полковника Є. Коновальця, командира Корпусу Січових Стрільців у Наддніпрянській армії). Особливо детально він виклав дії Військового Комітету і деяких старшин під час повстання. Зокрема, розповів про те, як поручникові І. Цьокану вдалося домовитися з

командуванням угорських та австро-німецьких куренів про їх нейтралітет. Зауважив, що поручник добре володів угорською та німецькою мовами, а головне – виявився добрим дипломатом. “Була 7–ма година, як на ратушевій вежі вже маяв національний, фактично державний прапор, – підсумовував автор. – Тоді теж сотник Д. Вітовський явився до голови львівської делегації Української Національної Ради, д-ра Костя Левицького, щоб здати йому звіт з успішно проведеного українським військом зайняття столичного міста Львова” [78. 1934 1 листопада].

Про діяльність 450 вояків супровідного куреня 41–го піхотного полку у Львові, у складі якого були переважно українські стрільці, розповів старшина куреня поручник Т. Мартинець. У ніч на 1 листопада він очолив курінь, роззброїв офіцерів і солдатів-неукраїнців і привів одну з перших українських частин до ратуші у підпорядкування новій владі. Добре сплановані та рішучі дії двох українських старшин куреня приголомшили його німецького командира полковника Бема, який визнав, що переворот було здійснено блискуче, і не перешкоджав діям Т. Мартинця [129, с.51–54].

Історико-мемуарні праці того часу свідчать, що завдяки чітким наказам центру й енергійним діям українських старшин або комісарів влада у більшості галицьких повітів швидко перейшла в руки українців. “Найкраще переведено переворот у Коломиї, – зазначав М. Дольницький, – де стояли кадри аж двох українських полків; так само в Золочеві, де енергійно діяв сотник Гнат Стефанів, пізніший командант українського війська у Львові, а далі у цілому ряді міст – як Станиславів, Тернопіль, Стрий, Рава-Руська, Жовква, Сокаль, Бережани, Перемишляни та ін.”[235, с.58].

Автори аналітичних воєнно-історичних статей, розвідок і спогадів, присвячених проголошенню ЗУНР, відзначати епохальне значення цієї події. “Чин 1 листопада 1918 року – це одна з найбільш величавих подій в історії українського народу взагалі, а галицької вітки зокрема, – писав сотник УГА О. Станімір. – Велич тієї події в тому, що український народ в Галичині, майже після шести століть польської та австрійської неволі, гордо і мужньо

підняв свою голову та зі зброєю в руках пішов на нерівний бій за свою власну і ні від кого незалежну державу” [77, 1968, 26 жовтня].

Переможне повстання 1 листопада 1918 р., а невдовзі у конституювання незалежної ЗУНР викликали збройну агресію з боку Польщі, а також Румунії й Угорщини. Розпочався період національно-визвольних змагань 1918 – 1920 рр.

Народжений на Буковині, німець за походженням, випускник Віденської старшинської школи генерал Антін Кравс у роки Першої світової війни командував 55–м Бережанським полком австрійської армії у званні підполковника. У листопаді 1918 р. він зголосився добровольцем на службу в Галицьку армію. На початку 1919 р. очолив 8–му Самбірську бригаду, яка відзначилася у Вовчухівській операції [301, с.173]. У мемуарах він передовсім змальовував ситуацію в Галичині після перемоги Листопадової революції, відзначав, що перший етап творення українського війська відбувався стихійно, з ініціативи деяких досвідчених старшин; бракувало вишкolenих командирів, молоде військо не було забезпечено достатньою кількістю зброї. Автор на конкретних прикладах простежує, як зусиллями патріотично налаштованих провідників поступово “з’єднання збільшувалися, сотні ставали куренями, полками, полки – бригадами, аж в кінці галицько-українська армія осягнула трьох корпусів... Українська Галицька Армія, яка постала з нічого, стала в коротці могутнім знаряддям – гострим мечем”[116, с.35]. Генерал згадував, як за короткий термін – упродовж тижня – йому вдалося об’єднати окремі загони в сильну бойову групу “Хирів” і на початку грудня 1918 р. здійснити першу на польському фронті наступальну операцію й дійти до стін Перемишля, який 11 листопада захопили поляки. Він подав співвідношення сил, виклав оперативний план наступу, бойові завдання частин, проаналізував причини невдачі. На жаль його групі бракувало сил, а сусідні частини не виконали наказ командування прийти на допомогу. Автор теплими словами згадував своїх стрільців, командирів сотень і куренів й

критикував провід армії, організацію забезпечення вояків усім необхідним для бою. Опис бойових дій проілюстровано схемами [116, с.35].

Серед мемуарних праць опублікованих в “Українському Скітальці” цікавими є спогади командувача українських військ полковника Гната Стефаніва, який з травня 1920 р. був військовим аташе ЗУНР у Чехословаччині [301, с.244–245]. У праці “За Львів” він подав історико-мемуарний огляд однієї із найважливіших битв українсько-польської війни – збойної боротьби за столицю ЗУНР 1 – 22 листопада. На його погляд, ця битва визначила подальший хід війни. Полковник Г.Стефанів об’єктивно висвітлив ситуацію у Львові на момент переобрання командування 11 листопада, проаналізував причини невдалих спроб визволити столицю, визначив причини, які не давали змоги йому здійснити стратегічні плани й мобілізаційні заходи. На відміну від сучасників, які вважали відступ зі Львова 22 листопада передчасним, Г. Стефанів, об’єктивно оцінюючи співвідношення сил і плани противника, стверджував: реальної альтернативи, щодо залишення міста у нього не було [91, 1923, ч.21–22, с.8–12].

Після падіння Львова розпочався другий, надзвичайно складний етап українсько-польської війни: формування частин Галицької армії, бої на польському фронті. Військове будівництво, як зауважив О. Кузьма, практично розгорнулося лише після втрати Львова. 13 листопада військовий міністр Д. Вітовський виїхав зі Львова. Створене у Тернополі міністерство видало наказ про мобілізацію чоловіків, розгорнуло формування 12 окружних і 60 повітових військових команд [119, с.264–266]. На відміну від Наддніпрянської України, ЗУНР відразу створила регулярну Галицьку армію на підставі загального військового обов’язку громадян республіки.

Дмитро Микитюк у праці “Організаційна структура Української Галицької Армії” проаналізував процес формування Галицької армії і висвітлив творення самостійних бойових груп, таких, як “Схід”, “Старе Село”, “Щирець”, “Рудки”, “Північ” та ін., їх реорганізацію взимку 1919 р. В основу реорганізації було покладені сучасні організаційні схеми, які

відповідали характеру маневреної війни. Основною адміністративно-тактичною одиницею ставала стрілецька бригада, насичена кіннотою та артилерією, чисельністю 6–8 тис. вояків. На наш погляд, він дещо ідеалізував цей складний процес, стверджуючи, що з “мішанини регулярних і партизанських або напівпартизанських відділів, сотень, куренів чи груп”, які існували в листопаді-грудні 1918 р. здебільшого на західному пограниччі, уже в січні 1919 р. Галицька армія “перетворилася у регулярну армію.., виросла в поважну, на європейський лад сформовану бойову силу, що нараховувала біля 60 тисяч бійців з добре забезпеченим запліллям” [376, с.83].

Історіографію військового будівництва ЗУНР істотно доповнює праця колишнього начальника оперативного управління Начальної Команди Г. Коха. Німець за національністю і львів'янин за походженням, він позитивно оцінював практику уряду і військового відомства, зокрема прийом на службу офіцерів-добровольців з інших армій. Так, в УГА вирішено було проблему браку, принаймні штабних старшин. Внаслідок таких заходів вагому частку старшин вищої ланки склали німці, австрійці або галицькі колоністи, а також угорці, чехи, хорвати, росіяни. Переважна більшість із них щиро служила українській справі, про що свідчили їхні призначення на високі посади та присвоєння їм високих ранг: генералів -А. Кравсу, Г. Ціріцу й А. Вольфу, полковників – А. Шаманеку, Ф. Каммеру, В. Фідлеру та ін. [314, с.131–132]. Г. Кох відзначав також командирський, оперативно-стратегічний хист багатьох українських старшин. Він схвально оцінював харизму генерала Віктора Курмановича, його сміливий і перспективний план продовження війни. Запропонований у квітні 1919 р., цей план дав змогу Галицькій армії відстояти у боротьбі з поляками якщо не всю, то, принаймні, значну частину ЗУНР. Автор піддав критиці уряд ЗУНР за ігнорування пропозицій воєначальників, надмірне втручання у стратегічні плани командування та незадовільне матеріально-технічне забезпечення армії [314, с.133–134].

Після проголошення курсу на злуку ЗУНР і УНР, на початку грудня 1918 р. Галицьку армію очолили наддніпрянці: командувачем став

досвідчений генерал М. Омелянович-Павленко, а начальником штабу – полковник Є. Мишковський. О. Думін відзначав, що саме під їх орудою завершено будівництво збройних сил республіки. “Аж з початком 1919 р., – зауважував він, – завдяки начальникові штабу полковнику Мишковському, УГА одержала одностайну організаційну схему, по якій перестроїлась вона на регулярну армію. Від цього часу УГА ділилася на три корпуси по чотири бригади, разом 12 бригад”. Щоправда, зауважив він, “організаційна схема полковника Мишковського увійшла в життя нескоро” [118, с.74–75].

Об’єктивне пізнання власної національної історії подає Л. Шанковський у студії “Українська Галицька Армія”. Автор зосереджується на проблемі творення і формування збройних сил Західної Української Народної Республіки. “Моя критична воєнно-історична студія, – зауважував автор, – про Українську Армію охоплює весь час її існування. Українська Галицька Армія була Армією Західньо-Української Народної Республіки”[494, с.5]. Як зауважує військовик, будівництво збройних сил ЗУНР практично розпочалося під час боїв за Львів у першій половині листопада 1918 р. Воно проходило на таких основних організаційних принципах: 1) національний особовий склад, що формувався на основі проведення мобілізації і призову на території країни через відповідні мобілізаційно – призовні пункти в повітових адміністративних спеціальних “військових командах” із забезпеченням навчання на місцях у спеціальних “військових школах”; 2) морально психологічна підготовка вояків із залученням військового духовенства Української Греко – католицької церкви й участю особового складу у відповідних заходах, що організуються спеціальними культурно – просвітницькими службами; 3) спеціальна допризовна підготовка молоді у національних воєнізованих громадських організаціях, таких як “Січ”, “Пласт”, “Соколи” та ін., котрі набували значного поширення в Галичині; 4) соціальний захист військовослужбовців та їхніх сімей на основі відповідних документів уряду ЗУНР; 5) заборона

членства особового складу в будь-яких політичних партіях, союзах, руках, крім громадських організацій патріотичного напрямку.

Власне, як зауважував Л. Шанковський, “кристалізаційним ядром” УГА, стали не дуже численні на той час в краю галичани, мобілізовані до австрійської армії, це ядро почало швидкоруч обростати своєрідним народним ополченням.

Цілком зрозуміло, наголошував Л. Шанковський, що в початкових стадіях існування Галицької Армії її організація мала характер імпровізації. В перших двох місяцях, тобто до кінця грудня 1918 р., Галицька Армія була мішаних регулярних, партизанських або напівпартизанських відділів, які оперували здебільше на власну руку на лініях наступу польських військ. Ті відділи мали дуже різномірний склад і дуже різно себе називали. “І доки не була, ще організована центральна військова влада, ці відділи не мали зв’язку з вищими командами і дуже рідко мали зв’язок між собою”[494, с.48]. При цьому автор наголошував, що найперше група українських регулярних військ з організувалася у Львові, основою якої стало два курені УСС й частини львівської залоги, що провели у Львові Листопадовий Зрив. Так, зауважує автор, станом на 21 листопада їх кількість налічувала 161 старшин і 3,185 вояків бойового стану разом 3,305 людей. Тому, організаційною помилкою у Львові, вважає автор, було розділення полку УСС на дрібні частини, замість втримати його в цілості, в одній бойовій формації.

Так, Л. Шанковський у воєнно-історичній студії “Українська Армія в боротьбі за державність” подає повну схему побудови організаційної структури УГА і хронологію формування армії новоутвореної ЗУНР, серед яких віднотовує наступні факти: “8.11.1918 – Створення вищого командування армії – Начальна команда Галицької Армії. 9.11. 1918 – Створення Державного Секретаріату Військових Справ – українського Міністерства військових справ. Державним секретарем військових справ іменовано пол. Дмитра Вітовського” [493, с.30]. Щодо формування корпусів і бригад збройних сил ЗУНРу, автор зауважував: “Українська Галицька Армія

мала корпуси і бригади. Організаційна схема цих бригад була дуже зручна й добре пристосованою до характеру Визвольних Змагань. Бригада складалася зі штабу, штабової (булавної) сотні, 4-х куренів піхоти, однієї кінної сотні, одного артилерійського полку з артилерійською майстернею та муніційною валкою, однієї саперської сотні, одного відділу зв'язку, обозної валки та бригадної лічниці. В деяких бригадах, – наголошував автор, – було навіть більше куренів піхоти (5–6), а в деяких ці курені об'єднувалися ще й у полки три курінного складу. Кінна бригада складалася з 2-ох полків кінноти” [493, с.30].

У своїй воєнно-історичній студії Л. Шанковський розглядає також військово-територіальний поділ ЗУНР. Розпорядок про військово-територіальний поділ передбачав організацію трьох військових областей і 12 військових округів на території ЗУНР. У кожній військовій області мало бути 4 військових округи. Поряд із цим автор подає точні назви окремих бригад УГА і виділяє такі: 1-ша Українських Січових Стрільців, 2-га Коломийська, 3-тя Бережанська, 4-та Золочівська, 5-та Равська, 6-та Сокальська, 7-ма Львівська, 8-ма Самбірська, 9-та Белзька, 10-та Яворівська, 11-та Стрийська, 14-та Станиславівська, 16-та Чортківська, 17-та Бучацька, 18-та Тернопільська, 21-ша Тернопільська.

Важливим джерелом в історії збройних сил ЗУНР є праця генерала М. Омеляновича-Павленка “Спогади Українського командарма”. У цій мемуарно-аналітичній студії, поряд із описом головних подій визвольної боротьби, автор подає відомості про шляхи будівництва військової сили ЗУНР. Генерал зауважує, що визначну роль у розгортанні сухопутних військ Галицької Армії відігравав Державний Секретаріат Військових Справ. У його складі діяли всі необхідні відділи. Автор виділяє загальний і персональний відділи. Основним завданням загального відділу, наголошував автор, була підготовка законодавчих актів, наказів щодо мобілізації та розбудови армії. Станом на 13 листопада 1918 р., було впроваджено Військову присягу, текст якої містив наступні слова: “Присягаю торжественно всемогучому Богу –

повинуватися вірно і слухняно ЗУНР, її верховній владі, її правительству, її армії. На кожному кроці, в кожному случаю хоробро і мужньо битися...як цього воєнні закони вимагають так, як чесним воїнам личить, і в цей спосіб в чести жити й умирати. – Так нам Боже, допоможи,- Амінь” [177, с.975]. В свою чергу персональний відділ займався проблемами комплектування частин Сухопутних військ армії, впровадження системи військових звань і відзнак, грошового забезпечення вояків та їх сімей. Саме цей відділ, наголошував М. Омелянович-Павленко, тісно співпрацював із мобілізаційним і координував діяльність Окружних військових команд, які відігравали головну роль у формуванні частин армії.

Відповідно до своїх завдань, штати Окружних військових команд, які на думку автора, стали центральними й найефективнішими структурами розбудови Сухопутних військ включали управління (командант, його заступник, начальник штабу, референти і військовий священник), а також військові структури. Головним з них був Кіш – запасний курінь піхоти, який протягом кількох тижнів вишколював новобранців і формував для фронту маршові сотні. Запасний гарматний полк готував артилеристів, формував та укомплектовував гарматами батареї і скеровував їх на фронт. Як, зауважував М. Омелянович-Павленко, при деяких Окружних військових командах створювалися старшинські школи піхоти, кінноти та артилерії, зв'язку та інженерні.

Галицька Армія повторювала (удосконалюючи окремі компоненти й методику навчання) австрійсько – німецьку систему будівництва збройних сил, враховуючи при цьому специфіку отриманого контингенту. Головною ударною силою Галицької Армії була піхота, укомплектована особовим складом переважно українських полків Австро – Угорської армії; вона була наступницею кращих традицій цієї армії, але успадкувала від неї і деякі негативні ознаки.

До позитиву М. Омелянович-Павленко, відносить організованість, акуратність, дисциплінованість навіть у дрібницях; беззаперечне виконання

наказів; твердість і стійкість у бою, але за умови суцільного фронту й забезпеченість на флангах, особливо на стиках частин і з'єднань; упертість в атаці [177, с.875].

Негативними рисами можна вважати зайву централізацію; гіпертрофовану занепокоєність про свої фланги і стики з іншими частинами; відсутність взаємодопомоги. З цими хибами в УГА постійно боролися й поступово позбавлялися, про що виразно свідчать бойові дії проти поляків [445, с.106].

Кращі традиції австрійської армії вдалося зберегти і розвинути. “Галицька Армія, – зазначав, щодо цього генерал М. Капустянський, – зберегла деякі з цих рис і витворила деякі нові позитивні: одноманітний, національно вихований, з палкою любов'ю до свого краю, елемент впливу, новий, свіжий патріотично – бойовий струмінь.

Взагалі це була селянська армія, ще не охоплена заразливими і розкладовим духом “соціалістичних свобод”. Стрільці багато не вимагали й радо слухали своїх старшин та були воском у руках своїх начальників.

Значний відсоток вищого командного складу та офіцери Генерального Штабу – були німці – австрійці, елемент знаючий, працьовитий, енергійний; вони чесно виконували свої обов'язки до Галицької Армії, і бажали добра своїй новій батьківщині.

Решта старшин була різноманітна. Значний відсоток із них мав бойовий досвід, чималий відсоток був із вищою загальною освітою; на загал це був добрий бойовий елемент” [282, с.25]. Таким чином, наголошував М. Капустянський, Галицька Армія являла собою боєздатну регулярну армію в якій панував лад, карність і добре організоване заплілля.

З огляду на військово – технічні й військово – економічні можливості воєнна доктрина ЗУНР визначала піхоту головним родом військ. Як зауважував Л. Шанковський, тактичною одиницею галицької піхоти був курінь (батальйон). Декілька батальйонів складало піхотну бригаду, кілька бригад – корпус. Усі інші роди військ націлювались на забезпечення бойових

завдань корпусу, як самостійні бойові одиниці, зорієнтовані на вирішення стратегічних цілей. Курінь складався із трьох стрілкових сотень і кулеметної.

У перших номерах “Українського Скитальця” виявилась тенденція до опрацювання нових тем і жанрів. Крім спогадів авторів про окремі події визвольних змагань, друкувалися статті з історії частин і підрозділів Галицької армії, а також різних родів військ (авіації, артилерії тощо) та військових служб. Цю серію започаткував нарис поручника Г. Нахмана “Передісторія і історія жидівського пробоевого курення і корпусу УГА” [91, 1923, ч.21–22, с.8–12]. Автор дослідив бойовий шлях цього підрозділу від часу сформування до його ліквідації. Він підкреслював, що до куреня зголосилося 1200 добровольців, із яких сформовано чотири стрілецьких, скорострільну і саперну сотні, чети кінноти і зв’язку.

Нарис поручника Г. Нахмана заохотив галицьких вояків відтворити хроніки своїх частин, розповісти про героїчні подвиги фронтових побратимів.

Створенню та бойовим діям галицької артилерії присвячено ґрунтовну публікацію відомого гармаша – поручника В. Галана “Бої о Чортівську скалу під Львовом в 1918 р. Спомини з облоги Львова УГА армією 1918 до 1919 р.”. Не меншу увагу привертає також стаття історико-мемуарного характеру сотника Р. Земика “Дещо про летунство УГА”. У даній праці показано створення галицької авіації, а саме летунського загону в Красному. Автор перерахував види літаків, подав їхні льотні характеристики, висвітлив питання про організацію галицької авіації, в українсько-польській війні 1918–1919 рр.

Чимало праць про визвольні змагання публікували інші львівські періодичні видання: “Літературно-науковий вісник”, журнал “Дзвони”, календар-альманах “Дніпро” та численні часописи. У Львові завдяки видавництвам “Червона Калина”, “Українська преса”, “Просвіта” й іншим вийшли друком десятки монографій. Серед них: “Історія Легіону УСС 1914 – 1918” та “Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919” О. Думіна

(псевдонім – А. Крезуб); “Листопадові дні 1918 р.” О. Кузьми; “Генерал Тарнавський” В. Ласовського; “Золоті Ворота. Історія Січових Стрільців 1917 – 1919” (за ред. І. Кедрина-Рудницького); “Листопадова революція” Д. Палієва; “Дмитро Вітовський” М. Заклинського; “В чотирикутнику смерти” Є. Бородієвича; “Історія українського війська” (у видавництві І. Тиктора); “За українську справу” А. Кравса та ін. [352, с. 418–430].

Як уже було сказано, першими літописцями українсько-польської війни були її безпосередні учасники, які у міжвоєнний період створили досить поважний доробок історико-мемуарної літератури. Водночас вони започаткували традицію подавати історичні події часто тенденційно, висвітлюючи здебільшого успішні операції і бої, оминаючи невдалі епізоди. Марним спробам визволити Львів двома досить крупно масштабними наступальними операціями УГА (у грудні 1918 – січні 1919 рр.) присвячено лише кілька публікацій, наприклад, статті М. Омеляновича-Павленка, О. Думіна, В. Калини, І. Карпинця, Д. Палієва. Незважаючи на недостатні сили, на поспіх у підготовці наступу, “ніхто в Начальній Команді не сумнівався, що цей наступ поверне Львів. Певність була стопроцентова”. Так згадував про першу операцію від 27 грудня Д. Палієв [139]. Але непередбачений контрудар поляків силами 2,5-тисячної групи Ю. Сопотніцького у крило і запілля українців призвів до важких втрат і загальної поразки. Головний удар супротивник завдав по наддніпрянській Козятинській бригаді, яка, за висловом В. Калини, була “деморалізована взагалі”, її особовий склад відверто відмовлявся воювати в Галичині і вже на початку бою “в паніці залишала своє становище” [110, с.401]. Другий наступ на столицю розгорнувся 11 січня 1919 р., знову під тиском уряду ЗУНР. У зв’язку з розглядом українського питання на Паризькій мирній конференції, згадував М. Омелянович-Павленко, йому наказали взяти Львів обов’язково до 18 січня, хоча операція знову не була належно підготована [74, 1929, ч. 3–4, с.111]. Упродовж кількох днів точилися бої в околицях Львова. Українці знову не змогли звільнити столицю. Щоправда, і поляки не були спроможні

відсунути українські війська від Львова. “Українці не могли досягнути в цій офензиві ніякого успіху, – слушно зауважували Б. Гнатевич і О. Думін, – бо до неї не підготувались і наступ на Львів був узагалі не під силу Українській Галицькій Армії” [265, с.493–494].

Набагато більше аналітичних праць, розвідок і спогадів присвячено Вовчухівській наступальній операції УГА, особливо її першому (17–25 лютого 1919 р.), блискуче проведеному етапові. Поряд із уже згаданими фундаментальними аналітичними дослідженнями М. Омеляновича-Павленка, О. Думіна, Б. Гнатевича, Л. Шанковського, в яких розглядався перебіг операції, відзначимо історико-мемуарну працю колишнього старшини Самбірської бригади УГА й учасника тих боїв Івана Карпинця. “Повний перебіг Вовчухівської офензиви подано в знаменитій “Історії 8-ї Галицької бригади” пера д-ра І. Карпинця, – відзначав Л. Шанковський, – Це один із найкращих воєнно-історичних творів, який появився був у Галичині в періоді між двома війнами” [89, 1973, ч. 3–4, с.124]. Цю працю впродовж 1932 – 1935 рр. друкували в журналі “Літопис Червоної Калини”, а в 1939 р. її підготували до видання окремою книжкою, виходу якої перешкодив вибух Другої світової війни. Написано твір талановито, на підставі документів, широко використано мемуари польських воєначальників, безпосередніх учасників війни. Автор піддав критиці командування Галицької армії, яке із двох варіантів обрало не сміливий і перспективний – удар на Перемишль, а обережний – перерізати залізницю Перемишль-Львів, блокувати і визволити столицю [73, 1933, ч. VI, с.18]. І. Карпинець вважав, що виконати цей план завадила Антанта, до думок якої, на жаль, прислухався уряд ЗУНР. “Коли ситуація поляків стала прибирати катастрофічного характеру, послужились вони місією побідної Антанти, – зазначав історик, – вгадуючи добре, що галицький уряд не зможе протиставитися її домаганням” [73, 1933, ч. VII–VIII, с.32]. Скориставшись приїздом місії Антанти до Львова й тимчасовим перемир’ям, поляки підтягнули свіжі сили, й у березні звели нанівець досягнення Вовчухівської операції. З інших праць про ці події відзначимо

спогади поручника УСС В. Кривоуса “Пролом польського фронту під Вовчухами”, в яких розповідається про масовий героїзм бригади січовиків під час операції, показано бойові дії куреня під Вовчухами [48, с.104–108].

Доволі численною є історіографія відомої Чортківської наступальної операції 8 – 28 червня 1919 р. Зокрема, лише “Календар” і “Літопис Червоної Калини” присвятили їй 19 публікацій. Цю подію відтворили Л. Макарушка, О. Думін, В. Курманович, Є. Яворівський, А. Бізанц, Р. Волощук, П. Мигович, В. Бачинський, С. Шухевич та ін. На окрему увагу заслуговує створена майже цілком на документах Начальної Команди науково-історична стаття сотника Є. Яворівського “Чортківська офензива і відворот за Збруч в освітленні Начальної Команди”. Автор, насамперед, високо оцінив одну із останніх і блискучих операцій армії. “Червнева офензива Галицької Армії під команду генерала Грекова, – наголошував Є. Яворівський, – це безсумнівно найкраща, сторінка історії Армії”. Він характеризував її, як “нежданий і нагальний вияв моральних сил, що лежали в основі душі української галицької збройної сили” [73, 1935, ч. XII, с.4]. Автор виклав події у формі щоденника, фіксуючи бойові дії дуже скрупульозно: співвідношення сил, діяльність кожної бригади. Він уникав зайвих коментарів і узагальнень, завдяки чому праця стала унікальною хронікою і цінним джерелом для дослідників завершального етапу українсько-польської війни.

Однією з найкращих, на наш погляд, праць із історії Чортківської операції була монографія колишнього поручника УГА Л. Макарушки “Чортківська офензива”, над якою він працював із 1934 р. Але праця вийшла друком лише після Другої світової війни в Канаді. У першій частині автор подав хід операції. Використовуючи документи й опубліковані матеріали, він реконструював перебіг подій, одночасно проаналізував їх, полемізуючи з іншими авторами – П. Миговичем, Г. Микитеєм, О. Грековим, І. Борковським, Р. Колтунюком, М. Хронов’ятом. Опис бойових дій доповнюють фахово виконані картосхеми. У другій частині монографії Л. Макарушка проаналізував внутрішню і зовнішньополітичну ситуацію в

ЗУНР. “Чортківська офензива, – підсумовував він, – була останньою, розпачливою спробою Галицької Армії рятувати західньо-українські землі від ворожої окупації” [366, с.49]. Хоча її передові частини підійшли майже до Львова, операція була приречена, тому що геостратегічні умови її проведення виявилися вкрай несприятливими. Варшаву активно підтримували Антанта і Румунія, польська армія була добре озброєна і забезпечена всім необхідним для бою. Натомість галицьким бригадам бракувало навіть елементарного – набоїв і чобіт. Дуже цінним для майбутніх дослідників є третя частина праці, в якій викладено організаційну структуру Галицької армії в часи операції. Автор подав не лише структуру армії від Начальної Команди до куреня, але й прізвища всіх командантів частин і підрозділів УГА [366, с.52–59]. Додаток використаної літератури цієї проблеми нараховував 49 одиниць, із них чотири джерела – польських. Крім вказаних авторів, розвідки і спогади про операцію залишили О. Бистренко, І. Велгорський, А. Дівнич, В. Калина, Р. Колтунюк, І. Рогатинський, О. Станімір та інші. Отже, не випадково Л. Шанковський зауважив, що “Чортківська офензива є одним із краще висвітлених періодів боротьби Галицької армії”. Водночас він відзначав: “Найповніше висвітлення знайшла Чортківська офензива в праці учасника, д-ра Л. Макарушки” [89, 1973, № 3–4, с.126].

Відзначимо, що історіографії українсько-польської війни все ж бракує аналітичних праць воєначальників, насамперед, таких, як генерали М. Тарнавський, О. Микитка, полковники Г. Коссак, Г. Стефанів. У праці генерала Б. Курмановича, начальника штабу УГА та виконувача обов'язків військового міністра ЗУНР, проаналізовано лише завершальну подію війни – відступ за Збруч у липні 1919 р. Насамперед він показав геополітичну і воєнно-стратегічну ситуацію, в якій опинилася молода республіка та її армія навесні 1919 р. “Зі зламанням нашої березневої офензиви, що була кульмінаційним пунктом нашої активності, – зазначав генерал, – ставав ворог з дня на день сильнішим, а тим самим перебирав теж і ініціативу в оперативних акціях. Він мав за собою Антанту і її допомогу під кожним

оглядом” [73, 1934, ч. V, с.4], Водночас зі сходу наступали більшовицькі війська, й Антанта зробила ставку на Польщу, яка “мала бути тим заборолом, що поставить опір дальшому походіві більшовизму на захід” [73, 1934, ч. V, с.4]. Було очевидним, що польські війська, посилені армією генерала Ю. Галлера із Франції, перейдуть у загальний наступ, який втримати не вдасться. Отже, В. Курманович запропонував план, за яким усі корпуси слід було відвести на лінію Дністра і, маючи в тилу дружню Чехословаччину, шлях сполучення через Карпати з Віднем, побудувати неприступну оборону. Внаслідок цього поляки отримали б новий фронт із більшовиками й зосередили б там головні зусилля. На жаль, підсумовував В. Курманович, політичний провід держави обрав інший шлях. Через це УГА відступила за Збруч, об’єдналася з Армією УНР і вступила у кровопролитну війну з більшовиками, згодом із денікінцями, що закінчилося її загибеллю. Тобто стратегія політичного проводу зіграла на руку Польщі й Антанті. Отже, слушно зауважив генерал: “1919 р. тільки ми, українці оборонили Європу – в тім і саму Польщу – перед більшовицькою навалою” [73, 1934, ч. V, с. 6].

Історико-мемуарних праць про бойовий шлях Галицької армії за Збручем у порівнянні з українсько-польською війною набагато менше, хоча період від липня 1919 до квітня 1920 р. був досить насичений важливими подіями. Найбільше розвідок і споминів присвячено Київській наступальній операції об’єднаних українських армій у серпні 1919 р. Вона посідає Центральне місце у спогадах генерала А. Кравса “За українську справу”. Тогочасний командувач ударної армійської групи, націленої на столицю, мав усі підстави висвітлити її фахово і ретельно. Генералові було чим пишатися, адже його військо за три тижні безперервного наступу звільнило від більшовиків Жмеринку, Вінницю, Козятин, Бердичів, а 31 серпня вступило до Києва. Населення Правобережної України зустрічало галицькі корпуси, як визволителів. “Більшовики страшно шаліли у Вінниці, – писав А. Кравс, – за їх панування загинули з рук ЧК понад 5 тисяч осіб” [116, с.17]. Він із

прикрістю згадував про збройне зіткнення з Добрармією Денікіна, яке переросло у війну і завадило визволити всю Україну. “Головна сила Червоної армії зводила бій на життя і смерть з військами Денікіна між Волгою і Дніпром, з Колчаком на Сибірі, з поляками на заході, а з литовцями і генералом Юденічом на півночі, – писав генерал, розглядаючи геостратегічну ситуацію влітку 1919 р. – Направду, положення червоної Москви було тоді найтяжче від початку її кривавого панування! Чи ж Антанта була тоді сліпа, що нас не бачила, чи, може, не хотіла бачити? Коли б вона була тоді бодай у дечому нам допомогла і стала посередником між нами та Денікіном, то була б тоді вибила для панування червоної Москви й остання година” [116, с.23].

Похід на Київ став головною темою аналітичної статті М. Дольницького “Українська Галицька армія в боях з большевиками” [103, с.451–468], останній варіант якої з’явився після Другої світової війни. Автор узагальнив низку публікацій “Українського Скитальця 1920–1923 рр.” та істотно доповнив праці Я. Дякова, К. Купчанка, В. Льобковіця на цю тему. Статтю ілюстровано оригінальними картосхемами. Автор звертає увагу на досить сильне угруповання українських військ, яке мало 2 тис. шабель, 50 тис. багнетів, 350 гармат і 1100 скорострілів [103, с.458]. Значною силою були українські повстанці. Отже, успіх наступу на Київ став цілком закономірний. На жаль, крім більшовицького, в цей час утворився і денікінський фронт, тобто третій із врахуванням польського.

Про бойові дії на денікінському фронті йдеться у статті П. Магаса “Перші бої з Денікінцями”, а також у працях А. Кравса, О. Станіміра, Є. Бородієвича, Є. Яворівського, С. Шухевича, М. Дольницького, М. Омеляновича-Павленка й ін. Усі відзначали, що внаслідок бойових дій упродовж жовтня, за висловом О. Станіміра, “УГА була в той час до того ступеня виснажена безустанними кривавими боями, а до того боса й обдерта, що вже не була в силі ставити поважний спротив добре вирядженому й озброєному ворогові” [144, с.181]. У ті ж дні масова епідемія тифу вивела із

ладу щонайменше 15 тис. галицьких вояків, більшість із яких померла. Саме ці обставини змусили командування армії 17 листопада 1919 р. підписати перемир'я з Добрармією. По суті, на цьому й закінчилися визвольні змагання Галицької армії за українську справу [394].

Значну цінність і для дослідників визвольних змагань, і читачів узагалі мають літописи військових частин Галицької армії, зокрема її бригад. Зазначимо, що бригади мали не тільки номери, а й отримували назви за місцевістю, де вони формувалися або звідки надходило поповнення; це викликало зацікавленість їхніми історіями великого загалу українства, посилювало до них суспільний інтерес. Чільне місце посідає серед них історія 8-ї Самбірської бригади І. Карпинця, про яку вже згадувалося. Серед інших відзначимо такі праці: “Нарис історії XIV бригади УГА” [73, 1930, ч. 1–10], “Шляхом слави 9-ї бригади УГА” С. Божика [73, 1934, ч. 4–6], “При VII бригаді УГА” П. Миговича [73, ч.5–11], “При VII Львівській бригаді на Великій Україні” [73, 1938, ч. 2–8], “При 1-й бригаді Червоних Українських Січових Стрільців” [73, 1939, Ч. 1–3], “Повстанчий рейд кінної бригади от. Шепаровича. Літопис” Л. Шанковського [73, 1938, ч. 1–4], “І курінь 1-го Подільського полку ім. С. Петлюри на фронті” І. Леня [73, 1939, Ч. 3], “Від Збруча до Києва: Слідами III куріня 5-ї Сокальської бригади” І. Сокола [73, 1938, ч. 5] й ін. Упродовж міжвоєнних років зібрав хроніки усіх 12 бригад і видав їх згодом у Канаді Дмитро Микитюк [46].

Безумовно, цінними є праці військових істориків та спогади галицьких вояків про історію окремих родів зброї. “Найкращим родом зброї в УГА була артилерія, – відзначав Л. Шанковський, – яка технічно і тактично перевищувала артилерію всіх своїх противників, мала дуже добрих артилерійських старшин і гармашів і не раз рятувала ситуацію на фронті”. Водночас він наголошував, що “на жаль, існуюча література пр артилерію УГА не відповідає тому значенню, що його мала артилерія” [78, 1974, № 1–3, с.52]. Відзначимо також праці артилерійського командира Володимира Галана “Батерія смерти” [70, 1934, с.55–66; 208]; “Протинаступ

4-ї Золочівської бригади УГА (Причинки до історії батареї 5/4 УГА)” [70, 1934, с.66–75]; командира гарматного полку сотника Р. Фріша “Із днів слави артилерії УГА. Сторінки до історії 6-го гарматного полку УГА”. До речі, він схвально відгукувався про своїх вояків: “Команданти батарей були досконалими мистцями (віртуозами) в стрілянні, а піхотні курені бригади мали фанатичне довір’я до своїх побратимів-гармашів, і це скріплювало її морально під час боїв” [70, 1928, с.146–150). Привертають увагу спогади І. Околота “Зі споминів команданта батареї про дії на відтинку Угнова” [73, 1934, ч.7–8]; Ю. Жовківського “Дещо про гарматну братію УГА” [73, 1939, ч. 3, с.2–4]; В. Марака “Коротка історія 9-го гарматного полку УГА” [73, 1932, ч. I, с.17–21] й ін.

Літопису створення авіації УГА та її бойовій діяльності присвятили праці колишній командувач сотник Петро Франко “Летунський відділ УГА” [73, 1937, ч.10–11], І. Лемківський “Летунство УГА” [73, 1938, ч. II, с.7–11], Р. Земик “Дещо про летунство УГА” [91, 1922, ч. 13–15]. Окремо відзначимо статтю І. Фостаковського “Летунський відділ УГА” [73, 1924, с.129–131], яку автор пізніше доопрацював й опублікував під назвою “Летунство”. Це – своєрідна хроніка зародження й розвитку галицької авіації, доповнена цінними документами. Автор відзначав великі заслуги П. Франка у формуванні перших авіазагонів та комплектуванні їх летунами й бойовою технікою (спершу австрійською, згодом російською з Наддніпрянщини). Попри важкі умови праці, застарілі літаки і брак вишколу, галицькі летуни за допомогою прибулих фахівців із УНР і Австрії взірцево виконували завдання командування: вели розвідку противника, бомбардували його позиції, вступали у повітряні бої з польським летунством.

Науково-аналітичні й історико-мемуарні праці військових істориків періоду ЗУНР засвідчили непереборне прагнення українського народу до національної державності і продемонстрували його здатність на військово-політичну самоорганізацію, героїчну боротьбу в надзвичайно складних і несприятливих умовах, готовість до самопожертви. У студіях дослідники

міжвоєнного періоду майже одногосно зазначали, що збройні сили ЗУНР створювалися як регулярна, постійна, кадрова армія на основі військового обов'язку українського населення чоловічої статі. Керівництву ЗУНР вдалося практично безболісно провести перехід від іррегулярних добровільних (волонтерських загонів) територіальних підрозділів і частин, набраних і сформованих за місцевим принципом, до регулярних і кадрових, постійних частин і з'єднань. Чи не головним чинником цього, влучно зауважували дослідники, стало те, що в справу будівництва війська не дозволили втручатися політичним партіям і рухам, як це допустила Центральна Рада.

Характеризуючи творчі здобутки військовиків слід відзначити, що створення центрів української військово-історичної науки у місцях скупчення колишніх вояків УГА, сприяло значним досягненням у висвітленні бойових дій УГА із захисту незалежності української держави. Засновані колишніми військовиками видання, зокрема “Червона Калина” у Львові, Дмитра Микитюка у Вінніпезі й інші, надавали широкі можливості галицьким військовим історикам, зокрема О. Думіну, Б. Гнатевичу, О. Кузьмі, І. Карпинцю, воєначальникам В. Курмановичу, М. Тарнавському, С. Шухевичу й іншим опублікувати цінні свідчення з епохи визвольних змагань. Саме цим, у підсумку, визначається їх внесок в українську військово-історичну науку, що сприяє сучасникам глибоко вивчати минуле України.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙСЬКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

3.1. Вишкіл офіцерських кадрів та особового складу армії

Поразка революції 1917–1921 рр. коли за межами України опинилося близько 100 тис. наших співвітчизників, із них не менше 40 тис. козаків, старшин і генералів Армії УНР, [303, с.24] не зупинили державно-соборного процесу. Особливість цієї хвилі еміграції полягала в тому, що прагнучи продовжити визвольні змагання, українське військо з командуванням та урядом держави відступило до союзної Польщі. Головний Отаман С. Петлюра наказав Військовому міністрові після переходу польського кордону 23 листопада 1920 р. “ні одної частини підлеглої Військовому Міністрові, не розпускати. Вони повинні розташовуватися на загальних умовах інтернування в цілях організації підготовчої праці для повернення на Вкраїну” [5, оп.2, спр.32, арк. 69]. У ті ж дні, голова Української військової місії у Варшаві Віктор Зелінський, у листі до колишнього начальника штабу військ Антанти генерала М. Вейгана писав: “Незважаючи на обмежені свободи і відсутність матеріальних засобів, наші вояки не падають духом, а інтенсивно працюють над своєю загальною і національною освітою... Армія чекає того щасливого дня, коли ми, відпочинучи в Польщі, зорганізованою силою і зі зброєю в руках знову вступимо на терени нашої змученої Батьківщини, яка з нетерпінням чекає нас, і щоб допомогти нашому народові вигнати російських окупантів з нашої землі” [2, оп.2, спр.479, арк.154].

Розмістившись у таборах на території Польщі, дивізії і полки Армії УНР із перших днів інтернування розгорнули широкомасштабну вишкільну

та національно-патріотичну виховну роботу. Зусиллями командного складу, армійського та дивізійних культурно-освітніх відділів при військових штабах, високоосвічених генералів і старшин у таборах розпочалася інтенсивна робота над виробленням єдиної загальної системи військової освіти.

В інтернованих частинах Армії УНР зосередився могутній інтелектуальний потенціал українських військовиків, зокрема генералів і старшин Генерального штабу – відданих українській справі учасників визвольних змагань 1917–1921 рр. Серед них генерал-полковники: колишній професор Миколаївської академії Генштабу, автор низки праць М. Юнаків, начальники офіцерських училищ С. Дельвіг і М. Омелянович-Павленко; генерал-поручники: С. Дядюша, О. Греков, П. Єрошевич, О. Удовиченко; генерал-хорунжі: В. Змієнко, В. Куш, В. Петрів, М. Садовський та багато інших [301]. Усвідомлюючи велике значення виховання вояків армії та прийдешніх поколінь, вони стали ініціаторами розгортання науково-теоретичної роботи.

Власне, вже у міжвоєнний період на сторінках українських військових періодичних виданнях з'явилося чимало статей, які певною мірою висвітлювали проекти організації вишколу старшин і можливі напрямки спрямування роботи національно-патріотичного виховання вояків. Серед питань вишколу військ найчастіше порушувалися такі, як вишкіл, офіцерських кадрів для армії, організація військового навчання призовників, а також налагодження повноцінного бойового вишколу у частинах діючої армії. Характерно, що ця робота розглядалася в нерозривному зв'язку із виховним процесом.

Особлива увага зверталася на виховання твердої, але свідомої дисципліни українського рядовика. Найбільшої уваги цій проблематиці приділено у працях вищих офіцерів української армії, які обіймали чільні командні посади і часто були причетні до опрацювання системи вишколу та розробки основ національної патріотичної роботи у військах. Їхні публікації

особливо цікаві тим, що відображають еволюцію поглядів на цю проблему високо кваліфікованих фахівців колишніх російської та австро-угорської армії, їх прагнення, використовуючи набутий попередній досвід, закласти підвалини національної системи підготовки військових кадрів для українських збройних сил.

За свідченнями генела-хорунжого В.Петрива, проблема навчання офіцерських кадрів гостро постала ще в період перших визвольних змагань, коли новоутворена армія після тотальної українізації війська розпочала свій будівничий шлях. “З утворенням перших українських військових загонів розпочавсь тривалий процес будування військової системи підготовки кваліфікованих національно свідомих старшин” [414, с.54].

Справа організації національної системи вишкільно-виховної роботи у військах, періоду перших визвольних змагань, мала надзвичайно важливе значення. Так, всупереч обставинам воєнного часу, УНР вдалося створити власну систему армії, яка мала свої особливості. Але, як визнають самі учасники визвольної боротьби система вишколу командного складу була не ідеальною і вимагала доопрацювання.

В еміграції була розпочата робота над вдосконаленням вишкільної системи військового вишколу. Військовики інтернованої Армії УНР у своїх теоретичних розробках намагалися виробити єдину систему військової освіти. В перший період інтернування Армії УНР у таборах Польщі, було вироблено два підходи до підготовки офіцерських кадрів.

Суть першого, офіційно затвердженого підходу, полягала в тому, що в Україні передбачалось створити мережу військових шкіл, які б давали можливість випускникам здобувати вищу військову освіту на базі попередньої. Тобто, військові навчальні заклади мали бути ступеневими: від юнкерської школи до Академії Генерального штабу. Відповідно до цього проєкту вишкіл офіцерів передбачалося проводити в центральних школах і при військах [4, оп.2., спр.7, арк.35]. До центральних шкіл з двомісячним терміном навчання, мали право вступати офіцери і рядовики, які заступали

командні посади. Далі йшли юнацькі школи із чотиримісячним терміном навчання. До них могли вступати випускники цивільних навчальних закладів, а також рядові солдати з освітою, не нижче ніж чотири класи гімназії або вищих початкових шкіл [4, оп.2., спр.7, арк.8].

Школи при військах передбачалося створити безпосередньо в корпусах і за двомісячний термін підготувати молодших офіцерів. Учнями шкіл могли бути здібні до військової служби рядові військовики, а також особи, що обіймали командні посади, але не мали повноцінної освіти.

На думку начальника шкільної управи О. Остафіїва, така система мала свої переваги, бо “кожний козак, який має відповідну загальну освіту, може здобути старшинську рангу через юнацьку школу, або хоч козак не буде мати цієї освіти, але буде здатним займати старшинську посаду і буде вшанований своїм начальством, може бути оренований до корпусної школи, а після закінчення її – в центральну Інструкторську школу старшин. Проходження цих двох шкіл найкраще забезпечить в сучасних умовах мінімум вимог, які ставляться до старшин з фахового боку, а самий порядок комплектування шкіл безумовно забезпечує якості старшин з боку національно-демократичного” [4, оп.1., спр.7, арк.38].

Дещо інший погляд на вишкіл офіцерів проявляв другий підхід, за яким навчання молодших офіцерів мало проходити в корпусних підстаршинських школах у війську.

На основі цих двох підходів створення загальної військової освіти, вели свої дискусії військовики інтернованої армії УНР. У своїх науково-теоретичних працях, вони намагалися вималювати схеми вишкільної та виховної роботи під час навчання фахових військових кадрів.

Організація бойового вишколу в українських частинах відображена в працях генерала В. Сальського, який заступав високі посади в Армії УНР, а в 1920 р. був військовим міністром. Так, у статті “Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому” опублікованій у журналі “Табір”, генерал дає порівняльний аналіз бойового вишколу особового складу частин

доби Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського і Директорії [435]. Будучи переконаним республіканцем, він не сприймав гетьманського режиму, а тому військове будівництво цього періоду називав “страченим часом”. Водночас генерал звертав увагу на шкоду, яку завдала недооцінка керівництвом УНР ролі офіцерів у процесі налагодження системи вишколу військ. Тому, він пропонував розпочати роботу над розробкою наукової військової концепції з підготовки офіцерських кадрів Збройних Сил УНР.

Думки генерала В. Сальського повністю поділяв Головний Отаман Армії УНР С. Петлюра – людина, яка стояла біля джерел творення української армії. У його статтях порушено цілу низку концептуальних засад військового будівництва 1917–1921 рр. в Україні, що заклали підвалини національної воєнної доктрини. Він особливо виділяв такі її складові, як: забезпечення безперервного процесу професійної бойової підготовки військ, шляхи формування українського офіцерського корпусу, опрацювання національної системи виховної роботи у військах і серед цивільного населення [409].

Опинившись в еміграції у Польщі, а згодом у Франції, провідний український діяч В. Сальський глибоко усвідомлював: тимчасова поразка Української революції висунула нове завдання – зберегти національно-державницькі прагнення народу та його Збройних Сил – Армії УНР, інтернованої у таборах Польщі. Свою діяльність на початку 1920-х рр. С. Петлюра мотивував тим, що боротьба за незалежну Україну закінчилася. “Боротьба за визволення Батьківщини тимчасово перервана. – писав він у зверненні до війська 12 лютого 1921 р. – Цей час треба використати на користь нашої рідної України, аби у найближчий сприяючий момент всім бути готовими кинути в новий бій і раз і назавжди звільнити рідні степи, міста і села України від наших ворогів” [3, оп.5, спр.20, арк.5–5 зв.].

Головний Отаман вимагав терміново налагодити в інтернованих частинах виховну і вишкільну роботу, радив використовувати випробувані в

роки збройної боротьби форми і методи зміцнення морально-бойового духу війська.

Власне в еміграції С. Петлюра розпочав розробку теоретичної концепції української держави з поєднанням у ній національного і військового аспектів. При цьому, він значну увагу приділяв фаховій освіті старшинського корпусу військ УНР. Так, у першому числі воєнно-літературного журналу “Табор”, С. Петлюра під псевдонімом О. Ряст опублікував статтю, “Табор (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі)”, де Головний Отаман накреслив основні аспекти воєнно-виховної роботи і виклав головні її завдання. Він підкреслював, що домінантою діяльності всіх виховних вишкільних структур повинна стати українська воєнна доктрина – “...виховання армії нашої в душі нашої державної концепції розрахована на мирний час”; пропонував згуртувати досвідчених військовиків, науковців, письменників, і розпочати роботу над налагодження видань “військово-наукової і військово-популярної літератури ... для належного виховання нашого козацького та особливо підстаршинського складу” [36, с.513]. Головний отаман вважав, що ідеал національного будівництва повинен полягати в тому, “щоб дати пересічному військовому (як старшині, так і грамотному козакові) все те, за допомогою чого він міг би задовольнити жагу воєнного знання, що потрібна йому для опанування мистецтва бути вояком – бійцем” [192, с.139]. А для цього, за переконаннями Головного Отамана, потрібно було дбати про розвиток національної військової науки, зокрема військової літератури. На думку С. Петлюри, військово-історичні праці повинні прищеплювати особовому складу армії УНР “любов до Батьківщини, повагу до військової честі, почуття патріотизму національної поваги і відданості, та національно-державної дисципліни” – тобто ті чесноти, які повинні переважати у кожного вояка, від козака до офіцера [36, с.513].

Для цього, на думку Головного Отамана, потрібно було стежити за розвитком національної військової науки. Український офіцер, щоб стати

професіоналом, зобов'язаний постійно стежити за новітніми надбаннями світової науки, зокрема військової літератури.

Як одне з найважливіших завдань української військової літератури, у тому числі й емігрантських істориків і дослідників подій Української революції С. Петлюра визначав “питання вироблення військових чеснот у народі, от як мужність, хоробрість завзяття, витривалість, почуття національної честі і самопожертви” [409].

У своїх теоретичних поглядах Головний Отаман особливої уваги приділяє проблемі вишколу офіцерів Генерального штабу. Він, виділяє цю проблему, і наголошує на тому, що у зв'язку з браком часу і засобів найефективнішим способом швидкого вишколу офіцерів буде відкриття прискорених курсів старшин Генерального штабу. Водночас, теоретик пропонував для підвищення фаховості військового навчання офіцерів Армії УНР, відряджати найздібніших старшин за кордон. “Для академічного вишколу треба вибрати певну кількість старшин і послати їх за кордон до військової академії. Послати необхідно до одної держави, в якій академічна військова справа поставлена на найкращий ступінь, для того щоб виробити в армії одноцільність поглядів, так би мовити і пересадити школу з даної держави на український ґрунт” [36, с.53]. Найавторитетнішими військовими закладами, до яких можна було відправляти офіцерів Армії УНР, С. Петлюра вважав академії генеральних штабів Франції, Польщі та Румунії, тобто держав, військова доктрина і структура збройних сил яких найбільше “відповідала військовій доктрині УНР” [192, с.139]. Особливі вимоги С. Петлюра ставив до військовиків, які мали б скеровуватися на навчання: “Ці особи мають мати закінчений повний курс військової школи, мусять бути всебічно бездоганними, здібними до систематичної праці. Їх необхідно зобов'язати підпискою певних умов: як от відслужити певний термін обов'язкової служби за роки навчання, ... обробити і перекласти на українську мову ті матеріали, які будуть викладатися в академіях. Усякий поділ цієї надзвичайно важливої праці з часом дасть потрібне число

підручників для вживання їх у військових школах, на старшинських курсах.” [199, с.3].

На цей аспект проблеми у своїх працях, звертає увагу підполковник Армії УНР В. Євтимович, який на основі набутого досвіду визвольної боротьби, аналізує і водночас порівнює військове будівництво збройних сил певних історичних періодів, подає теоретичні схеми – проекти військового вишколу армійців. Так, у статті “Про вищу військову освіту” надрукованій в періодичному виданні “Запорожець”, в 1938 р характеризує різні типи старшин, і доводить, що жодна цивільна особа не може стати справжнім професіоналом у військовій справі, не маючи спеціальної військової освіти. Тому він категорично не погоджувався з проектами за якими вишкіл старшин високого рангу могли проводити в університетах чи політехніках, не маючи при тім жодного військового спрямування. Свої думки автор пояснює так: “Щоб продукувати зі спеціальністю високою освітою по школах загального типу, по університетах та політехніках – довелося би програми висококваліфікованих факультетів свідомо перевантажувати силою воєнних предметів” – а це на думку автора призвело б до – “теоретично змілітаризування високо шкільних програм і слухачів мусіло б змілітаризувати усю інтелігенцію.....а це автоматично дало б воєнні знання елементам анархічним, проти державницьким. На практиці, – як зазначає автор, – таке безсистемне змілітаризування інтелігенції означало б соціалізацію воєнної науки на користь революційної вулиці” [245, с.23].

Простіше, доцільніше, економічніше в часі і в матеріальних засобах, а головно безпечніше, вважав В. Євтимович, буде “виховувати для армії високо кваліфікованих фахівців у спеціальних високих школах військових, до яких вступають люде з покликанням після належного добору, по конкурсу найкращі. Вступають люде виховані в дусі військовости та в умовах військового життя” [245, с.23].

У своїх теоретичних поглядах, щодо фахової військового навчання, В. Євтимович подає відмінність між військовими фахівцями, які отримують

вищу військову освіту у спеціалізованих навчальних закладах і особами, які здобуватимуть знання у цивільних закладах. “Головна різниця між фахівцями – вихованцями шкіл військових та іншими цивільними колегами по фаху – завжди буде та, що коли військовики в умовах часу мирного в усіх випадках спроможуться виконати все те, що цивільні позбавлені ґрунтовної воєнної підготовки здебільшого ніяк не зможуть застосувати в умовах воєнних” [245, с.24].

Кардинально іншої точки зору, щодо вишколу офіцерів вищого командування, у своїх військово-теоретичних поглядах, дотримувався генерал-хорунжий Армії УНР В. Петрів. У своїй науково-теоретичній праці “Старшинський склад української демократичної армії” він подає проєктну систему вишколу старшинських кадрів, за якою навчання офіцерів повинно було б здійснюватися в університеті на спеціальних факультетах. Така система здобуття військової освіти, на думку генерала, спрямовувала б до усупільнення військового знання. Теоретик зазначав: “...першою вимогою для вишколу демократичної старшини є його усупільнення: не мусить бути окремих кадетських корпусів, а середню освіту майбутній старшина мусить побирати в загальній єдиній школі, а спеціальні військові знання в фаховому факультеті університету, в якому загальноосвітні науки всім викладатимуть професори університету, а спеціальні – професори військового факультету” [417, с.58]. Цей курс навчання повинен був становити б місяців, за цей час слухачам мали б надаватися мінімальні теоретичні та практичні знання, які були потрібні штабовим старшинам. В. Петрів визнавав, що “для тих велетенських завдань, які будуть потрібні у штабі, що відбудовуватимуть армію великої незалежної України, таких знань замало, і ми знову примушені закликати чужих фахівців, вартість яких вже нам відома по досвіду нашої боротьби” [439, с.4]. Генерал добре усвідомлював цю проблему і пропонував для кращого вдосконалення військової освіти скеровувати офіцерство Армії УНР на курси за кордон, для підняття кваліфікації “підготувати більше ґрунтовно майбутніх старшин Українського Генштабу, вможлививши їм

закінчення вищих військових шкіл за кордоном” [439, с.4]. При цій системі вишколу автор не виключав, що вже в недалекому майбутньому будуть створені всі умови для відкриття української військової академії. Тому він подає певний проєкт формування академічної, військової освіти. У своїй науково-теоретичній розробці В.Петрів зауважував, що всю академічну освіту потрібно поділити на два відділи “перший скажемо, під назвою Військова академія певного фаху і другий під назвою Військова Академія Наук” [417, с.70]. Автор зауважував, що на першому відділі повинні виховуватись,,практики”, для роботи на посадах від командира полку і начальника штабу та вище, а на другому – майбутні професори, які своєю інтелектуальною працею, наголошував автор, будуть піднімати військову справу. Визначаючи завдання згаданих вище відділів військових академії генерал, пропонує здійснювати комплектацію слухачами даних курсів порізно. Так, для навчання на першому відділенні, автор пропонує залучати молодих старшин не високих рангів, а для другого відділення військовиків, які закінчили перший курс навчання і набули практичних знань у військовій справі.

Для того, щоб бути послідовним на шляху усупільнення військових знань, В.Петрів у своїх студіях наголошував: “...щоб не відривати і військових академіків від решти учених провідників народу, необхідно буде приділити військову академію першого типу до якогось університету, згідно політехнікума, з найбільш могутим професорським складом і заосмотренням на правах тих стипендіятів, яких приділяється до університету для підготовки до професорського знання. Військова же Академія Наук мусить бути приділена до загальної академії наук, як її філія” [417, с.70].

Підсумовуючи свої твердження, генерал наголошував на тому, щоб створити корпус демократично активної старшини регулярного війська, необхідно додержуватись таких умов: “1) вишкіл старшини, крім суто фахового, усупільнюється і провадиться при загальноосвітніх закладах, як

певна галузь загальних наук; 2) платня старшини іде, порівнюючи з платнею іншим інтелігентним призовником з цілковитим забезпеченням старшини, починаючи від посади сотника; 3) підвищення в рангах при умові обов'язкового, певних шкіл з іспитами, їх курсу, певному стажі підвищення шляхом балатировочної системи; 4) осягнення першого старшинського ранга при умові, крім вишколу, ще проходження козачої служби до звання підстаршини включно” [417, с.71].

Цей проєкт В. Петріва, щодо вишколу військових кадрів підтримував генерал В. Сварик. У науково-теоретичній статті “Дещо з минулого та висновки з того для майбутнього” В. Сварик поряд із аналізом подій національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр., подає план опрацювання системи для навчання офіцерських кадрів. У цій публікації автор, на сторінках журналу “Розбудова нації”, висловлює свої думки щодо того, як повинен здійснюватися військовий вишкіл. Існування кадетських корпусів, як це було у російській армії, В. Сварик вважав неможливим. Молодь повинна проходити обов'язкову для всіх “нижчу та середню школу: ті, що готуються до цивільної й ті, що готують себе до військової праці” [438, с.36]. Він зауважує, що військові кадри не повинні бути якимось окремим станом: “...вони не мусять становити якоїсь окремої касти, вони не мусять ні своїми вихованням, ні загальною освітою, ні своїми поглядами і звичками, ні всім своїм життям різнитися від решти громадян, правда певне відрізняння можна виправдати суто фаховими вимогами їх спеціальности” [438, с.36].

Розуміючи важливість розв'язання проблеми вишколу військових кадрів І. Цапко у статті “Військовий вишкіл” визначає основне завдання Збройних Сил УНР. Поряд із цим автор зауважує, що основу війська повинні складати добре підготовані кадри: “Для кожного українця мусить бути ясно, що для здобуття і закріплення Української державності треба мати збройну силу, відповідно підготовані кадри: підстаршин, молодих старшин, старшин генеральної булави. Це кадри, які необхідні для створення бойової армії та яка причому була б свідомо визначеного завдання, яке покладає на них

українська нація” [484, с.8]. І. Цапко подає свої пропозиції, щодо напрямку вишкільної освітньої системи старшинських кадрів наголошуючи: “..лише через правильне військове вишколення можуть бути створені кадри майбутньої боєздатної української армії, готової на героїчні чини” [484, с.8].

Проблема підготовки старшин генеральної булави була чи не основною темою дискусій між військовиками в еміграції. В табірний період інтерновані військовики спроектували багато систем військового вишколу. Під час опрацювання проєктів вироблення загальної військової системи освіти, армійці, пропонували різні підходи до їх розв’язки. У науково-військових працях генерали О. Удовиченко, В. Петрів та підполковник В. Прохода, підсумовуючи етапи боротьби перших визвольних змагань і проаналізувавши причини невдач, дійшли одного висновку: “бракувало не стільки збройної сили, скільки найголовнішого так важливого для збройної боротьби – керування” [422, с.43]. Такої ж думки дотримувався полковник Є. Коновалець, який зазначав: “...однією із причин поразки визвольних змагань 1917–1920 рр. був великий брак відповідно вишколених старшин, а особливо командирів і старшин генеральної булави, тобто того мозку, котрий повинен був організувати армію, складати певні плани операцій і вести військо через перемогу до створення власної держави” [308, с.261]. Виходячи з цього, вони пропонували чітко виробити загально прийняту систему для вишколу українського офіцера. Одним із основних завдань, які ставила перед собою військова еміграція, було вироблення чітких планів і шляхів будівництва національної армії і впровадження цих ідей в життя.

Особливо цінним матеріалом у вивченні проблеми військового вишколу і військового виховання в теоретичній думці 20–30 рр. ХХ ст. є вже згадана стаття Є. Коновальця “Військовий вишкіл”. На основі набутого досвіду і ретельного вивчення проблеми автор подає свій погляд бачення системи будівництва збройних сил Української держави. Є. Коновалець виділяє проблему вишколу офіцерів генеральної булави “на котрих –

зауважує автор – покладається велика відповідальність і надія перед українським народом” [308, с.263].

Перебуваючи в еміграції Є. Коновалець, як і його колеги, намагався розробити чіткий план формування систем навчання старшин армії УНР. В згаданій праці, автор вважає, що найкращим способом вирішити проблему, буде навчання старшин вищого командного складу за кордоном на принципі “американської засади позашкільної освіти” [308, с.261]. Ефективність такої самоосвіти він визначав тим, що при цій системі вишколу, навчання майбутніх офіцерів буде проводитись за принципом наближення старшини до народу, і тим самим дещо полегшить саму процедуру навчання. Є. Коновалець пояснює, що принцип позашкільної освіти дасть змогу багатьом викладачам, які будуть вести заняття на цих курсах, не збитися в одному місці: “...вже не буде потрібно збирати всіх фахових учителів військової справи на одній місцевості, оскільки вони зможуть працювати на місці свого перебування, – але при цьому Є. Коновалець наголошував, – в одній із держав, де буде проводитись підготовка, мусить бути створений адміністративний апарат, де буде перебувати керівник цього вишколу” [308, с.261]. Автор наголошував, що ця підготовка могла б проводитись шляхом вишкільних гуртків, котрі за своїм складом були не великими, але за те добре підібраними. “Влучний підбір членів є основою організації та першою запорукою успішної праці” [308, с.261].

Проект самоосвітнього навчання старшинських кадрів, який запропонував Є. Коновалець, поділяв К. Подільський У статті “Організація та праця гуртків військового спрямування” Він зауважує: “Метою військового самонавчання є підготовка старшинського та підстаршинського наросту для будуючої національної української армії. Ця підготовка, може відбуватися дорогою організації вишкільних гуртків” [153, с.5]. Автор пропонує здійснювати організацію спеціальних гуртків військового спрямування. Гуртки повинні були складатися з невеликої кількості слухачів: “Гуртки повинні бути малі. Але за це їх склад повинен бути добірним” [153, с.5].

Поряд із цим, К. Подільський подає основні вимоги, щодо кандидатів вступу на курси. Так, він пропонує здійснювати прийом членів на навчання за принципом “особистого добору”. “Кожен член мусить бути зрілим 18 років, мусить мати середню або нищу освіту, націоналістичний світогляд, чистий характер та вдачу працюючої людини” [153, с.7].

Для ведення практичної роботи вишкільного військового діла, автор пропонує організувати таку систему. Він наголошує на тому, що все навчання потрібно буде поділити на курси. На перший курс навчання, слід брати юнаків, які закінчили середню освіту. Курс навчання має бути спрямованим для підготовки старшин, а для вишколу підстаршин К. Подільський пропонував брати молодь з нижчою освітою. Не залишив осторонь автор і жінок, для яких також запроваджував курс помічної військової служби.

Кожен курс, за проектом автора, мав організовуватись в чоти або в окремі рої. Чота повинна була містити від двох до п'яти роїв, а на рій повинно було припадати від п'яти до восьми стрільців. Командирами цих чот та окремих роїв, наголошував автор, мали ставати військові старшини “які мають хист до ведення військового вишколу” [153, с.7]. За цією системою декілька гуртків, які виникатимуть і діятимуть в одній місцевості, мали творити вищу організаційну одиницю – сотню.

Автор, статті наголошує на тому, що вся організація гуртків повинна здійснюватись трьома етапами: “Етапом першим було б організування старшинських чи стрілецьких громад з вишкільними гуртками в кожній місцевості в якій перебуває більша кількість нашої молоді; у другому періоді слідує централізація місцевих організацій в одну краєву, в решті у третьому, кінцевому періоді настали би злука усіх краєвих організацій в одну центральну” [153, с.11].

Генерал УГА А. Кравс звертає увагу, на проблему, яким все ж таки повинен бути справжній офіцер української армії. У статті “Що таке армія” опублікованій на сторінках журналу “Військовий вісник”, подає теоретичні

засади і вимоги до військових старшин. “Вищі команданти – наголошував автор – мусять мати передовсім військову і загальну освіту мусять визначатися залізною волею і не похитною енергією мусять бути досвідченими свідомими в переслідуванні своїх цілей консервативними людьми” [316, с.5]. Насамперед, автор наголошує на тому, що всі старшини повинні мати вищу військову освіту, добре бути ознайомленими з основною службою, повинні відзначатися сталістю і чесністю характеру “бо дух стягу лежить в духові старшини” [316, с.5].

Важливе значення для вивчення військово-теоретичної думки міжвоєнного періоду мають праці генерала Армії УНР М. Омеляновича-Павленка. У своїх студіях, генерал зосереджується на проблемах вишколу військових кадрів, військово-виховної роботи у збройних силах, виробленням системи загальної військової освіти. Розглядаючи ці питання наголошував: “Перед організаторами армії стоїть важливе завдання: передовсім вибрати з мас відповідний елемент, а потім добрим систематичним вишколом інструктувати його, а головне дати йому належну позицію в армійському організмі” [400, с.19].

Генерал М. Омелянович–Павленко будучи на еміграції в Бельгії, пропонував всім своїм однодумцям, котрі перебували на чужині, розробити систему поточного навчання для старшинського вишколу. Це, на думку теоретика, могло б стати першим кроком до створення Української Центральної школи військової освіти, до складу якої ввійшли б: “наші військові фахівці, які перебрали б на себе навчання поодиноких галузей військової науки”. На його думку, лише: “...через правильне військове вишколення можуть бути створені кадри майбутньої української армії” [400, с.4].

У статті “Демократизація воєнної науки, як вислід технічних удосконалень масових армій”, генерал пропонує макет системи військового навчання старшин Армії УНР, за якою військовик мав би отримати добру базову військову освіту. Подаючи цю систему, автор визначає певні фахові

рівні навчання, які повинні були пройти військовики вивчаючи курси вишколу старшини. Поділивши весь курс на три етапи, на так звані класи, М. Омелянович–Павленко визначав, що потрібно вивчати в тому чи іншому класі. На першому етапі вишколу, увага повинна в основному звертатися на програму першого класу, яка є загальною і обов’язковою для всіх і за якою вивчаються загальні курси з військової справи. Другий курс навчання зосереджувався на вишколі старшини “спеціаліста першого роду зброї”. Третій етап, за словами теоретика, має проходити під знаком: “...вироблення з учня вояка типу начальника. Який не боявся б ставити завдання в масштабі ближнього бою та бойової служби і проводити прийняте рішення в життя на власну відповідальність” [400, с.5]. М. Омелянович–Павленко, добре розумів, що вишкіл за браком часу потрібно проводити в пришвидшених темпах, тому він пропонував досить прискіпливо ставитись до підбору його слухачів: “Шлях до успіху за браком часу треба покладати в доброму підборі шукачів вишколу та в особливо уважному підборі командного складу вишколів” [399, с.5].

Значної уваги під час творення системи вишколу офіцерських кадрів М. Омелянович–Павленко в своїй теоретичній спадщині відводив військовим статутам. “Військові статuti творять режим у війську і їх завданням є витворення певних типів військовиків, як старшин та підстаршин, бійців і начальників” [399, с.5]. Водночас, військовик твердить, що вся система викладання повинна оператись на статутні норми: “...статут внутрішній, дисциплінарний, залоговий та проходження служби, будуть основним предметом викладу”. Окрім цих основних і обов’язкових норм навчання, зазначав автор, повинні були встановлюватися і такі як: “...індивідуальне озброєння, теренознавство, елементарний муштровий вишкіл, фізична культура, загальні науки для поширення кругозору, основи військової педагогіки, військова історія” [399, с.5].

Розгляд цієї проблеми знайшов продовження в наступній статті генерала “Нотатки в справі під старшинського питання” опублікованій в

1938 р. в журналі “Запорожець”. У цій роботі М. Омелянович-Павленко окремо зупиняється на проблемі самовдосконалення старшини: “...ніякий вишкіл не дасть змоги виконати свої завдання повністю, якщо старшина не буде сам вдосконалюватися”. Навчаючи старшину потрібно його виховувати, дисциплінувати, розвивати вольові інстинкти, розум, здібності. В цілому, зауважував військовик, вишкіл має прагнути до двох етапів: “...перший – опанування зброєю та всіма технічними приладдями, а потім рішуче у своїх ділянках вишколу (і теоретично, і практично) – рішення завдань” [400, с.19].

Цілком зрозуміло, що система вишколу, яку подав М. Омелянович-Павленко, була тільки маленькою частинкою в системі вишколу майбутніх військових кадрів, але вона показувала можливий порядок і принцип творення закладів військової освіти. Сам генерал наголошував на тому, що цей вишкіл є “лише основа, що старшина остаточно виробиться лише протягом ряду літ служби та проходження повторних додаткових курсів” [399, с.19].

Опрацьовуючи теоретичні засади військового вишколу, дослідники міжвоєнного періоду, велику увагу відводили фаховому вишколові старшин Армії УНР. Як показував досвід національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1921 рр., старшина завжди був важливим елементом у армії, помічником і водночас добрим порадиником офіцера генеральної булави. Тому в своїх наукових розробках військовики звертають увагу на проблему підготовки старшинських кадрів, подають можливі системи військової освіти для старшинського навчання. На цей аспект проблеми звертали увагу такі автори, як А. Фовицький і В. Сігарів, які на сторінках науково-військових журналах публікували статті, присвячені цій тематиці.

До таких праць належить стаття сотника Армії УНР А. Фовицького “Кадри і військо”, яка була опублікована 1927 р. в журналі “Військова справа”. Автор публікації, опрацювавши відповідні матеріали військового вишколення армій країн Франції і Німеччини, пропонував під час

розв'язання проблеми підготовки кадрів війська запозичити певні елементи з французької системи навчання. А. Фовицький пропонує курс навчання старшини поділити на два етапи вишколення. Першим етапом була “підготовча школа”. Водночас, автор подає умови до вступу на навчання до такої школи. “До неї приймаються після іспиту молоді люди 17–21 р., які пройшли найменше 7 класів гімназії і унтер-офіцери активні, які носять цю стать на протязі одного року і які скінчили 6 класів гімназії” [476, с.88]. Навчання в школі мало б тривати 8 років і після закінчення її юнаки мали призначатися на посади чотових командирів.

Другим етапом, була так звана “спеціальна школа”. До цієї школи, наголошував автор, прийматимуться особи, які протягом двох років перебували в полку старшин і закінчили підготовчу школу. Термін навчання в школі мав становити один рік. За цей рік навчання старшина отримував знання, “необхідні для командування” [476, с.88].

До питання старшинського виховання звертається генерал-хорунжий В. Сігарів. На сторінках “Військового вісника” генерал подає цікаву інформацію про те, яким має бути справжній український старшина. “Справжній старшина мусить постійно вчитися, мусить постійно освідчуватися і удосконалюватися не лише у військових знаннях, але і загальних. Він буде вчителем козаків, і мусить бути начальником, а ще більше мусить бути зразком. Учитель котрий не вчиться нічого не вартий” [444, с.47].

В. Сігарів заявляв: “Ми мусимо виробити в себе методи і систему виховання козака демократичні, а не залишатися на старому, де вже було прийнято або дуже по-братськи, або по-демократичному. Час найшвидший прийнятися за діло” [444, с.47].

Науково-історичні та військово-теоретичні дослідження української еміграції міжвоєнної доби не оминули осторонь теми навчання особового військового козачого складу армії. Розглядаючи ці питання, автори теоретичних праць в основному звертали увагу на проблему вишколення

козачого складу, систем та методів будівництва військово-освітніх систем навчання.

Помітною подією в житті еміграції стало заснування 1923 р. у Каліші Воєнно наукового видавництва, яке налагодило видання воєнно-літературного журналу “Табір” (виходив до 1939 р.). У 1934 р. в журналі “Табір” була опублікована стаття полковника К. Бунчука “Виховання і початкове школення вояка”. Полковник армії УНР, перебуваючи на чужині визначав основне завдання військовиків в еміграції: “В той саме час, ми старі вояки, повинні прикласти всіх зусиль, для вишколення та виховання козаків (жовнірів)” [98, с.10]. Поряд із цим, автор роздумує над питанням, як правильно здійснювати підготовку особового козачого складу війська. “Виховання і школення жовніра – зауважує автор – повинно розпочинатися одразу під час прибуття його до частини” [98, с.10]. Рекрут, за словами автора, є сирим матеріалом і власне з цього матеріалу за його засадами, потрібно виробити доброго вояка. Детальний виклад про поводження з новоприбулими жовнірами К. Бунчук подає поетапно від прибуття козака до військової частини і до кінця його служби. “З першого дня потрібно ознайомитися з конкретним рекрутом хоч би поверхнево, бо цілком зрозуміло, що розпізнати його індивідуальність не можна, тільки за деякий час. Потрібно з кожним рекрутом поговорити і зорієнтуватися, що він думає про військо і як до нього успособлений, чи він трактує службу військову з острахом чи з охотою” [98, с.11].

На проблему вишколення особового козачого складу війська мав власний погляд В. Петрів. У науково-теоретичній праці “Можливий впоряд українського війська” він подає проект закону, який на його думку повинен узятися до уваги опрацьовуючи воєнну доктрину української держави. В цьому законопроекті генерал особливо наголошував на тому, що в справі організації армії потрібно керуватися державними інтересами, “щоб вона стала національною силою, на яку міг би опертися народ у своїх державницьких стремліннях” [414, с.112]. Теоретик вважав, що з військовою

справою повинен бути ознайомлений кожен свідомий громадянин своєї держави, щоб у разі потреби стати до зброї. Тому генерал давав чітке пояснення, хто міг вважатися справжнім громадянином держави: “повноправним громадянином визнається той, хто осягнувши певний вік складе іспит із умілості володіти персональною зброєю і із знання головних підвалин військової справи” [414, с.112]. Всі юнаки, наголошував автор, які отримали загальну вищу освіту, повинні пройти муштру в козачих полках, або в полках гритьби, і отримати фаховий вишкіл у спеціальних школах. Після закінчення вишколу вони знаходяться на порохунку козачого полку відповідно до роду зброї й паланки, в якій живуть. Генерал у своїх теоретичних поглядах визначав постанову і умови для кандидатів, які захочуть пов’язати себе з військовою діяльністю і піти в реєстрову старшину чи під старшину повинні: “а) мати всі громадянські права, чи то середню освіту; б) бути приписаним до якоїсь паланки; в) пройти козачий скорочений вишкіл у частинах козачих чи гритьби (дрібні війська в державних центрах та на кордоні, які існують лише під час війни) відповідно до роду зброї; г) закінчити фахову старшинську чи підстаршинську школу.” [414, с.112].

У військових дослідженнях 20–30-х роках простежується спроба обґрунтувати необхідність запровадження в українській армії нових засад взаємовідносин між військовиками, які б ґрунтувалися на традиціях національної військової етики і моральних підвалин, що мали б лягти в основу виховання солдатів та офіцерів збройних сил. Наріжним каменем виховного процесу, на їх думку, мало стати прищеплення воїнам державного патріотизму, недопущення у війська політичної боротьби.

Національно-військові традиції проявилися у працях В. Євтимовича, А. Фовицького, В. Проходи, В. Сігаріва, В. Петріва, М. Капустянського, М. Омеляновича-Павленка, Є. Коновальця.

Теоретичні засади виховного процесу у війську, відображені в статті В. Євтимовича “Демократизм у війську”. На основі набутого військового досвіду автор доводить, що українська армія обов’язково повинна бути

демократична і національна. “Національне виховання – зауважував автор – повинно прищеплювати і плекати безоглядно патріотизм, усвідомлювати в уяві кожного вояка його цілковиту відданість” [243, с.8]. У засадах, В. Євтимовича особливу увагу звернено на виховання особового складу армії у військових традиціях, через яку у воїна формується відданість своїй державі. “Вояцька традиція – продовжував теоретик – вимагає від вояка бути безоглядно відданим своїй Батьківщині, заохоченим своїй справі, слухняним, витривалим у праці, твердим і непохитним у нещастю, рішучим у скруті, пересякнутим рішучістю битися до останку, готовим на крайню самопожертву, товарицьки чесним, доброзичливим, словом сповнених тих високих вояцьких чеснот, які роблять вояка – лицарем без страху й докору, гордощами свого народу й погрозою для його ворогів” [243, с.8].

На відміну від В. Євтимовича, підполковник В. Прохода у статті “Завдання вояків армії УНР на еміграції” визначає фактори, які мали б бути вкладені в основу під час творення майбутніх регулярних частин. Серед них, він визначає такі: військова етика, традиція і дисципліна. Так, автор наголошував, що військовий дух та дисципліна є тим напрямним моментом, в межах яких повинно проводити військове виховання. “Завданням військового виховання є створення одностайної могутньої сили, що не піддавалася б жодним політичним впливам чи то окремим особам. Виплекання активності й направлення її по належному шляху є головним завданням військового виховання” [423, с.17].

Питання військової дисципліни порушується у студії генерал-хорунжого В. Сігаріва “Що таке дисципліна значення та засади”. Поряд із роздумами про військову дисципліну, подає своє оригінальне визначення терміну “дисципліна”. Військова дисципліна, вважав автор, – це “...цемент, який з’єднує численні та різномірні часті армії, розкладені на величезних просторах, в одне ціле та який дає вождеві можливість скерувати всі сили армії для виконання своєї єдиної волі” [444, с.31]. Дисципліна наголошував генерал, це є той фундамент, на якому лише може стояти такий організм, як

армія. Свідомість необхідності розумного підпорядкування і водночас сумлінне виконання усіх службових вимог і складають, на думку автора, істотність військової дисципліни.

Справа громадсько-національного виховання українського вояцтва мала надзвичайно велике значення, тому військова еміграція міжвоєнного періоду приділяла цій проблемі важливе значення.

На пріоритетності національно-патріотичного виховання у війську УНР наполягав полковник О. Пилькевич. У статті “Якої нам треба зараз армії” він вказував на найважливіші засади виховної роботи. “Українська армія, – писав він, – повинна бути строго національна, себто все, що оточує козака в касарні, на муштрі, в полі на коні, під водою, в бою і в мирний час повинно будь тільки суто – національне, рідне йому, зрозуміле миле і любе. Перш всього мова, яко сама головна і основна ознака приналежності до українського народу – повинна бути тільки українська” [66, с.24].

Зрозуміло, що центральною постаттю в налагодженні та проведенні вишкільно – виховного процесу у війську є особа офіцера. Основні напрямки діяльності офіцерського корпусу у вихованні особового складу сформулював С. Петлюра. Він у своїх студіях визначає три складові виховного процесу. По-перше, це військово-патріотичне виховання молоді в школах. “Кожна школа, – наголошував він, – від нижчих до вищих, буде підготовлювати борця за ідею самостійності Української Народної Республіки. Школа повинна бути військовою одиницею. Це основна ідея і її ми будемо провадити у всій нашій праці” По-друге, відродження в українській армії національних історичних традицій. По-третє, використання в національному військовому будівництві найкращих досягнень світової військової думки.

Відповідно до тверджень Головного отамана наріжним каменем усієї виховної роботи у війську мало стати національно-патріотичне виховання, піднесення національної свідомості воїна. Цікавим є той факт, що національно-патріотичному вихованню надавалася навіть перевага над суто військовим вишколом. Це можна пояснити тим, що в Армії УНР основна

маса особового складу мала за собою не тільки теоретичний, а й практичний вишкіл світової війни. За таких умов, С. Петлюра наголошував, що найскладнішим завданням у виховній роботі буде необхідність докорінного ламання психології мислення військовика, подолання давніх стереотипів.

Перебуваючи на посаді командувача армії УНР під час Зимового походу М. Омелянович-Павленко, уважно стежив за виховною роботою, і армії, і серед населення. 14 лютого 1920 р. він видав наказ, у якому закликав бійців дотримуватися суворої дисципліни, “карати без всякого жалю всіх тих, хто прийшов у наші ряди не по переконанню, а як злодій, що краде у нас єдину нашу вартість, єдине наше майно – нашу честь” [395, зб.1, с.55]. Командувач ставив перед кожним вояком завдання “бути політичними агітаторами, бо населення дуже цікавиться нашими завданнями” [395, зб.1, с.55]. Аналізуючи згодом досвід виховної роботи у війську М. Омелянович-Павленко особливу роль надавав у цій роботі офіцерові. Висновки, які він зробив ним, актуальні і сьогодні. “В руках старшини-психолога, – вказував він, – щодо того зверне увагу ще на інші властивості нашого юнацтва – самолюбство, часом навіть надзвичайно розвинуту індивідуальність, яка протиставляється грубим одноманітним формам “солдатчини” й охоче йде на, що має в своїй основі дбайливу працю над серцем і розумом юнацьким; у руках доброго старшини наше юнацтво буде завжди надзвичайно вдячним матеріалом для створення зразкового вояка, зразкової військової частини” [395, зб.4, с.63].

Концепція виховної роботи у війську відзначалася масштабністю і ґрунтовною розробкою. Характерною її особливістю був комплексний підхід до справи популяризації служби в армії серед призовників, що б сприяло культивуванню поваги у громадян до своєї армії. Відтак процес виховання майбутнього вояка української армії мав би розпочинатися ще поза її лавами, що безперечно позитивно впливало б за мирних умов на бойовий і моральний стан її особового складу.

До питання військової підготовки населення звертається В. Євтимович. У статті “Переведення мілітарної підготовки населення” яку він опублікував на сторінках журналу “Наша Зоря” подає основні засади, на які повинна опиратися вся вишкільна і виховна система навчання мирного люду. “Мілітарна підготовка населення полягає у фізичному та моральному вихованню людности краю, виховуючи основного потенціалу всякого виховання, що в здоровому тілі здоровий дух” [244, с.21]. Автор публікації, особливий наголос здійснює на фізичній підготовці людності. В. Євтимович визначаючи основне завдання фізичного виховання населення, зазначав: “Завданням фізичного виховання населення є мати здорове мужське населення яко майбутніх вояків – оборонців краю” [244, с.21]. Найкращими заходами, щодо фізичного виховання населення, вважав автор, могло б стати функціонування парамілітарних організацій – “Січ” та “Пласт”. Теоретик, в цій роботі демонструє можливу схему організації “Січ”, за якою вся система мілітарної освіти населення поділялася на відділи. Першим відділом була “Січова сотня”. Сотня, за словами автора, повинна була організовуватися в кожному селі, і поділятися на чоти “1) пластунську хлопчачу. 2) пластунську дівчачу (з 10 до 16 р.). 3) стрілецьку (від 16 до 20 р.). 4) козацьку (після відбуття військової служби від 21 до 40 р.). Начальником є сотенний січовий старшина” [244, с.21].

Другим відділом мав стати курінь, який повинен був складатися з однієї волості.

Третім відділом – полк, який мав охоплювати всі курені одного повіту. На чолі полку мав призначатися полковник. У полку також повинен був діяти штаб полку, який мав складатися з полковника-ад’ютанта, трьох старшин, діловода, скарбника і кількох секретарів.

Четвертим елементом був кіш. На чолі коша, проектував автор, повинен стояти кошовий. У його обов’язки входило проводити мілітарний вишкіл свого регіону.

П'ятим елементом мала стати Головна управа Січі. Всі управи мали поділятися на відділи. Основна роль Головної управи, наголошував В. Євтимович, зводилась до загального керування справами у різних галузях, також управа повинна була здійснювати написання підручників, уставів, інструкцій і часописів.

У своїх теоретичних розробках в міжвоєнний період автор окремо виділяє проблему вишколу стрільців, який мав здійснюватись в “Стрілецькій чоті”. В той період вишколення, стрільці мали б ознайомитися з курсом навчання з характером військової служби, правами і обов'язками вояка. Тобто, як зауважував автор: “Всі програми стрілецьких вправ повинні обраховуватись так, щоб стрілецтво на час покликання до активної військової служби, уявляло зі себе закінчене розумінню початкової підготовки військовим матеріалом” [244, с.21].

Не менш важливе значення В. Євтимович відводив справі морального виховання. “Здоров'я фізичне,- зауважував автор, – як правило є однією із передумов здоров'я морального, всі ж заходи до морального виховання в цілях мілітарних треба направляти до розвивання таких чеснот і духовних прикмет, як патріотизм, націоналізм, навіть шовінізм, коли він являється засобом, а не самоціллю, почуття громадянської гідності, свідомості, славолюбність, дисципліна, товариство, почуття честі, самовідреченість, самопожертва, спритність, здібність швидко міркувати, настирливість, доброзичливість, чесність – все те, що складає моральні сили людини” [244, с.21].

У цій статті автор виділяє чинники, які є важливим засобом здійснювати якісне моральне виховання. До цих чинників військовик відносить культурно-освітню та педагогічну працю, мистецтво і видавничу роботу. “Програми цих чинників повинні бути пристосовані до тих завдань, які ставлять собі мілітарна підготовка та освіта населення, тобто разом з розповсюдженням моральних елементів властивих кожному громадянину, розвинути також почуття властиві доброму воякові” [244, с.22]. Культурно-

освітня і педагогічна праця в січових організаціях, наголошував В. Євтимович, повинна сприяти розвитку загальної свідомості вояка і розвинути в нього певні сталі погляди. Автор пропонував культурно-освітню діяльність проводити персонально, відповідно до поділу січових організацій на чоти.

На окреме місце серед згаданих вище праць виховної діяльності, військовик виокремлює видавничу справу. “В обсяг видавничої діяльності входить написання підручників, статутів, інструкції, які кинуть в широкі маси людей гасла і кличі до державно-національних змагань. Головна управа Січі буде видавати збірники мілітарних пісень патріотично-національного, історично-побутового змісту” [244, с.22].

Отже, В. Євтимович у своїх студіях особливу увагу звертав на проблему військового вишколу та національно-патріотичного виховання мирної людності у парамілітарних організаціях. Він наголошував, що в цих організаціях можна буде отримати: “1) чергову підготовку стрільця до військової служби; 2) через те, термін чинної служби для всіх родів зброї зменшується у півтора, а у піхоти – до двох років, що є великою економією часу і засобів; 3) виникає можливість перепускати через армію більше число молоді призовного віку; 4) усуває чи зменшує потреби скликання різних повторних зборів; 5) на початку війни дає добрий мобілізаційний апарат; 6) на випадок війни Січовий апарат легко перетворюється в запасові частини, що при територіальній системі комплектування дасть змогу кожному чинному мати свій постійний запасовий курінь; 7) широко популяризуватиметься військова служба; 8) виховується в мілітарній підготовці широкі маси населення; 9) спричинюється до поглиблення в широких масах національно-державної свідомості й до вироблення також світогляду; 10) виводить по селах хуліганство; 11) має можливість контролю над настроями села й широкі можливості для державної пропаганди; 12) дає працю величезному контингентові професіональних вояків” [244, с.22].

Велику увагу на проблему виховання молоді в парамілітарній організації Пласт, також звертав генерал В.Петрів. Організацію Пласт військовик називає колискою виховання молоді “блискали перші, блискали великої, страшної боротьби, боротьби ідей, й боротьби матерії” [439, с.12]. При цьому генерал, наголошував на тому, що Пласт є школою гарту української молоді, яка має базуватися на власних традиціях. Прикладом для виховання українського юнацтва, переконував В. Петрів, повинен бути наш звияжець-герой.

Отже, військове навчання в межах парамілітарних організацій “Січі” та “Пласту”, на думку військовиків, мало б поєднуватись з національним вихованням. Як наслідок, ці військово-патріотичні товариства мали б сприяти підвищенню культурно освітнього рівня і національної свідомості народу, виконувати завдання з підготовки молоді до збройної боротьби за незалежну державу. Ці парамілітарні організації, за твердженнями теоретиків, мали б стати зародком майбутніх національних військових формувань, які б готували свідомих захисників Батьківщини.

На проблему культурно-освітньої підготовки населення також звертав увагу генерал Армії УНР М. Капустянський. Він у своїй науково – теоретичній статті “Українська воєнна доктрина”, пропонував культурно-освітню працю покласти на плечі Головного управління при Генеральному штабі, яка мала б створити спеціальну культурно-освітню управу. Ця управа мала б перебрати на себе, окрім культурно-освітньої роботи у війську, функції загальноосвітньої навчання людності до військової служби. Загалом обсяг її діяльності був доволі широким і за автором, повинен був становити: а) національне та культурне виховання українського війська, поширення в ньому загальної освіти та професіоналізму; б) розгляд і ухвалення літератури відповідної тематики для поширення її у війську; в) видання книжок, брошур, листівок, часописів, розповсюдження їх серед військовиків та населення; г) організацію і контроль за діяльністю культурно-освітніх інституцій в армії; г) контроль над усіма громадськими інституціями, які мають залучатися до

культурно-просвітницької роботи у військах; д) пропагування серед населення ідеї самостійності української державності та її збройного захисту; е) організацію й керівництво військово-спортивними товариствами; є) розроблення планів, програм та положень з фізичного виховання шкільної молоді і контроль за ними [283, с.9.]. Культурно-освітня управа мала б перебирати на себе функції формувати громадську думку в сприятливому для армії дусі.

Загальний досвід національно-військового будівництва 1917–1921 рр. з усією очевидністю підтвердив, що ключовим фактором, який забезпечує повноцінне функціонування національних збройних сил, є уважне ставлення до фахового вишколу її особового складу і водночас його виховання в дусі патріотизму та відданості державницькій ідеї. Розв’язання цього двоєдиного завдання є гарантом того, що збройні сили виконають покладені на них функції.

Отже, концепція виховної роботи у війську відзначалася масштабністю і ґрунтовною розробкою. Характерною її особливістю був комплексний підхід до справи популяризації служби в армії серед призовників, що сприяло культивуванню поваги у громадян до своєї армії. Процес виховання майбутнього воїна української армії мав розпочинатися поза її лавами, що безперечно позитивно впливало б за мирних умов на бойовий і моральний стан її особового складу.

Для повноцінного функціонування згаданих курсів необхідно було б мати відповідні програми з історії військового мистецтва, які теоретик сам взявся складати, перебуваючи на чужині. Користуючись з інертності багатьох фахівців, які перебували в таборах інтернованих, В. Петрів почав “читати на штабових курсах лекції аж по трьох галузях знань, а саме: військовій адміністрації (будова і комплектування армії, проходження в ній служби, підготовка старшинського та підстаршинського складу, закони, які нормують життя армії, взаємовідношення козаків і старшин, взаємини армії і населення), історію військової штуки, де все це можливо підтвердити

прикладами і наслідками тих чи інших помилок і забобонів під час боїв і тактику техніки...” [17, с.5]

Великий практичний досвід військовика та глибокі знання давали можливість В. Петріву підготувати широкомасштабну працю з теорії оборони нації. У тезах майбутніх викладів він накреслив головні моменти, на які має звертати увагу кожен військовик, котрий цікавиться історією своєї державності. Так, в розробленій програмі з військової історії України до своїх лекцій для слухачів Українського Інституту громадознавства в Празі, В. Петрів пояснював значення курсу для студентів Високого Педагогічного інституту: “а) історія кожного народу є в великій частині історія його збройних змагань; б) справжні та модерні армії є озброєний нарід; в) лише той нарід може перенести завойовничі інстинкти сусідів, який буде мати армію, пересякнуту почуттям національної гідності, спорідненості з головною масою населення та розумінням свого національного обов’язку; г) армія такого типу не може бути вихована в казармах, а лише в народних школах; г) щоб виховати таку армію, учительство мусить добре знати військову старовину свого народу та його військову традицію, яка у кожного народу є відрубна і майнування якої від чужинців є шкідливою” [18, с. 17].

Поряд із теоретичними розробками для вироблення єдиної системи військової освіти в міжвоєнний період, що їх опрацювали інтерновані військовики, були здійснені вдалі спроби впровадити їх в життя. Кадрові старшинські потреби, які постійно виконувала Спільна Юнацька Школа, після інтернування розгорнула свою діяльність в таборі Ланцуті, де у її складі було майже 400 юнаків та майже 50 офіцерів викладацьких кадрів [26, с.7]. Однак, через відсутність відповідних умов для ведення навчального процесу, весною 1921 р. школу переведено до табору в Вадовицях. Її начальником був генерал-хорунжий М. Шаповал. Влітку 1921 р. у Вадовицях у присутності Голови Директорії і Головного Отамана С. Петлюри тридцять юнаків з піхотного і тридцять шість з кінного загонів було іменовано першою старшинською рангою хорунжого Армії УНР.

Одночасно зі шкільною мережею в Каліші відбувався перевишкіл старшин на чотиримісячних загальновійськових курсах, які вже у 1921 р. закінчило 385 старшин, підстаршин та військових урядовців [26, с.9]. Одночасно значна увага відводилася фаховій перепідготовці офіцерських кадрів. Уже в лютому 1921 р. покликана в Тарнові створено Вищу Військову Раду, під керівництвом генерал-полковника М. Юнаківа, запропонувала ввести одночасно із старшинськими школами в Каліші вищі військові курси для майбутніх слухачів Української Військової Академії. Керувати роботою курсів було доручено одному із досвідчених військових фахівців генерал - поруччик С. Дядюші. Було вирішено також, що на потреби курсів буде використано частину вишкільної бази вже функційних освітніх установ у Каліші. Незалежно від того, що слухачі курсів не мали підручників і змушені були працювати в складних умовах табірної життя, випускні іспити в травні 1922 р. показали високий рівень знань усіх тридцяти п'яти перших випускників, а п'ятнадцятьом комісія запропонувала подальше навчання у Вищій Военній Школі у Варшаві [26, с.9].

У цих умовах командування армії УНР вирішило продовжувати навчальний процес штабових офіцерів, надавши їм вищу рангу. Ось тому, вже в другій половині 1922 р. курси було перейменовано на академічні курси при Генеральному Штабі Армії УНР, тобто фактично перетворено їх на перший ступінь Української Военної Академії [26, с.9].

Одночасно з цим було проведено докорінні зміни в рівнях та методах навчання та підборі нових викладацьких кадрів. До програми запроваджено інженерну справу, організацію технічних військ, історію военної штуки, военну історію, тактику різних родів військ, дві чужі мови, значення розвідки і контррозвідки, історію визвольної боротьби українського народу. На той час до складу викладацьких кадрів залучено низку генералів: М. Юнакова, М. Омеляновича-Павленка, М. Капустянського, М. Безручка, В. Змієнка, С. Кульжинського, О. Пороховщиківа, В. Петріва, Г. Янушевського, М. Янчевського, В. Ольшевського, О. Козьму,

П. Шандрука та освітніх діячів професора В. Прокоповича, В. Біднова, І. Огієнка письменника, І. Зубенка [26, с.11].

Крім наведених форм удосконалення кваліфікацій офіцерських кадрів інтернованої армії УНР, слід також згадати військовий факультет Українського Народного Університету в Ланцуті-Стшалкові, де в групі спочатку майже 600 слухачів воєнного ремесла навчалось 62 осіб, а по переведенні до Стшалкова – 235. Почесним деканом факультету був професор генерал-полковник М. Юнаків, а дійсним генерал-поруччик І. Мартинюк. Повний курс військового навчання закінчило 170 чоловік. Навчання в університеті спиралось в основному на власній праці слухачів, а найкращі роботи були опубліковані в науковому виданні Військовий вісник.

Велику увагу вже з перших днів табірної життя відведено загальному піднесенню рівня освіти усіх вояків, а особливо ліквідації неграмотності та мало писемності. У таборах інтернованих перебувало більше двох тисяч п'ятисот вояків згаданих груп. До праці з ними були залучені найдосвідченіші старшини, які перед військовою службою працювали в освітніх структурах усіх штаблів. Одночасно на тих курсах та освітніх початкових школах, які працювали на основі спеціальних програм, проводилась інтенсивна виховна діяльність з проблематики українознавства та національної свідомості.

Військово-теоретичні розробки української еміграції міжвоєнного періоду були поєднані із державницькими концепціями будівництва незалежної України. Розуміючи те, що здобуття самостійності держави на цей час можливе лише збройним шляхом, інтерновані армії за кордоном розпочали копітку і водночас дуже важливу роботу з теоретичної розробки системи вишколу старшинського складу. Досвід національно-військового будівництва 1917–1920 років з усією очевидністю підтвердив те, що ключовим фактором, який забезпечує повноцінне функціонування національних збройних сил, є уважне ставлення до фахового вишколу її

офіцерських кадрів і водночас їх виховання в дусі патріотизму та відданості державницькій ідеї.

На основі набутого досвіду періоду перших визвольних змагань, військові фахівці намагалися показати, як найкраще будувати військову освіту. Так, С. Петлюра вважав, що домінантою діяльності всіх виховних вишкільних структур повинна стати українська військова доктрина, ґрунтована на наданні ефективної освіти. При цьому Головний отаман наголошував, що для найкращого вишколу старшин генеральної булави, і набуття ними академічної військової освіти їх слід скеровувати закордон. Отримавши освіту у військових академіях Франції, Польщі чи Румунії, підготовані фахівці в недалекому майбутньому повинні були перенести цю систему навчання на землі Української держави. Думки С. Петлюри щодо вишколу старшин поділяли М. Омелянович–Павленко, Є. Коновалець і А. Фавицький.

Розробляючи вишкільну систему, велика увага відводилась для підготовки підстаршин, які у війську складали основу армії. Генерали В. Петрів, М. Омелянович–Павленко, перебуваючи на еміграції, пропонували розробити загальну систему навчання старшинського поточного вишколу навчання, з різними рівнями підготовки. В цілому, в міжвоєнний період розроблено цілу низку теоретичних шляхів формування єдиної системи військової освіти, яка в майбутньому мала бути врахована під час творення національних збройних сил України.

3.2. Матеріально-технічне забезпечення збройних сил

Аналіз діяльності української еміграції свідчить, що її суттю була морально-політична реакція на катаклізми ХХ ст., усвідомлення сенсу свого існування як етнодержавної місії. В умовах, коли землі України були пошматовані п'ятьма сусідніми державами, а її народ опинився під реальною загрозою існування як етносу, на еміграцію випало завдання продовжувати соціально-політичне й духовне життя нації, створювати нові військово – теоретичні плани, щодо розгортання повторної військової компанії. Українська військова еміграція міжвоєнного часу створила масив науково-теоретичних та мемуарно-аналітичних творів, в яких можна простежити хід думок, щодо проблеми матеріально-технічного забезпечення армії. Як зазначав, Головний Отаман Армії Української Народної Республіки С. Петлюра, головним завданням української еміграції є: “... проревізувати-переглянути ті шляхи, якими йшла вона досі, щоб здійснити політично-соціальні і державні ідеали українського народу, перевірити своє дотеперішнє поступування в справах, що стосуються будівництва української держави, і чесно поставитись до тих висновків, які логічно будуть впливати з цієї критичної роботи над собою: коли знайдеться помилка, то слід направити її, коли відчується фальш чи неправда, то знайти в собі мужність визнати їх і на майбутнє уникати” [303, с.43].

Протягом довгого часу тривають дискусії серед дослідників про причини невдачі збройної боротьби українського народу проти більшовиків в період перших визвольних змагань. Серед відомих причин, впливають ті, які маскувалися під політичними поглядами тодішньої влади. Однією із таких причин є не вирішене питання пов'язане із матеріально-технічним постачанням війська.

Проаналізувавши весь хід визвольних змагань військовики інтернованої Армії УНР у таборах Польщі і Чехословаччини в своїх фундаментальних працях здійснили цілу низку теоретичних розробок, щодо відновлення збройної боротьби проти більшовицької Росії. Успіх відновити збройну боротьбу, на думку військовиків полягала у добре скоординованій роботі системи запільного забезпечення армії. Тому, військовики у своїх науково-теоретичних студіях пропонували можливі проекти створення системи якісного матеріально-технічного забезпечення війська.

На той аспект проблеми у своїх науково-теоретичних працях звертали увагу автори, які зі зброєю в руках виборювали державну незалежність України. Це М. Безручко, О. Вишнівський, Р. Дашкевич, М. Капустянський, М. Омелянович-Павленко, О. Удовиченко, Л. Шанковський та інші військові діячі.

Серед згаданих авторів необхідно відзначити працю М. Безручка “Від Проскурова до Чарторії”, в якій автор поряд із описом військових подій подає відомості, щодо організації постачання в корпусі Січових Стрільців: “Органи постачання були сформовані на зразок російського корпусу. На його чолі стояв начальник постачання зі своїм управлінням. Полки та бригади мали полкове господарство на зразок російських” [95, с.205]. В цілому, зазначав автор, в організації постачання командування січового стрілецтва спиралося на власні сили, тому М. Безручко пропонував в майбутньому здійснити організацію добре налагодженої системи постачання військ. За основу автор пропонував взяти французьку систему постачання, яка передбачала створення окремого державного органу контролю і постачання армії всіма необхідними матеріальними і технічними засобами.

Цієї ж думки дотримувався відомий військовик генерал армії УНР М. Капустянський. Він у своїх теоретичних розробках, викладених у статті “Наші завдання та способи їх здійснення”, опублікованій у воєнно-науковому журналі “За збройну Україну”, особливий наголос робить на організації добре укомплектованих служб, які б відповідали за матеріальний і технічний

стан армії. Генерал виділяє такі служби матеріально-технічного забезпечення: гарматну, транспортну, санітарну, геодезичну, службу зв'язку, польову жандармерію [280, с.10].

Станом на 1920 р. у статуті польової служби, який затвердив С. Петлюра, виділялася низка окремих спеціальних служб, на плечі яких мали б покладатися проблеми належного забезпечення армії технічними і матеріальними запасами. Однією із таких спеціальних служб була гарматна, якою згідно зі статутом мали керувати начальники гарматного постачання. Як зауважував М. Капустянський ця служба мала відповідати за якісне постачання гарматними набоями і усе необхідне. Автор зауважував, що цій службі обов'язково мали підлягати арсенали зброї, зброярські майстерні тощо [280, с.12].

У своїх наукових студіях військовики звертали увагу на проблеми комплектації війська новими зразками зброї та боєприпасів. Про це йдеться у статті, генерал-полковника С. Дельвіга “Армія завтрашнього дня”. На основі набутого досвіду він пропонував також підсилити українські збройні сили піхотною гарматою: “ ... оскільки завдання придушити вогонь оборони лежить на гарматі. Вона повинна підготовляти і підтримувати атаку піхоти” [217, с.85]. Такої ж думки дотримувався генерал-хорунжий армії УНР В. Петрів: “Арматна атака мусить безупинно поражати занятий обороною участок під час атаки, підсовуючи зриви вперед, в залежності від руху своєї піхоти” [37, с.44].

Певний поділ на служби, щодо матеріально-технічного забезпечення армії також простежується у працях В. Петріва. У науково-теоретичній студії “Принцип творення збройної сили на основі недавнього минулого” генерал особливу увагу приділяє проблемі утворення і діяльності інженерно-військової служби. Автор виокремлює органи інженерної служби. Він пропонує, щоб цю службу очолювали інженери: корпусні, дивізійні та бригадні, яким, у свою чергу, мали підпорядковуватися інженерні склади, парки і колони. “Військові частини, що безпосередньо провадять бій, повинні

бути вільними від побоювання за недостачу бойового припасу, і їх повинно увільнити від турботи поповняти їх. Це складає обов'язок паркових частин, які працюють під проводом старших арматних начальників”. Цим частинам, наголошував автор, ставилося завдання: “Парки повинні проникнутися енергійним змаганням вперед, рішучістю за всяку ціну, вчасно подати риштунки до війська, яке провадить бій ... тримати міцний і певний зв'язок з частинами, яких вони постачають, ... розвивати широкий почин і не зупинятися перед самою напруженою роботою”. Поряд із цим генерал пропонував здійснювати організацію постачання так: “Потрібно кожній дивізії призначати свою лінію постачання, яке має визначатися місцем розміщення головних парків дивізії та тиловим складом, що поповнює парки” [415, с.205].

Постачання набоїв до гармат і стрілецької зброї постійно залишалося великою проблемою для української армії, тому така регламентація його у відповідному законопроекті, наголошував В. Петрів, могла б мати важливе значення, щоб упорядкувати забезпечення військових частин боєприпасами. Проте на практиці налагодити постачання набоїв було надто складною справою, їх постійно не вистачало. Так, П. Шандрук у статті „Українська армія в боротьбі з Московщиною (18 жовтня 21 листопада 1920 р.)”, опублікованій в журналі “За державність” в 1934 р. пише: “Гарматні набої лічилися на штуки, а мушкетні посідали лише ті вояки, що ... повнили службу в полі. Набої видавалися козакам по строгому обрахунку, бо частини дуже берегли їх на випадок бою. Доходило до того, що частини в своїх звітах про стан набоїв показували меншу кількість, ніж у дійсності посідали, а це в надії одержати більше від органів постачання. Під цим поглядом заходили просто неймовірні речі: штаб армії, щоб мати можливість належно розподіляти набої, що надходили із-за кордону, мусів був через органи контррозвідки здобувати правдиві відомості про стан набоїв у дивізіях” [490, с.201–210]. П. Шандрук наводить відомості, щодо наявності набоїв у дивізіях. Станом на 8 жовтня 1920 р. у 3-й дивізії гарматних набоїв

нараховувалось 960 штук, до гвинтівок і кулеметів – 133050 штук; у 4-й дивізії – набоїв до гвинтівок 20 000 штук, тобто 10 набоїв на одного вояка “коли взяти лише по дві стрічки на кожний з 29 тяжких кулеметів, що посідає дивізія, а 5-а дивізія на той час зовсім не мала гарматних набоїв” [490, с.201–210]. Командування армії в свою чергу наголошував автор, могло надати військам набої у зовсім малій кількості, зокрема 4-й дивізії було надано лише 100 гарматних набоїв [490, с.201–210].

Про незадовільний стан постачання армії технічним матеріалом і набоями періоду 1917–1921 рр. також згадує у своїх спогадах Л. Шанковський, який зазначає: “У загальному можна сказати, що піхота була не поганою, але вона ніколи не мала забагато набоїв” [494, с.34]. Так, в наказі головного командира військ УНР від 10 жовтня 1920 р. зазначалося про ощадливе використання набоїв: “Треба набоїв, набоїв і набоїв, а добувати їх дуже важко, та й дорогі вони дуже, кожен набій до рушниці коштує 50 карбованців, а до гармати ще більше – цілих 30 тис. карбованців” [36, с.476]. Тому, врахувавши недоліки попередньої боротьби, Військовий міністр і начальник Генерального Штабу УНР генерал-хорунжий В. Петрів, у своїх теоретичних розробках, про готування і ведення майбутньої війни виділяє цю проблему: “Матеріально-технічна база війська повинна знаходитися на достатньому рівні, щоб проблеми нестачі набоїв не існувало, бо зброя без набоїв нінащо не годиться” [38, с.112]. Своєю чергою В. Петрів пропонував за браком зброї використовувати попередній досвід визвольної боротьби, коли для використання технічних засобів організовувався їх ремонт. Так, у Корпусі Січових Стрільців був потяг-майстерня. М. Безручко згадує, що вона була: “...із прегарним устаткуванням, із добре вишколеним персоналом була єдина на всю Україну й одна з небагатьох, що були в колишній Росії. В цій майстерні направлялися гармати, кулемети й автомобілі. Майстерня могла виробляти навіть деякі частини до всякої зброї та самоходів. Вона була підпорядкована інспекторові артилерії” [95, с.204].

Дещо іншої точки зору в цьому питанні дотримувався згаданий вище Л. Шанковський. Він, у своїй воєнно-історичній студії “Українська Галицька Армія” поряд із повним описом реального матеріально-технічного стану війська періоду перших визвольних змагань, подає прорахунки тодішнього військового керівництва, які проявлялися на стані забезпечення армії зброєю і амуніцією. “Знаючи, що армія полягає виключно на власних силах політично-мілітарний провід повинен був використати всі можливості для здобуття зброї й амуніції і повинен був набувати їх за кожен ціну всюди там, де її можна було набути” [494, с.29]. Автор вважав, що найдоцільніше в майбутньому, під час виникнення подібних ситуацій терміново звертатись за допомогою до сусідніх держав. Шляхом договорів, вважав автор, можна досягти постійного постачання зброї із закордону. Підтримка зовні наголошував Л. Шанковський забезпечила б нашій армії добрий матеріально-технічний стан.

Поганий матеріально-технічний стан Армії УНР періоду визвольних змагань, змушував тодішній уряд шукати виходу складної матеріальної ситуації найрізноманітнішими шляхами. Після інтернування української армії, військова еміграція у своїх теоретичних працях пропонувала, опираючись на минулий досвід війни, виробити загальну систему постачання війська. Про це свідчить Наказ Головної Команди військ УНР про відновлення зіпсованої зброї: “Сучасний момент, коли важко діставати для армії зброю та набої, наказую всю попсуду та негідну зброю, котра може бути ще використана для армії направкою в майстернях, та всі стріляні гільзи від рушничних набоїв, котрі потрібні до повторного спорядження, а також обойми скриньки від рушничних набоїв, котрі є зайві в частинах, збирати і здавати до склепів дієвої армії, відкіля пересилати їх до склепів Гарматної Управи” [36, с.521] Такий метод підтримки боєздатності армії мав також відголос в поглядах генерал-хорунжого армії УНР В. Сальського, який у своїй статті теоретичного роздуму “Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому”, опублікованій у воєнно-науковому журналі

“Табор”, вказував, що в скрутний для народу час потрібно шукати виходу із найрізноманітніших шляхів для продовження боротьби [435, с.7].

Певний пропозиційний поділ матеріально-технічного забезпечення армії на служби простежується також у праці відомого військовика генерала армії УНР О. Удовиченка. У студії “Україна у війні за державність” автор особливе значення під час формування запілля відводить санітарній службі. Так, наголошує автор, затверджений у січні 1919 р. Тимчасовий штат Головної військово-санітарної управи, не передбачав поділу на відділи. Тому, О. Удовиченко пропонував створити окремі відділи персонального складу – санітарно-гігієнічний, постачання, евакуаційний, фармацевтичний та господарчий санітарної служби, які у своєму складі мали підпорядковуватися Головній військово-санітарній управі [467, с.198]. У частинах та з’єднаннях, пропонував автор, санітарну службу мали б очолювати корпусні, дивізійні, бригадні та полкові лікарі, а також лікарі “окремих формацій”. Їм мали підлягати спеціальні підрозділи – санітарні відділи та сотні. До установ цієї служби, зауважував автор, повинні належали польові лічниці, склади санітарних матеріалів, санітарні валки та санітарні поїзди. З огляду на поганий санітарний стан служби періоду визвольної боротьби, Л. Шанковський наголошував, “стан санітарних установ не міг задовольнити потреб 100 000-ої армії (разом з Українською Галицькою Армією) і головним чином через брак ліків, санітарного матеріалу, лічниць, лікарів, дезінфекторів, пралень і купалень поширилася пошесть тифу, яка забрала щонайменше 30 % армії” [490, с.234]. Тому він пропонував, готуючись до майбутнього військового збройного конфлікту, покращити стан санітарної та ветеринарної служби. Ветеринарну службу представляли ветеринари в корпусах, дивізіях та бригадах. Вони організовували лікувальні установи для коней [490, с.57].

Медичне забезпечення періоду перших визвольних змагань українського народу не було відповідно налагодженим. Тому, військовики пропонували для поліпшення матеріально-технічної бази значну увагу

звернути на стан медичного забезпечення. Не втішними, з цього приводу були свідчення М. Безручка, щодо організації медичного постачання у Корпусі Січових Стрільців. Він пише: “Санітарна служба в групі, як і в усій українській армії, за весь час була поставлена досить зле. Не було ні польових, ні запасних шпиталів. При частинах були лікарі, з котрих тільки дехто був дійсно лікарем, а то просто фельдшер або й того гірше. Легко хворих лікували у лазаретах при частинах, поранених та тяжко хворих супроводжували до коша, де був на початку теж лазарет, а пізніше засновано в Старокостянтинові шпиталь. Персонал для цього шпиталю і ліки взято в Звягелі з місцевого земського шпиталю; персонал поповнено персоналом з військових частин”. Також констатувалося, що “Брак медикаментів і перев’язочного матеріалу утруднює лікування хворих і ранених” [95, с.205]. Відтак армія УНР виявилася недостатньо підготованою для боротьби з пошестями, які поширювалися восени 1919 р., зокрема тифу. Наприклад, командир пішого Запорозького ім. Наливайка полку повідомляв, що у його частині захворіло на тиф і скеровано до шпиталю 7 старшин і 143 козаки. Він сумно припускав, що надалі через поширення хвороб полк може перестати існувати. Відтак, командир просив вивести цю військову частину у тил, провести дезінфекцію та надати військовикам можливості скористатися лазнею [95, с.205].

Проаналізувавши прорахунки в діяльності санітарної служби у війську періоду 1917–1921 р., Л. Шанковський у розділі “Санітарна служба в Українській Галицькій Армії”, воєнно-історичного нарису “Українська Галицька Армія” подає проєкт формування санітарної служби. Автор при цьому наголошував “...організація санітарної служби повинна здійснюватись чітко, а не рівнобіжно і аж ніяк не залежати від формування військових частин” [494, с.314]. Найкращим зразком для наслідування під час формування санітарної служби, автор вважав німецький, за яким у кожній сотні мала діяти санітарна стежа під проводом підстаршини. У куренях, наголошує автор, повинна бути організована “перша поміч” під проводом

санітарного старшини. Бригадний лазарет, під проводом військового лікаря повинен обслуговувати частини бригади. Окремо, вважав Л. Шанковський, потрібно створювати епідемічні лікарні [494, с.314].

Проблема матеріально-технічного забезпечення армії висвітлюється у багатьох авторів військової еміграції. Дехто з них намагалися розглядати це питання в контексті загальної проблеми військового будівництва збройних сил. До таких авторів належить В. Петрів який з перебуванням на еміграції, натхненно працював над розробкою теорій воєнної доктрини, яка б показала правильний напрямок будівництва українського національного війська. Основні засади військового будівництва в науково-теоретичних студіях В. Петріва доцільно розглядати разом з усвідомленням ролі армії у державотворенні. Армія, на його думку, є тим чинником, котрий допомагає націям творити свою державність. За його переконанням, не менш важливим елементом у закладці підвалин національної військової доктрини є вирішення проблеми організації запільних служб у війську.

В. Петрів у військово-історичній праці “Воєнне теренознавство” вважав за доречне серед багатьох механізмів тилової запільної безпеки, існування геодезичної служби, яка була дуже важливою для організації українських військ. Цю установу автор вважав за необхідне поділити на відділи: геодезичний, картографічний та топографічний [37, с.115]. При цьому теоретик чільне місце відводив існуванню також юридичної служби, яка залучала б відділи: загальний, прокурорський та законодавчий. Органами цієї служби, вважав автор повинні бути військова прокуратура та військові суди, які своєю чергою поділялися б на три інстанції: 1) Бригадні і дивізійні суди; 2) Корпусні суди; 3) Вищий військовий суд [37, с.115].

Певний поділ на служби тилової безпеки також простежується у праці Л. Шанковського “Українська армія в боротьбі за державність”. У цій праці автор особливе значення відводить службі зв'язку (військових комунікацій), яка періоду перших визвольних змагань не була добре налагодженою. Тому автор, пропонував для поліпшення роботи зв'язкової

служби у війську, цю інстанцію поділити на корпусні, дивізійні та бригадні спецслужби представлені начальниками (референтами) зв'язку їм, своєю чергою, наголошував автор мають підпорядковуватись частини і установи (склади) зв'язку на території цього з'єднання. При цьому автор не оминає також служби транспорту [490, с.60].

Конкретніші пропозиції, щодо формування транспортної системи у військовий час висвітлюється у науково-теоретичній статті полковника технічних військ Ю. Тимошенка “Постачання й транспорт під час війни”, опублікованій на сторінках воєнно-наукового журналу “Табір”. На основі набутого досвіду автор розглядає проблему призначення залізничного транспорту під час війни. “Під час війни залізниці бувають змушені до незвичайного напруження, щоб виконати всі вимоги воєнного часу, а саме: 1) забезпечити всім необхідним дієву армію; 2) забезпечити всіма потрібними матеріалами військовий промисел; 3) підтримати в кожній можливості всі галузі нормального життя держави. Всього цього можна досягнути тільки точною організацією і докладними приготуванням, щоб дати залізницям силу і спроможність виконати своє завдання” [457, с.28]. Однак, як зауважував Ю. Тимошенко, для скоординування військових потреб і зосередження транспорту в одних руках, необхідно створити військове управління залізницями, яке повинно буде підпорядковуватись військовому міністру в справах військового транспорту. На чолі цього управління, наголошував Ю. Тимошенко, повинні бути два представники: один генеральний старшина залізничних військ, другий представник міністерства шляхів. “Обидва представники відповідають кожний по своїй галузі і водночас вразі потреби діють спільно” [457, с.28].

Мілітаризація залізничного транспорту, наголошував автор, повинна проходити під повним розподілом на дві частини: тилову, що повинна підпорядковуватись військовій управі залізниць, та фронтову. Як наголошував Ю. Тимошенко, з хвилиною оголошення війни, весь особовий

склад залізниць держави стає мілітаризованим, що підлягає військовим законам і статутам [457, с.29].

Поряд із розглядом питання мілітаризації транспорту Ю. Тимошенко подає проекти і норми правильності постачання армії. “Постачання має ціллю достарчати військам все потрібне для боротьби і прожиття, амуніції, воєнних матеріалів, та провіанту” Тому, автор зауважував, що служба постачання мусить бути зорганізованою, так “щоб постачання було здібне до нагромадження і поділу запасів стосовно до ходу операцій” [457, с.25]. Автор чітко визначив обов’язки постачальної служби, які зводились до: магазинування матеріалів, що призначатимуться для різних частин армії і доставлення їх до пунктів забору частин. Причому полковник технічних військ зазначав, що на пунктах регулювання підвозу запаси провіанту повинні ділитися на “порції” для дивізій.

Визначаючи дві основні функції служби постачання, громадження запасів і видача їх війську, автор визначає бази нагромадження: “Громадження запасів має дві бази: а) засоби місцеві; б) засоби цілої держави. Перша може достачати провіант і для того належить їй, як найкраще використати перше, як експлуатувати другу, що достарчає весь інший потрібний матеріал, а крім того й провіант” [457, с.27]. Причому, автор пропонував всі військові склади поділити на склади головної команди, армії і частин.

Провівши певний аналіз військового будівництва доби національної революції військовики інтернованої армії у своїх науково – теоретичних роботах майже одногосно стверджували, що в армії УНР періоду 1919–1920 рр. вже була створена повноцінна система структур постачання із всіма підрозділами, які мали б забезпечувати життєдіяльність війська. Однак поряд із цим автори військово-історичних праць наголошують на тому, що перешкодою повноцінного формування даних служб було творення їх у несприятливих умовах революційного часу, що безумовно впливало на якість їх організації та діяльності, а брак матеріальної і технічної бази істотно

позначився на перебізі подій. Узявши це до уваги, військові теоретики, а саме В. Петрів та М. Капустянський, для доброго розгортання в майбутньому бойових дій пропонували покращити стан даних служб.

Військове командування УНР тієї доби добре розуміло згубність недбалого ставлення до збереження матеріальних засобів і шкідливий вплив цієї обставини на боєздатність війська, настрої особового складу та рівень військової дисципліни. Незадовільне забезпечення військ негативно впливало на виконання армією бойових завдань. Аналізуючи причини військових невдач УНР у 1919 р., М. Капустянський вказує серед інших і на таку: “Великий брак огнеприпасу, амуніції та обмундирування і цілковита неналагодженість, щодо всякого роду постачання” [282, с.41]. Забігаючи наперед зазначимо, що ця проблема переслідувала українське військо до кінця визвольної боротьби і остаточно не була вирішена.

Чіткіше проблема матеріально-технічного забезпечення української армії розглядається в роботах військовиків, які в період української революції переконались в обов’язковій економічній підтримці армії з боку держави. Генерал-хорунжий М. Капустянський у статті “Модерна війна й наші завдання”, опублікованій на сторінках журналу “За збройну Україну”, твердо переконує в тому, що економіка держави, готуючись, до військових дій, повинна передовсім враховувати стратегічні вимоги нації: “Вона (державна) повинна скеровувати відповідним чином свою промисловість, використовуючи діючі науки для винаходу та розробки нових технічних засобів для потреб збройних сил. Економіка повинна стати цілком до розпорядку стратегії – перековуючи рала на мечі” [280, с.4]. Власне такий підхід, ставлення економіки до держави витворився в результаті досвіду визвольних змагань, в ході яких політичні незгоди в середині уряду і нестабільність в економіці відбивалась на матеріальному забезпеченні війська. Так, станом на 1920 р., у звіті генштабу Г. Стефанів зазначав: “Дивізія забезпечена на 60 % чобітьми, 20% харчами, грішми 5 %,

рушницями 80%, набоями до них і кулеметів 30 %, кіньми 10%, технічним матеріалом 5–8 %” [254, с.34].

Поряд із проблемою теоретичної концепції економічної взаємодії політики і армії, військові автори інтернованих Збройних Сил УНР, у своїх науково-програмних поглядах значний наголос робили на концентрації промислових об’єктів держави для потреб армії. Так, Головний Отаман війська УНР С. Петлюра в своїх науково-теоретичних розробках, висвітлених на сторінках журналу “Табір” у статті “Табір. (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі)” надає справі організації національної промисловості з пристосуванням її до військових потреб важливого значення. Головний Отаман Армії УНР покладаючись на досвід Першої світової війни (1914–1918 рр.), в цій публікації показує, яке велике значення відіграє добре розвинена промисловість в умовах сучасних війн. Проаналізувавши причини невдачі у визвольних змагання українського народу проти Росії, він наголошував на потребу звернути значну увагу на організацію і реорганізацію промисловості військового напрямку. “В Україні у даних умовах справа в нагромадженні технічних сил для оборони краю набуває особливої ваги з огляду на невістигаючий стан нашої промисловості для інтересів оборони і невідповідну кількість технічних шкіл” [432, с.54]. Порівнюючи матеріальні видатки української держави на утримання армії із коштами, які виділяються державами сусідів, С. Петлюра зауважує значну розбіжність. Добре розуміючи скрутність ситуації в якій перебували Збройні Сили УНР в період інтернування, він пропонував збільшити постачання війська майном, харчами і зброєю шляхом взяття позик у чужих державах: “якщо матеріальна скрута в державі не дає такої можливості, тоді потрібно звернутися за допомогою до держав кредиторів” [432, с.54]. Але ставлення до такої пропозиції, серед кагорти військовиків високих рангів були не однозначні, і це виділяє Головний Отаман: “З приводу так званих “військових кредитів” опозиційна преса і певні до уряду опозиційні політичні угруповання піднімають бурю. Розміри їх вражають, через великі і

неоправдані кредити обтяжується державний бюджет, намагаються скорочувати їх.... В наслідках така постава опозиції ускладнює справу оборони держави і зменшує силу її, а часом допроваджує до фатальних явищ” [432, с.54]. Розуміючи значення згуртованої і боєздатної армії для відновлення української державності, С. Петлюра наполягав: “Я хотів би, аби Правительство зробило все, що воно тільки може зробити, пам’ятаючи, що це справа першорядної ваги, і що нашим моральним і державним обов’язком є дати війську останню копійку державних ресурсів...” [432, с.64].

Проблемі, пов’язаній із забезпеченням постійної і незалежної боєздатності української армії, С. Петлюра надавав неабиякого значення. Він наголошував, що матеріально-технічне забезпечення збройних сил України має залежати від зовнішніх чинників, а тому пропонував розробити план: “забезпечення державної безпеки Української Держави: з’ясувати, які військові підприємства будувати, їх продуктивність, найдоцільніші райони розташування” [189, с.139].

Не менш важлива роль в теоретичних розробках української еміграції відводилась селянству, яке також в міру можливості повинно було б допомагати українській армії не лише матеріально, але і технічно. У відозві до трудового селянства С. Петлюра звертається до селян: “Знаю, що в кожному селі зараз знайдуться в кожній хаті рушниця та набої, і тому, як головний отаман я вимагаю від вас, допомогти мені в справі негайного забезпечення зброєю наших славних лицарів козаків” [140, с.275]. В майбутньому, С. Петлюра пропонував використовувати попередній досвід поповнення і постачання харчів за безпосередньої допомоги з боку селянства, шляхом організації по селах так званих мілітарних свят. Головний Отаман вважав, щоб згладити кути між селянською масою і армійським складом проводити “Тиждень Українського Козака”, організацію якого наголошував С. Петлюра потрібно покладати на армію і уряд. Такої ж системи для матеріальної підтримки війська рекомендував дотримуватись В. Петрів, в своїх теоретичних розробках, які він виклав вже будучи в еміграції. “Метою

цього заходу було прилучити людність вирішувати питання допомоги війську харчами, теплими речами” [218, с.268].

Методи поповнення харчів, які викладено вище, не були новинкою, цей спосіб використовувався і раніше. Так, наприклад, з 12 по 19 жовтня 1919 р. проводилась подібна акція, у якій взяли участь представники відповідних міністерств УНР та усіх ланок місцевої влади. Населення, особливо селяни, активно відгукнулися на заклик влади. Було зібрано багато різного майна: теплового одягу, взуття, харчів тощо [502, с.58]. Як, влучно зауважував Головний Отаман, “в цій акції можна вбачати повне розуміння потреб української армії з боку людності України та її підтримка” [502, с.58]. Проте не в усіх місцевостях мешканці однаково реагували на проведення таких заходів, у багатьох випадках вони просто ігнорувалися.

Ще одним джерелом прибутків армії, яке визначав С. Петлюра у своїх теоретичних настановах, є здобуті у боротьбі трофеї. Для того, щоб їх збір не носив хаотичного характеру, Головний Отаман пропонував для впорядкування трофейного майна створювати спеціальні комісії, завданням яких був: збір, впорядкування, охорона та розподіл між базами та зберігання. [36, с.31]. На думку С. Петлюри, це б сприяло рівномірному розподілу трофеїв між військовими частинами. Спираючись на попередній досвід військового будівництва Головний Отаман пропонував продовжити роботу колегії постачання Армії УНР, яка була утворена ще вересні 1919 р. Головою цього відомства, мала б, стати особа яка б користувалася широкими правами, обумовленими державними інструкціями. Він пропонував вважати голову комплектаційного відділу товаришем (заступником) військового міністра з технічно-господарських справ, який особисто призначав та звільняв посадових осіб у підлеглих установах. Військовий міністр при цьому мав би контролювати компетенцію артилерійського, інженерного та авіаційного управлінь [218, с.268]

Українська теоретична думка в міжвоєнний представлена багатьма науковими працями військовиків інтернованої армії УНР, які у своїх

програмних розробках, щодо побудови регулярної і боєздатної армії, значну увагу приділяли проблемі озброєння війська. До них належить уже не один раз згадана вище праця “Українська Галицька Армія” Л. Шанковського, де автор, значну увагу приділяє проблемі оновлення збройних ресурсів війська. Проаналізувавши історичні події доби національної революції, серед причин військових поразок УГА Л. Шанковський визначає і таку, - “брак зброї нового зразка”. На його думку, військо має бути забезпечене найновішими зразками зброї, йти в ногу із новинками у військовій сфері.

Л. Шанковський багато уваги приділяє технічним характеристикам і значенню нових зразків зброї. Він зокрема зазначав, що станом на 1920 р. українська армія складалася із таких родів зброї: “піхоти, кінноти, технічних військ, панцерних сил та летунства” [493, с.32]. Серед них, автор, важливе значення надавав піхоті. “Піхота була найважливішим і найчисленнішим родом військ української армії. Під час походу об’єднаних українських армій на Київ у серпні 1919 р. вона налічувала 35000 багнетів” [493, с.34]. Але, як зауважує автор, не дивлячись на її досить велику чисельність, проблема постачання набоїв і взагалі поповнення війська УНР, на той час, стояло досить гостро, оскільки, як наголошує Л. Шанковський, майже вся зброя і боєприпаси використовувались ще із старих запасів, захоплених у військових імперських частинах. На озброєнні в українській піхоті перебували рушниці російського або австрійського зразка трилінійного типу М 1891, в той час, коли на озброєнні російської піхоти були вже рушниці нового кращого зразка, які своїми технічними характеристиками значно перевищували попередні. Ця проблема відставання в оснащенні війська новими видами зброї і позначилася в наслідках боротьби [493, с.36].

На проблему модернізації зброї в армії, значну увагу звертає підполковник армії УНР В. Колосовський. У теоретичній статті “Зброя модерної армії”, опублікованої на сторінках воєнно-наукового журналу “Табір”, він описує технічні характеристики новітніх зразків зброї. Автор, наголошує, що кожен військовик має бути обізнаний з усіма видами зброї.

Схематично і малюнково В. Колосовський подає макети, зовнішній вигляд, технічні характеристики озброєння військ Німеччини і Франції. Серед усіх видів вогнепальної зброї автор звертає увагу на автоматичних зразках “легких кулеметів”, зауважуючи, що для відновлення бойових дій українській армії в обов’язковому порядку потрібно переозброїти армію новітньою технікою.

Думки В. Колосовського повністю поділяв його колега підполковник Т. Омельченко. У статті “Піхота у модерній армії” поряд із основними питаннями пов’язаними із організацією піхоти, він розмірковує над роботою служб, яка б мала займатися постачанням боєприпасів і зброї для армії.

Окреме місце серед характеристик усіх родів військ української армії, Л. Шанковський відводить артилерії, яка за його словами в період перших визвольних змагань була найкращою. “Армія мала добрих досвідчених артилерійських старшин і справних гармашів. До самого кінця визвольних змагань вона була надійним родом зброї, що часто вирішувала долю окремих боїв. Артилерія не була численною і багатою на зброю, в середньому станом на 1918 рік на 1000 бійців припадало 10 гармат, з кожним роком їх чисельність зменшувалась. Нових надходжень практично не було” [493, с.36]. Тому, цілком логічно, наголошував автор, що цю проблему потрібно розглядати комплексно і нагально. Щоб покращити матеріальний і технічний стан збройних сил, потрібно залучатись підтримкою сусідніх держав [493, с.38].

Не в кращому становищі періоду визвольних змагань, перебувала кіннота. Як складова частина української армії, вона потребувала хорошого постачання амуніції, фуражу і зброї. Так, під час походу 1919 р. на Київ українська кіннота нараховувала близько 15 тис. шабель, з яких половина була в повстанчих загонах, а друга половина в регулярних військових частинах. Як зауважує Л. Шанковський, “тодішній український уряд не зумів організувати більші кінні з’єднання, а це було без сумніву помилкою, бо сам

характер перших визвольних змагань вимагав творення, якнайбільшого числа кінних частин та використання їх у більших масах” [493, с.38].

На озброєнні української кінноти були короткі рушниці російського і австрійського зразка. Окрім того, кіннотники озброювалися списами довжиною 311 см., і ручними кулеметами системи Кольта або Люїса. За даними Л. Шанковського, в деяких кінних частинах один такий ручний кулемет припадав на 8 бійців, що засвідчує низький рівень озброєння української кінноти [493, с.44]. У статті “Думки про еволюцію тактики” генерал-хорунжий П. Шандрук наголошує, на тому, що кіннота в своєму озброєнні повинна мати не лише достатньо зброї, але і зброю, “новітніх зразків, крокуючи в ногу із новинками зброї” [489, с.95]. Проблему важливості збереження кінноти в боєздатності визначив генерал М. Безручко: “Уся війна проти Московщини носила стан надзвичайно рухливий. Бої були скоро минулі і завжди вирішальні... Кіннота набувала надзвичайного значення. Найменший відділ кінноти вирішував бій” [95, с.210].

За збереження і модернізацію кінноти також виступав В. Колосовський. У статті “Організація кінноти в сучасних арміях” відводив неабияке значення кінноті: “В умовах України до моторизації треба поставитися обережно, беручи на увагу, що в багатьох випадках моторизація спричинила би для нашої майбутньої кінноти лише до послаблення її бойової сили. На Україні стоїть зле з кінним складом, є райони, де за браком фуражу загинуло $\frac{3}{4}$ кінного складу” [300, с.41]. Дивлячись на ситуацію, в якій перебувала кіннота, автор, головний наголос робить на оновленні кінних загонів, збільшенні видатків з боку держави для потреб кінноти. Думки В. Колосовського, щодо організації і постачання кінноти повністю поділяв Ю. Науменко. У статті “Організація української кінноти в майбутній війні”, він подає низку пропозицій, щодо формування кінних з’єднань, пропонує чіткі схеми організації і постачання кінноти.

Ще одним недоліком української армії періоду перших визвольних змагань був брак автопанцерних частин, які, як зауважує підполковник

В. Колосовський, в принципі не могли достатньо розвинутися через цілковиту відсутність бензину. Під час походу українських армій 1919 р. на Київ українська армія налічувала лише 6 панцерних автомобілів. Не в кращій ситуації знаходилося українське літунство, брак пального обмежував дії української авіації. Українська армія мала лише старі літаки колишньої російської або австрійської армії: “Деякі з цих літаків були в жалюгідному стані і ледве чи котрий із сучасних літунів мав би відвагу летіти на такому літаку” [300, с.3]. Аналізуючи технічний стан війська підполковник В. Колосовський твердить, що “про забезпечення як авіації, так і танкових частин паливом потрібно дбати ще до війни, знайшовши надійний канал постачання пального для потреб армії” [300, с.5].

Отже, українська армія періоду перших визвольних змагань перебувала в поганому, технічному, і матеріальному становищі. Брак коштів, неправильність розташування і кваліфікування підприємств і заводів, невчасне, а інколи і постійне непостачання набоїв на фронт, брак забезпечення армії новими зразками зброї відбилося на наслідках цієї боротьби. Аналізуючи прорахунки української революції, військовики армії УНР, які перебували в складних умовах інтернування, не скорилися і не склали руки. У міжвоєнний період вони опрацьовували плани майбутнього збройного конфлікту, видавали журнали, науково-історичні праці, мемуарно-аналітичні твори. Військові фахівці Армії УНР вважали за необхідне правильно опрацювати систему постачання армії харчами, майном і технічними засобами. Вагоме значення при цьому відводилось проблемі озброєння армії, яка повинна мати новітні зразки техніки та зброї. Лише за умови правильних розрахунків і дотримання основних засад, військовики вбачали можливість одержати перемогу в майбутній боротьбі за державну самостійність України.

3.3. Майбутній збройний конфлікт і опрацювання національної воєнної доктрини

Національна революція 1917 – 1920-их років та відновлення незалежності України тісно пов'язані із проблемою захисту її суверенітету, складовою частиною якої є розробка воєнної доктрини. Воєнна доктрина – система офіційних поглядів і засад, що встановлює напрямок військового будівництва, підготовки країни і збройних сил до війни, способи і форми її ведення. Воєнну доктрину виробляє і визначає політичне керівництво держави. Основні її засади складаються та змінюються в залежності від політики і суспільного устрою, рівня розвитку продуктивних сил, нових наукових досягнень і характеру очікуваної війни.

Теоретичні основи воєнної доктрини виклали у своїх наукових працях військовики армії УНР. Перебуваючи на еміграції, вони натхненно працювали над розробкою схем напрямку будівництва українського війська. Життєпис військових діячів доповнює до історію формування і становлення збройних сил. Визначні військовики не просто зробили в український визвольний рух середини ХХ ст. дуже важливий внесок, але й істотно вплинули на його масштаби, зміст, потужність і тривалість.

Здобуття незалежності, соборності, державності і створення національних збройних сил України стали визначальною метою та сенсом життя багатьох з них. Багатогранні таланти, цілеспрямованість і працьовитість у поєднанні з глибоким патріотизмом і готовістю до постійної безкорисливості дає можливість сказати, що в питаннях організаційно-військової справи вони були фаховими, освіченими, високоєрудованими і авторитетними діячами. Тому організатори та керівники української національної революції входять до ряду надзвичайніших і заслужених постатей української історії.

З огляду на теоретичний аналіз наукового та публіцистичного доробку військових діячів можемо вважати, що для класифікування їх опублікованої спадщини можна використати загальноприйняті документознавчі ознаки. В останньому варіанті документознавчого державного стандарту пропонується ділити усі видання на види за цільовим призначенням. Звернемо увагу лише на ті, до яких можна зарахувати праці військовиків.

Керівники мілітарних організацій, які почали утворюватися одразу ж після вимушеного інтернування вояків армії УНР, глибоко усвідомлювали необхідність творити власні збройні сили. За власними інтересами нація може розв'язувати всі проблеми тільки у своїй власній самостійній державі, тому для поневоленої нації найважливішим завданням мусить бути здобуття і закріплення своєї самостійної та соборної держави. Здійснити це завдання можна тільки шляхом революції, збройного виступу, а збройне повстання вимагає ґрунтовної підготовки.

Збройна боротьба українського народу за державність у першій половині ХХ ст. висунула з народних низів та середовища національно свідомої еліти талановитих військово-політичних діячів, яких революційна хвиля поставила в епіцентр битв за незалежність та соборність України. Однак комуністичний тоталітарний режим доклав чимало зусиль, щоб потворити образ борців за самостійну незалежну Україну. Радянська історіографія, ігноруючи аспекти національного державотворення, розглядала революційні процеси в Україні, як складову більшовицького перевороту в Росії, а національно-державні утворення – Центральну Раду, Гетьманат і Директорію УНР визначала, як “контрреволюційні та антинародні режими”.

Цю прогалину значною мірою заповнили воєнно-наукові та мемуарно-аналітичні праці української військової еміграції. Опинившись в результаті поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. за межами Батьківщини, насамперед в Польщі, Чехословаччині, Німеччині та Франції,

широкий загал високоосвічених і збагачених фронтовим досвідом військовиків зумів у короткий термін самоорганізуватись та створити еміграційні комбатанські структури, серед них Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939) й заснувати власні видання.

Як зазначалось вище, після Українських визвольних змагань 1917–1921 рр. вітчизняна військово-історична наука розвивалася фактично за межами України зусиллями еміграції. Насамперед, це стосувалося досліджень визвольної боротьби першої чверті ХХ ст. “Внаслідок відомого паралічу української історичної науки на батьківщині, – писав Олександр Оглоблин, – репрезентація української історіографії в світі фактично припала на долю еміграції” [392, с.60]. Саме історики, здебільшого із середовища військової еміграції, започаткували військову історіографію і створили поважний пласт науково-теоретичних і аналітично-мемуарних праць.

Визначальними у виборі напрямів досліджень військовиків стали концептуальні погляди на історичні процеси, методологічні засади та теоретичні концепції військових діячів С. Петлюри, М. Капустянського, В. Петріва, В. Сальського та представника молодшого покоління М. Колодзінського. Їхні наукові та публіцистичні праці визначили тенденційний розвиток воєнно-теоретичної думки ХХ ст. взагалі й у міжвоєнній добі зокрема.

Голова уряду УНР І. Мазепа високо оцінював заслуги Головного Отамана УНР перед українським народом в добу визвольних звитяг, наголошував, що саме С. Петлюра “врятував український фронт проти більшовизму від остаточного розкладу й розпорошення: дальша боротьба української армії та праця уряду УНР поглибили національну свідомість у українських народних масах і зміцнили в нашій народі волю і стремління до незалежної державності. В другу добу революції українська боротьба під проводом Петлюри провадилася виразно й непохитно під прапором незалежної Української держави” [127, с.113].

Зауважимо, що С. Петлюра отримав ґрунтовну освіту, навчався в духовній семінарії, на курсах українознавства у Львівському університеті, де познайомився із професором М. Грушевським, прилучився до Революційної української партії, згодом виявив себе талановитим публіцистом, редактором часописів у Петербурзі, Москві й Києві. Він став одним із лідерів українських державницьких сил, які дотримувалися концепції, щодо України, як самостійної соборної демократичної держави [301, с.15–17].

Опинившись в еміграції в Польщі, а згодом у Франції, провідний український діяч глибоко усвідомлював: тимчасова поразка Української революції висунула нове завдання – зберегти національно державницькі прагнення народу та його збройних сил – Армії УНР для відновлення боротьби, інтернованої у таборах Польщі. Свою діяльність на початку 1920-х рр. С. Петлюра мотивував тим, щоб започаткувати, а точніше закласти підвалини воєнної доктрини УНР побудованої на зразках української військової традиції [191, с.137].

Попри несприятливі політичні й побутові умови (наприкінці 1921 р. був змушений залишити Польщу і виїхати в Угорщину, потім у Швейцарію, а в жовтні 1924 р. до Парижа, де провів останні два роки життя), С. Петлюра написав низку науково-аналітичних і теоретичних праць, які визначали тенденційні напрямки воєнно-історичної думки українського зарубіжжя.

Майже всі теоретико-аналітичні праці С. Петлюри періоду еміграції пронизані піклуванням про відновлення збройної боротьби і побудови боєздатного національно-патріотичного війська. На його думку рівень національної свідомості і морально-політичний стан української армії визначала історична пам'ять. Він стверджував: “Виховуючи національну армію в дусі любові до батьківщини і самопожертви для неї, не зможемо цього завдання доконати, коли не дамо ясного образу минулої воєнної боротьби українського народу” [36, с.300–301].

Розглядаючи питання розробки планів, щодо майбутніх збройних конфліктів, Головний Отаман виділяв блок засад на які пропонував звернути увагу: по-перше, визначити основні етапи і формування збройних сил; по-друге, з'ясувати головні складові частини воєнної доктрини; по-третє, визначити характер майбутньої боротьби.

Помітною в розвитку української військово-теоретичної думки стала стаття С. Петлюри “Сучасна українська еміграція та її завдання”, видана 1923 р. в таборі інтернованих частин Армії УНР Щипйорно. Насамперед Головний Отаман відзначив, що після поразки визвольних змагань за межами батьківщини опинилося щонайменше 100 тис. осіб, із них тільки в Польщі – 35 тис. спільно з частинами української армії [36, с.232]. Особливість цієї хвилі еміграції, на його погляд, у тому, що разом з урядом і армією вона складає “органічну і інтегральну частину українського народу”, отже, “мусить виконати відповідну частину загальнонаціональної і загальнодержавної програми української нації” [36, с.235]. З повагою С. Петлюра ставився до військової еміграції – старшин і козаків, “що перебувають тепер згідно з законами та міжнародною практикою в умовах інтернування в спеціальних таборах”, і які, за його висловом, зберегли “велику моральну силу супроти різних розкладових впливів і готові кожної хвилини стати до виконання своїх обов’язків перед Батьківщиною”. Тому одне із найвідповідальніших завдань еміграції він вбачав у національно-патріотичному вихованні особового складу армії, яка є “здобутком цілої нації, цілої держави, знаряддям її і чинником державного будівництва” [36, с.266–267].

Не менш важливим елементом у закладанні підвалин національної воєнної доктрини, зауважував автор, є місце збройних сил у системі загальнодержавного будівництва. Армія на його думку, має відігравати у ньому провідну роль. Наявність міцної, дисциплінованої армії, за переконанням С. Петлюри, є ознакою зрілості та сили національної держави. “Військо, – наголошував він, – захисник і оборонець держави: воно

стоїть на варті її цілісності, чести її, добробуту населення і слави; воно охороняє мирну працю люду, воно дає можливість многогранній та різноманітній творчості народу в справі створення всяких матеріальних та духовних цінностей, що поліпшують його добробут, на вищий щабель піднімають його самосвідомість та поглиблюють і збагачують комплекс тих вполюбань, потреб і інтересів, що звемо їх культурним життям” [36, с.43]. А для цього, вважав теоретик, суспільство повинно йти на певні жертви, бо лише тоді армія здатна стати гарантом національної безпеки.

Втілюючи в життя настанови й поради Головного Отамана, у 1923 р. в таборі Каліш група досвідчених військовиків (генерали В. Куш, М. Капустянський, С. Дельвіг, П. Шандрук, полковники В. Євтимович, В. Прохода та ін.) заснували воєнно-історичний журнал “Табор”. У зв’язку з цим С. Петлюра відгукнувся працею “Табор”. (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі”), в якій розкрив погляди на військову історію новітньої доби і сформулював методологічні засади досліджень. Він зазначав, що вихід журналу – “початок творчої і шукання української військової думки” у великому процесі вивчення “мілітарної боротьби за власну державність”. Водночас він застеріг редакцію журналу і дослідників узагалі, що українська військова думка не може обмежитись лише військово-фаховими справами. Загальнодержавні інтереси, інтереси національно-патріотичного виховання армії й української громадськості спонукають еміграцію до використання “різноманітних виховничих заходів, серед них і роль військової літератури відіграє не останню роль. Остання буде тим більш чинною та виконуючою своє завдання, чим більше вона буде різноманітною своїм змістом ... вимагає до себе спеціальної творчої уваги з боку представників нашої військової науки та літератури і чекає всебічного наукового освітлення в монографіях і розвідках” [36, с.279]. Як, бачимо, вказані думки актуальні й для нинішніх дослідників.

Розглядаючи проблему підготовки народних мас до продовження боротьби за визволення України, С. Петлюра вказав на

відмінність сучасних воєн і локальних конфліктів новітньої доби. “Давно минули часи, коли війну провадили тільки фахові зборища людей, належно для цього вишколені. Сучасні війни, як і майбутні, – підкреслював він, – це війни народів, де фізично беруть участь мільйони воюючих мас, де кадрові армії кількакратно збільшуються шляхом мобілізації і де єдність не лише технічно-військового вишколення, а й єдність “воєнного духу” зарані передбачаються, як передумова перемоги” [36, с.294]. Отже, зростає значення виховання нових поколінь нації на історичних традиціях українського народу. “Ті, хто морально відповідають за якість і силу впливу української військової думки на громадянство, ніколи не повинні забути ваги “воєнного духа” на долю нації” [36, с.294–295]. Як одне із найважливіших завдань української військової літератури, у тому числі й емігрантських істориків і дослідників доленосних подій Української революції, С. Петлюра визначав “плекання військових чеснот в народі, як – от: хоробрість, завзяття, витривалість, почуття національної честі і самоповаги, самопожертва... Все це, повинно знайти своїх авторитетів і дослідників: все це теми, що спеціально, що в українській літературі вимагають і ширших монографій і популярних підручників, і журнальних розвідок.., морально зобов’яже наших військових письменників до найбільш пильної уваги в цьому напрямку” [36, с.288].

Формуючи засади воєнної доктрини, С. Петлюра, з’ясовував основні, найважливіші компоненти, які складають основу будівництва збройної сили. До них теоретик зараховував: методи комплектування армії; матеріально-технічне забезпечення військ; навчання командного складу; виховання в особового складу армії високих бойових якостей; вишкіл резерву армії і військово-патріотичне виховання населення України.

Як політик та державний діяч в одній особі, С. Петлюра значну увагу звертав на розробку стратегічних питань, що завжди пов’язувалися з геополітичною ситуацією в Україні. Найвірогіднішим противником України С. Петлюра вважав Росію, а через те й акцентував увагу на тому, що

“розважлива оцінка географічного положення України і стратегічної оборони кордонів її висуває перед українською політикою завдання шукати опертя на системі політичних зв’язків з тими державами, що мають певні інтереси на Чорному морі або в басейні його” [432]. С. Петлюра не виключав можливості створення коаліції держав Балтійсько-Чорноморського регіону: України, Польщі, Латвії, Литви, Грузії, Азербайджану [41, с.24–25]. 15 січня 1921 р. представники УНР, Фінляндії, Естонії, Литви, та Польщі підписали конвенцію, поклавши початок її створенню. То був оборонний союз проти імперських зазіхань Росії [26].

Стратегія, на погляд С. Петлюри, повинна тісно пов’язуватись із всією державною політикою, яка з свого боку має бути послідовною і сталою. “Мистецтво стратегії, – писав він, – має діло з кров’ю людською, йде через трупи і руїну матеріальних цінностей. Струн і можливостей її не можна натягувати без кінця і краю, як не можна їх і все на новий лад ставити. В кожному відповідальному і заздалегідь передбаченому питанні міжнародної політики своєї держави стратегія має обов’язок дати ясну відповідь: чи відповідає воно інтересам оборони краю, може чи не може витримати він своїм мобілізаційним напруженням певні комплікації, що впливають з політичних планів та комбінацій держав” [432, с.282].

Врешті, якою бачив воєнну доктрину УНР С. Петлюра: оборонною чи наступальною? З огляду на те, що стратегічною метою уряду УНР була боротьба за соборність українських земель, то й досягнення цієї мети С. Петлюра пов’язував із активною наступальною доктриною. Він вважав, що їй повинна підпорядковуватись “кожна проблема української політики” [432, с.296]. Країна зобов’язана піклуватися про будівництво магістральних комунікаційних шляхів, а також підпорядковувати національну промисловість військовим потребам. Зрозуміло, що мілітаризація УНР впливала із того, що їй доведеться вести напружену боротьбу з державами, які володіли етнічними українськими землями.

Реалізація воєнної доктрини УНР, за С. Петлюрою, має здійснюватися у два етапи: перший – звільнення частини української території від окупантів; другий – закріплення збройних здобутків національної державності на всіх етнічних українських землях. Звідси випливало, що українська воєнна доктрина повинна носити наступальний характер. Осередям Української держави С. Петлюра не без підстав вважав Наддніпрянщину, де зосереджений економічний потенціал країни. Його зміцнення, на думку головного отамана, є запорукою утвердження соборності УНР. “Стане дійсністю українська держава над Чорним морем і на обох берегах Дніпра, тоді питанням тільки часу буде реалізація ідеалу соборності українських і об’єднання їх біля державного першоджерела. Ось через що для нас спочатку мислиться державна незалежність, а потім вже соборність України” [432, с.312].

Отже, С. Петлюра заклав підвалини воєнної доктрини УНР. В узгодженні політики і стратегії, всебічній підготовці армії та населення до військової служби, головний отаман вбачав запоруку успіху у боротьбі за утвердження незалежної соборної Української держави.

Щодо побудови та організації армії військовики інтернованої армії у своїх науково-теоретичних працях дотримувалися двох діаметрально протилежних поглядів. Так, частина армійців вважала, що українська армія має формуватися як регулярна одиниця в еміграції. На думку теоретиків цієї доктрини, український військовий провід буде творити свою збройну силу на займанщинах, а в разі війни чи збройного конфлікту склад української регулярної армії буде складатися з вояків, що набули військового знання в лавах окупаційних армій.

Визначні військові діячі, командири визвольних змагань 1917–1920-х рр. стали прихильниками творення регулярного українського війська на теренах чужих держав. До детального розроблення української воєнної доктрини та її остаточного оформлення долучилося чимало українських військовиків. Серед них необхідно відзначити М. Капустянського. Він одним

із перших військовиків високого рангу усвідомлював важливість і необхідність уже в ході визвольних змагань почати глибокі дослідження епохальних подій в історії України, проаналізувати її здобутки і втрати.

У 1930-х роках генерал спричинився до видання серії підручників “Військові знання”, збірників “За збройну Україну” та “Війна і техніка”. З під його пера вийшли змістовні науково-історичні праці “Українська Збройна Сила і Українська національна революція”, “Іспанська громадянська війна”, доповнення до “Історії українського війська” та “Золоті ворота. Історія Січових Стрільців”.

Головним напрямком воєнно-історичних студій М. Капустянського були проблеми Української революції, праці з історії збройної боротьби українського народу за незалежність, що весь час було головним стрижнем розбудовчої політики.

Крім науково-історичних, у творчій спадщині М. Капустянського є низка мемуарно-аналітичних праць, де він, як безпосередній учасник знакових подій Української революції та згодом, як член проводу ОУН, з притаманним йому професіоналізмом змальовує минулі події.

Праця “Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році” [284]. відзначається науковою глибиною та концептуальним мисленням і фактично відкрила історіографію визвольних змагань військовим історикам українського зарубіжжя.

В передмові М. Капустянський пише: “Автор має надію, що він своєю працею знову спричиниться до поширення і поглиблення серед українського суспільства, а зокрема молоді, відомостей про героїчні чини нашого війська, що довгий час у несприятливих умовах змагалось за найвищий ідеал нації – її державність. Бо чи може існувати більш цілюще джерело віри у майбутнє, щоб перетривали сучасне та відповідно підготовлюватись до переможного прийдешнього, як наше славне, українське революційно-мілітарне минуле” [282, с.5].

Генерал М. Капустянський, людина, яка глибоко усвідомлювала необхідність творення власних збройних сил для відновлення боротьби наголошував: “...для поневоленої нації найважливішим завданням мусить бути здобуття і закріплення своєї самостійності та соборної держави. Здійснити це завдання можна тільки шляхом революції збройного виступу. А збройне вимагає ґрунтовної підготовки” [284, с.9–10].

Власне, такою підготовкою стала його праця над розробкою концепції побудови національних збройних сил. У воєнно-науковому журналі “За збройну Україну”, який вийшов друком в 1938 р. теоретик опублікував статтю на тему “Українська воєнна доктрина”, в якій подає свої роздуми, щодо питання про напрямки розбудови національної армії. В цій статті автор визначає, якою повинна бути і на яких основах будуватися українська воєнна доктрина. На його думку, воєнна доктрина повинна стояти на рівні “...модерної штуки, септо оперувати сучасними воєнними поняттями”, водночас вона повинна опиратися “а) на відповідній оцінці ваги та ролі складників українського воєнного потенціалу; б) на новітньому досвіді та науці останніх збройних конфліктів” [284, с.9]. Генерал вважав, що це питання потрібно розглядати із врахуванням конкретної стратегічно-політичної ситуації в державі. Не може бути такого, наголошував він, щоб два найважливіші чинники державотворення – політика і стратегія – працювали порізно. Навчений сумним досвідом періоду збройної боротьби 1917–1921 рр. теоретик зазначав: “На жаль у нас в період інтернування української держави координація цих двох чинників проявлялась дуже слабо. Щоб більше – часто – густо політика не тільки не рахувалась із завданням стратегії, але й приносила її в жертву різними комбінаціями. Цей сумний досвід недавньої минувшини нам треба використати в майбутньому” [280, с.14]. При цьому, автор наголошував, що для першого періоду відновленої боротьби українська воєнна доктрина буде по формі модерною, а по своїй історії національно-революційною.

Водночас теоретик окреме місце приділяє проблемі майбутніх збройних конфліктів, зауважуючи: “В майбутніх війнах змагатимуться в чотирьох сферах (на суші, в повітрі, на морі і під водою) не тільки величезні армії, а й цілі народи. Український нарід повинен боротися за життя і смерть, за великі національно-державні ідеали. Тому – то тільки спільними зусиллями українського народу їх можливо буде реалізувати. Таким чином, це перший і найважливіший складник нашого воєнного потенціалу. Його слід покласти, як одну з головних підвалин української воєнної доктрини, яка повинна вказати способи організації національного наставлення та планового скермування енергії її чинів українських мас” [283, с.10].

У плані розробки воєнної доктрини генерал не оминає проблеми організації регулярної армії “...без регулярних, хоч невеличких спочатку частин нам буде дуже важко досягнути остаточну перемогу” [283, с.10]. Далі наголошує, що в складний період для держави відбудову українських збройних сил краще здійснювати на займанщині де, як зауважує генерал, вже існують мільйони військово вишколених та національно свідомих українців, які перебувають на еміграції. “Такими робим технічно-командні кадри та військово-вишколені стрілецькі лави, з яких організується українська збройна сила, є другим так само важливим складником українського воєнного потенціалу” [283, с.9–10].

Визначаючи головні складники воєнного потенціалу М. Капустянський виділяє ще два елементи доктринального плану – запілля і незломний дух у боротьбі. Так, за переконанням автора, все це дасть українському народові спроможність успішно завершити визвольні змагання [283, с.10].

Отож, як наголошував автор, для того, щоб спроектувати воєнну доктрину та дати їй реальні підвалини, потрібно мати вичерпні відомості про всі складники воєнного потенціалу, а саме: 1) кадри майбутньої армії, їх військово-технічний і тактичний вишкіл; 2) забезпечення армії зброєю технікою, військовими припасами та базами; 3) дух, організованість та

революційно – національну свідомість українських мас. Крім цього М. Капустянський зазначав, що воєнну доктрину потрібно пристосовувати до двох головних етапів: 1) боротьби за звільнення України від ворогів; 2) закріплення та оборона збройних здобутків. Воєнна доктрина на його думку це певна система та світогляд, за допомогою яких постають ті моральні і фізичні сили нації, які будуть потрібні для оборони і утвердження місця України у світі.

На такий аспект проблеми увагу також звертає В. Петрів. Маючи за плечима поважний стаж військової служби та воєн, він протягом тривалого перебування на еміграції підготував велику кількість воєнно-наукових та мемуарно-аналітичних праць. Тому його розвідки потрібно сприймати не лише, як серйозні наукові праці вдумливого аналітика, але й досвідченого командира.

Зрештою, готуючи будь-яку статтю, він намагався дивитися на події і явища через призму розвитку військової тактики та стратегії українського народу. Навіть у своєму виступі “Про значення селянства в житті держави”, В. Петрів наголошує, що “є три складові державності кожного народу: територія – земля – люди, що на цьому обмеженому границями кавалку землі живуть, й збройна сила, що цю державну територію боронять”. А далі робить такий висновок: “З цих трьох складових військо є лише тоді міцне, коли воно будується на підвалині землі, території й людей, що на цій землі живуть, а тому той, хто був колись покликаний до будови війська, не сміє не знати тих підвалин, на яких це військо будується, отже не сміє не знати значення й впливів на людину тієї праці, що людина виконує” [38, с.9].

Великий практичний досвід військовика та глибокі знання дали можливість В. Петріву підготувати широкомасштабну працю з теорії оборони нації. У тезах майбутніх викладів він накреслює головні моменти, на які має звертати увагу у своїх лекціях перед слухачами Українського інституту громадознавства в Празі. Водночас наприкінці 20-х років ХХ ст.

він замислюється над проблемою майбутніх збройних конфліктів. Починаючи науково-військову розвідку “До проблеми майбутніх світових збройних конфліктів” він, з перших же її рядків пояснює “чому могло українському національному емігрантові прийти під думку розробляти питання про можливий конфлікт, вузол якого лежить так далеко від його рідного поневоленого та розшматованого краю, а саме: на синіх водах Великого Тихого океану, в той час, коли його праця, мабуть, значно більше потрібна для розробки речей, елементарно необхідних тепер Українському народові, інтелігентні сили якого віками неволі та останніми фізичним знищенням, проведенням культурною Польщею та некультурною Москвою, зведені до мінімуму” [10, оп.2, спр.7, арк.1].

Але кожен, хто буде досліджувати історичні обставини, під час яких відбудовуватиметься самостійність і державність поневолених націй, переконаний В. Петрів, “той побачить, що ця відбудова наступала здебільше в полум’ї війн і морі крові. Рідко коли бувало, що державність поневолених націй відбудовувалася тими з пануючих, які мали на меті використати нову державу в своїх інтересах для досягнення певної міжнародної рівноваги. Тому лише майбутній світовий збройний конфлікт чи як зусилля нації уникнути його може дати волю із державністю українському народу. А тому ми і мусимо, як усвідомити собі можливості виникнення нового міжнародного конфлікту, так і місто під час нього українського народу, як певної динамічної сили волі 40–мільйонного агрегату, галузі якого однаково відчуваючи і переживаючи однакові моральні здвиги, як то виявилися хоча б на конкретних випадках автокефального руху межи українцями в цілому світі, розкиданими більшими чи меншими групами по цілій земній кулі.

Усвідомивши собі місто, питому вагу сконсолідованої волі нашого народу в участі можливих конфліктів, ми мусимо усталити собі ті компенсації для нашого народу, які він має право вимагати собі від зацікавлених у висновках конфліктних сторін, щоби тим унеможливити для

окремих кволих представників його спекуляцію, та дрібної розпродажі української крові і сил на міжнародному ринку” [10, оп.2. спр.7, арк.2].

На відміну від свого колишнього професора в Академії Генерального штабу Головіна, котрий оцінював усе з точки зору пануючої на території Росії московської нації, В. Петрів узяв на себе оцінку майбутніх подій “під кутом поневолених, зокрема українського народу, в ім’я законних інтересів яко і культурних прав, надбаних ним його історією, пішли сотні тисяч людей на смерть у боротьбі, знуцанні концентраційних таборів смерті, в шеренгах яких як свідомий син землі Української” [10, оп.2, спр.7, арк.2].

Як ми бачимо, український генерал В. Петрів у багатьох аспектах бачення майбутніх військових конфліктів не помилявся, що, зрештою, й підтвердили події Другої світової війни. Цікаво й те, що аналізуючи перебіг військових операції далеко за межами рідної землі, він у кожному вдалому маневрі чужих полководців намагався знайти щось подібне з історії українського військового мистецтва.

Цікавим є науковий та публіцистичний доробок представника молодшого покоління військових теоретиків, видатного українського військовика, діяча ОУН полковника Миколи Колодзінського. Завдяки своїм працям з військової теорії і історії українського війська, М. Колодзінський вважався одним із талановитих військових теоретиків того часу. На особливу увагу заслуговує його праця “Українська воєнна доктрина”. Складається вона із трьох частин. Перша частина – історично-політична, розрахована на широкий загал і дозволяє вивчати й поглиблювати порушену автором проблему; друга частина подається з огляду воєнної географії кордонів України; третя – обговорює стратегію нашої визвольної боротьби.

М. Колодзінський розглядає такі питання, як проблема війни і воєнної доктрини в Україні й Європі, прослідковує етапи її розвитку (княжі, козацькі, найновіші часи). Він показує власне бачення воєнної доктрини Хмельницького, яка мала всі прикмети національної та революційної війни нації за державність. “Війни Хмельницького – тотальні війни, – пише

М. Колодзінський, – В них брав участь увесь український народ...” [299, с.21]. Не відкидав Колодзінський і здобутків військового мистецтва французької буржуазної революції. Саме під впливом цієї революції автор дійшов до висновку, що “коли вже нема розумного виходу з важкого положення, то треба вміти вмерти по-геройськи, щоб така смерть була джерелом для молодих поколінь” [299, с.10].

Характеризуючи українську воєнну доктрину, автор акцентує увагу на її завданні, яке полягає у виробленні готовості українського народу до бою з ворогами. Він говорить, що з давніх давен наші предки були “при зброї й при плузі”. Панував “культ і сила українського меча, який дозволив нашим предкам запусити рало в землю над берегами Дніпра” [299, с.25]. Боротьба між Україною і степом іде далі навіть жорсткішим способом, як у тих давніх часах. Говорячи про культурну місію українців на схід Колодзінський стверджує, що воєнна доктрина українських націоналістів набуває глибокого змісту в “нинішній боротьбі й єднає нас з минулим, як теж надає ціль нашому існуванню на майбутнє” [299, с.31].

Визвольні змагання – це ланцюг розвитку національної революції, яка в націоналізмі знаходить свою ідейну доктрину, в українських військових формуваннях – воєнну доктрину, а в українській самостійній державі – політичну. Суцільність доктрини впливає з національного світогляду та інтересів нації, які реалізує народ. Революція нації є тотальною і вона зобов’язує всі сили нації на боротьбу за самостійність. Так розглядає питання воєнної доктрини відомий військовик М. Колодзінський [299, с.4–5].

“Наша воєнна доктрина, – пише Колодзінський, – має достосовуватись до політичних змагань України. В нашій визвольній війні бере участь увесь народ, тому воєнна доктрина мусить будуватися на охоплювання цілого життя народу” [299, с.22]. Свою воєнну доктрину Колодзінський називав націоналістичною, бо в “Україні не може бути нічого ненаціоналістичного. Така доктрина дасть тверді моральні й політичні підстави для української армії” [299, с.22]. Автор також вказує на завдання

воєнної доктрини, яке полягає у свідомості українського народу не тільки через одну мову, звичаї, культуру, але й готовість одностайно виступати до бою з ворогами. Обов'язком українських націоналістів у нинішньому часі є відтворити в українському народі той погляд на війну, який був впродовж історії. Тобто постійна боротьба за свою землю, свободу, історичне призначення. Мусиш боротися, інакше згинеш [299, с.23].

Не менш цікаві пропозиції, щодо відновлення і провадження збройної боротьби вносить В. Сальський. У статті “Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому”, він розмірковує над концептуальною проблемою даного часу, а саме творення власної регулярної армії. Перебуваючи у важких умовах інтернування, він не покидав віри продовжити боротьбу за власну незалежну державу. Давши характеристику подіям, що передували творенню збройних сил, В. Сальський розмірковує над проблемою всесвітньої революції, до якої, як він зазначав, потрібно підготуватись. “Ми мусимо бути готовими не тільки допомогти цій революції матеріально – різними воєнними знаряддями, але кожен з нас особисто мусить бути готовий стати в тому революційному хаосі складовим елементом ядра національної регулярної армії” [435, с.5].

Цілком солідарним з В. Сальським в цьому питанні виступав сотник Т. Омельченко, який у статті “Майбутня війна і ми” зазначав “Міццю державною є військо. Отож, кожна держава, кожний нарід, дбаючи про свої права, мусить найстаранніше дбати про власне військо. Дбати про це було вже завжди одним з найголовніших завдань кожної держави й кожного народу”. При цьому, автор влучно зауважував “нашим обов'язком перед батьківщиною є найстаранніша, бодай теоретична військова підготовка. Щоби потім коли прийде наш час такі теоретичні знання перевести у діло” [398, с.42].

Отож, у передчасі майбутніх збройних конфліктів теоретичні питання воєнної доктрини були основними у воєнно-наукових дослідженнях військових дослідників. Перебуваючи на чужині талановиті українські

військовики забезпечили розроблення воєнної доктрини на випадок світової війни. Вони мали фахову військову освіту, пройшли через горнило визвольних змагань 1917–1921 рр., були знайомі з теоретичними студіями провідних військових теоретиків світу. Тому у своїх військово-історичних працях посилалися на національно-історичний досвід княжих часів, козаччини, визвольних змагань 1917–1921 рр.; зуміли вивчити наслідки локальних воєн в 30-х роках в Іспанії, на Далекому Сході і, очевидно, вони вбачали в майбутньому збройному конфлікті воєнну потугу, яка зуміє організувати українське громадянство на боротьбу за свободу та незалежність України.

ВИСНОВКИ

З усіх народів, які до Лютневої революції 1917 року населяли Російську імперію, український народ перший розпочав і останній закінчив збройну боротьбу за державну незалежність і соборність. Чотири роки – з осені 1917–го і до кінця 1921 р. українська армія у складних умовах несконсолідованості суспільства, непослідовного, часом хибного, політичного проводу, без зовнішньої допомоги внаслідок несприятливої міжнародної ситуації, протистояла чужоземній експансії

Перебіг національно-визвольних змагань, в результаті яких Дієву Армію інтерновано у Польщі та Чехословаччині частково Німеччині, засвідчив здобутки, і протиріччя у стані українського політикуму. У складних умовах бездержавності, коли Україна була пошматована й окупована чужоземними країнами, її народ опинився перед загрозою втрати етнокультурних ознак. Саме на еміграцію випала почесна місія продовжувати духовний поступ нації, розвивати вітчизняну культуру й піднести на європейський рівень національну воєнну науку. Реалізація цих завдань сприяла наявності у середовищі еміграції потужного інтелектуального потенціалу в особі освічених кадрових військовиків, письменників, військових журналістів, які утворили загально визнані фахові та творчі об'єднання, заснували низку науково-видавничих центрів, налагодили їх цілеспрямовану фахову і науково-пропагандистську діяльність.

На початку 1920-х років розгорнуто широкомасштабну науково-історичну і воєнно-теоретичну роботу у таборах інтернованих частин Армії УНР у Польщі та частково в Румунії, Галицької армії в Чехословаччині, налагоджено випуск національно-патріотичної періодики зокрема воєнно-історичних журналів “Табір” і “Український Скиталець”, річника “За

державність”, в яких вперше побачили світ науково-теоретичні і мемуарно-аналітичні праці з історії Української національної боротьби.

Успішному розвитку історіографії українських визвольних змагань першої половини ХХ ст. сприяла активна участь у науково-організаційній роботі генералітету українських армій. Творчі здобутки генералів М. Омеляновича-Павленка, М. Капустянського, В. Петріва, О. Удовиченка, М. Безручка, В. Курмановича, А. Кравса стали прикладом масштабного мислення, об’єктивного викладу державно-соборного процесу, взірцем патріотизму і працездатності для багатьох військовиків, охоплених науково-військовими студіями.

Важливість та актуальність діяльності української еміграції у цій галузі визначалася тим, що в радянській Україні проблема збройної боротьби народу за незалежність була фактично викреслена з історіографії або вкрай спотворена. Радянський тоталітарний режим підступними методами нищив історичну науку, оскільки вона формувала національний світогляд, сприяла відродженню історичної пам’яті у молодого повоєнного покоління.

Науковці української еміграції міжвоєнної доби ХХ ст. працювали у несприятливих умовах життя на чужині, постійно відчували матеріальні труднощі і психологічну дисгармонію. Значною перешкодою для студій була відірваність від вітчизняної джерельної бази. Водночас вони були вільні у виборі тем і методів дослідження, мали можливість обстоювати свої наукові теорії і позиції. Важливу роль відігравала мотивація, прагнення продовжувати боротьбу за волю України, військовики презентувати могутню націю перед світом, залишити нащадкам свідчення про звитяги українського народу за свободу і незалежність. Провідну роль у науковій діяльності відігравала найорганізованіша, активна і високоосвічена військова еміграція, представники якої створила декілька тисяч мемуарно-аналітичних і науково-теоретичних праць, що аналізують цінну джерельну – історіографічну базу для сучасних дослідників Визвольних змагань першої чверті ХХ ст.

Військовим дослідникам належить провідна роль у формуванні української військово-теоретичної думки у 20–30 х роках ХХ ст. У своїх студіях військовики достатньо об'єктивно намагалися змалювати події які передували інтернаванню збройних сил і в водночас визначили головні прорахунки військового будівництва, щоб уникати подібних проблем в майбутньому. Як відомо, потягом 1917–1921 рр. українська державність існувала у чотирьох формах Українська Народна Республіка – за доби Центральної Ради; Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського; Українська Народна Республіка доби Директорії; Західноукраїнська Народна Республіка. Характер будівництва збройних сил в Україні у 1917–1921 рр. зумовлювався комплексом воєнно-політичних, воєнно-технічних і воєнно-економічних чинників, а також специфікою різних форм української державності. Як, зазначали військові дослідники міжвоєнного періоду, відсутність відповідного досвіду, соціально-економічна криза, ідейно – політична конфронтація в суспільстві, інші об'єктивні й суб'єктивні чинники суттєво ускладнювали процес створення української армії. Провідні державні та військові діячі шукали найкращі, з їхньої точки зору, шляхи розбудови української армії, висловлювали свої погляди на воєнну доктрину, сперечалися і дуже важко доходили порозуміння. Але сам факт звернення до цієї проблеми, намагання вирішити її свідчили про серйозні наміри національного проводу тієї доби побудувати нову незалежну державу із сильною національною армією.

Велику увагу дослідників при цьому привертав, складний процес військового будівництва доби Центральної Ради. Український військовий рух будучи важливою складовою частиною загальнонаціональної визвольної боротьби, різнобічно висвітлюється в студіях військовиків. Дослідники цієї доби серед прорахунків військового будівництва, визначили головну помилку тодішньої влади доби Центральної Ради – недосконалість організації бойових дій та управління військовими частинами. Дослідники зазначали що унаслідок хибного ставлення керівництва держави до

військового будівництва не було вчасно створено боєздатної армії – невід’ємного атрибута держави і гаранта її незалежності. Аналізуючи спогади відомих військових діячів того часу, що безпосередньо брали участь у подіях можна з впевненістю сказати, що головними напрямками дослідження літопису української революції доби Центральної Ради у студіях військовиків було обґрунтування періодизації збройної боротьби Армії УНР, що в свою чергу дало змогу дослідити процес військового будівництва. Основними проблемами, які потребували негайного вирішення і які досліджували військовики, були: українізація російської армії; утворення воєнного відомства, що мав координувати воєнне будівництво; формування власної регулярної армії; піднесення національної свідомості; українізація російських військових частин; зростання ваги Військових з’їздів у піднесенні самостійницьких, державницьких ідей Української революції. У своїх мемуарах та спогадах військові-історики відкривають маловідомі сторінки успіхів перших українських полків, дії українського війська під час оборони Києва, цінні подробиці бою під Крутами, де найбільш виразно показано героїзм, патріотизм та національну свідомість українців того часу.

Помітне місце в узагальненні визвольних змагань 1917–1921 рр., а також в опрацюванні шляхів розвитку національного руху і поширення української проблеми посіла творча спадщина еміграції Української держави гетьмана П. Скоропадського. Аналізуючи ситуацію в Україні навесні і влітку 1918 р., тобто у добу Української держави гетьмана П.Скоропадського, переважна більшість дослідників дійшли до висновку, що загальний соціально-політичний контекст склався не на користь гетьманської влади, оскільки в Україні був присутній сильний німецько-австрійський і російський чинник. Позитивними рисами військового будівництва доби Гетьманату автори фундаментальних праць, вважали збільшення військових корпусів, дивізій, відділів; формування нової Української армії; відновлення Головного і Генерального Штабу; відновлення Вільного Козацтва; повернення Чорноморського флоту. Гетьманська течія української еміграції

міжвоєнного періоду напрацювала власну концепцію української революції, яка знайшла своє втілення у військово-історичних працях її представників.

Аналізом діяльності української військової еміграції стало творче осмислення уроків Української революції 1917–1921 рр. Завдяки високому інтелектуальному потенціалові її наукової сили, військовики інтернованої армії УНР своїми студіями зробили вагомий внесок у історіографію національно-визвольної боротьби ХХ ст. Багато праць мемуарно-аналітичного характеру військових авторів торкаються проблеми національного військового будівництва збройних сил УНР доби Директорії, в яких показують, як вдалі спроби на шляху формування війська так і прорахунки пов'язані із веденням бойових операцій одразу на два фронти. Загалом військові дослідники зазначали, що, приступаючи до організації державного життя на нових засадах, Директорія УНР виявила ті ж самі хиби, що й Центральна Рада. Її закордонна політика, не забезпечила бодай найменшої зовнішньополітичної і військової підтримки новому режиму. Чимало хиб в організації армії завдавала відсутність єдності в поглядах у вищих ешелонах влади. Тим не менш, як наголошують військовики у студіях мемуарно-аналітичного характеру, Директорії вдалося здійснити реорганізацію війська, що знаменувала кінець так званим революційним засадам творення української армії і утвердження в ній принципів, властивих регулярним збройним силам.

Історіографію національно-визвольних змагань українського народу збагатили також дослідження та мемуари військових дослідників ЗУНР. У міжвоєнні роки її представники, з числа генералів і старшин Галицької армії, розгорнули активну діяльність у галузі воєнно-історичної науки. Більша частина наукових праць, розвідок і спогадів присвячена подіям Першолистопадового 1918 р. повстання, українсько-польській війні 1918–1919 рр., становленню і бойовим діям Галицької армії на польському, більшовицькому і денікінському фронтах. Як, зазначають безпосередні учасники доленосних подій будівництво збройних сил ЗУНР практично

розпочалося під час боїв за Львів. Збройні сили ЗУНР створювалися як регулярна, постійна кадрова армія на основі військового обов'язку. Поряд із цим дослідники зазначали, що керівництву ЗУНР вдалося практично безболісно провести перехід від іррегулярних добровільних територіальних підрозділів і частин, набраних і сформованих за місцевим принципом, до регулярних і кадрових, постійних частин і з'єднань.

Таким чином праці військових дослідників дають можливість скласти певне уявлення про те, як на кожному з етапів української державності влада ставилась до будівництва власного війська, яким, на її думку, воно мало бути, які завдання вирішувати, за яким принципом формуватися.

Проревізувавши і добре осмисливши здобутки і прорахунки військового будівництва доби національної революції 1917–1921 рр., військовики інтернованої Армії УНР поряд із військово-історичною розгорнули науково-теоретичну роботу з розробки єдиної концептуальної схеми формування воєнної доктрини. У своїх науково-теоретичних студіях автори виокремлювали низку питань на які необхідно звернути особливу увагу, а саме: вишкіл офіцерських кадрів та особового складу армії до майбутньої боротьби; проблема матеріально-технічного забезпечення збройних сил; проблема майбутніх збройних конфліктів і участі у них України.

Військово-теоретичні праці дослідників міжвоєнного періоду, були поєднані із державницькими концепціями будівництва незалежної України. Розуміючи, що здобути самостійність держави на той час можливо лише збройним шляхом, інтерновані армійці за кордоном розпочали клопітку і водночас дуже важливу роботу з теоретичного опрацювання системи вишколу старшинського складу. Досвід національно-військового будівництва 1917–1921 років з усією очевидністю підтвердив те, що ключовим фактором, який забезпечує повноцінне функціонування національних збройних сил, є уважне ставлення до фахової підготовки її офіцерських кадрів і водночас їх виховання в дусі патріотизму та відданості державницькій ідеї.

На основі набутого досвіду періоду перших визвольних змагань, військові фахівці намагалися показати, як найкраще будувати військову освіту. Так, С. Петлюра вважав, що домінантою діяльністю всіх виховних вишкільних структур повинна стати українська військова доктрина, яка ґрунтується на наданні ефективної освіти, наголошував, що для академічного вишколу старшин генеральної булави армійців слід скеровувати за кордон. Із отриманням освіти у військових академіях Франції, Польщі чи Румунії, підготовані фахівці в недалекому майбутньому повинні були перенести сучасну систему військового навчання на землі Української держави. Думки С. Петлюри, щодо підготовки старшин поділяли М. Омелянович–Павленко, Є. Коновалець і А. Фавицький.

Розробляючи вишкільну систему військові теоретики і практики приділяли увагу підготовці підстаршин, які у війську складали основу армії. Генерали В. Петрів, М. Омелянович–Павленко, пропонували розробити загальну систему старшинського вишколу поточного навчання з певним рівнем підготовки. У міжвоєнний період було розроблено низку теоретичних шляхів формування єдиної системи військової освіти, яка в майбутньому мала бути врахована під час творення національних Збройних Сил України.

Проаналізувавши весь хід визвольних змагань, військовики пропонували низку теоретичних проєктів, щодо відновлення збройної боротьби проти більшовицької Росії. Успішність відновлення збройної боротьби на думку військовиків полягала у добре скоординованій роботі системи тилового забезпечення армії. Військові дослідники у науково-теоретичних студіях пропонувала можливі проєкти, яким способом можна створити систему якісного матеріально-технічного забезпечення війська. Військові фахівці вважали за необхідне правильно опрацювати систему постачання армії харчами, майном і технічними засобами. Вагоме місце відводилось проблемі озброєння армії, яка повинна мати новітні зразки техніки та зброї. Лише за умови правильних розрахунків і дотримання

основних засад, вбачалося можливість одержати перемогу в майбутній боротьбі за державну самостійність України.

У передчасі майбутніх збройних конфліктів теоретичні питання воєнної доктрини були основними у воєнно-наукових дослідженнях. Маючи фахову військову освіту, пройшовши через горнило визвольних змагань 1917–1921 рр., розробники були знайомі із теоретичними студіями провідних військових теоретиків світу. Тому у своїх військово-історичних працях покликалися на національно-історичний досвід княжих часів, козаччини, визвольних змагань 1917–1921 рр.; зуміли вивчити наслідки локальних воєн в 30-х роках в Іспанії, на Далекому Сході. У майбутньому збройному конфлікті вбачали воєнну потугу, яка зуміє організувати українське громадянство на боротьбу за свободу та незалежність України. Отже, перебуваючи на чужині, талановиті українські військовики опрацювали воєнну доктрину на випадок світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Неопубліковані документи

Архіви

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

1. Ф. 1074. Міністерство військових справ Української Держави.
2. Ф. 1075. Військове міністерство УНР.
3. Ф. 1077. Управління Генштабу Армії УНР. 1918–1919.
4. Ф. 1078. Головне управління Генштабу Армії УНР. 1918–1924
5. Ф.1429. Канцелярія Директорії УНР.
6. Ф. 2188. Начальна Команда Галицької армії ЗО УНР.
7. Ф. 2439. Штаби груп інтернованих військ армії УНР (табори Вадовиці, Каліш, Олександрів, Пикулиці, Щепіорно).
8. Ф. 3172. Штаб дієвої армії УНР. 1918–1922.
9. Ф. 3521. Український військовий табір у Йозифові. 1920–1923.
10. Ф.3528. Товариство бувших вояків армії УНР у Франції в Парижі 1930–1939.
11. Ф. 3530. Український військовий табір у Ліберцях.
12. Ф. 3696. Міністерство закордонних справ УНР.
13. Ф. 3809. Особистий фонд С.Петлюри.
14. Ф. 3947. Особистий фонд В.Петріва.
15. Ф. 4451. Бригада Кравса УГА в Чехословаччині 1918–1920.
16. Ф. 4465. Колекція окремих документів і матеріалів українських національних еміграційних установ, організацій і осіб.

Центральний державний історичний архів України у Львові

17. Ф. 309. Наукове товариство імені Т.Г.Шевченка, м.Львів.
18. Ф. 316. Видавництво “Червона Калина”.
19. Ф. 580. Управління Української військової станиці в Каліші.

20. Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР.

II. Опубліковані документи

21. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. – 1917–1939. Збірник док. і мат. – Київ : Наук. думка, 1979. – 558 с.
22. Витяги з документів, які в оригіналі хороняться в Головному військово-історичному Музею-Архіві. – Каліш, 1922. – 52 с.
23. Відновлення Української Держави 1918 року : зб. матеріалів. Детройд, 1979. – 88 с.
24. Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю.Тютюнника // 3 архіву ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – №1/2(6/7). – С.24–56.
25. Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов : в 3 т., 4 кн. – Т.1. – Кн.1. – 837 с. ; Кн.2. – 491 с. ; Т.2. – 882 с ; Т.3. – 944 с.
26. Гунчак Т. Джерела до новітньої історії України : в 3 т. Т.2. Українська революція. Документи : 1919–1921./ Тарас Гунчак. – Нью-Йорк, 1984. – 478 с.
27. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк, 1974. – 478 с.
28. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. – Філадельфія ; Київ ; Вашингтон, 1993. – 494 с.
29. Директивы Главного Командования Красной Армии (1917–1920). Сборник документов. – Москва, 1969. – 882 с.
30. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали і документи / Доценко. Т.2, Кн.5. Берестейський мир. 3 нагоди 10-х роковин. 9.11.1918 – 9.11.1928. – Львів ; Київ, 1928. – 400 с.

31. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т.3. Кн.1. Соціально економічні відносини і визвольні змагання / [кер. роботи і відп. ред., автор передм. О.Карпенко]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ,2005. – 644.
32. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. у 5 т. Т.2. Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси / [кер. роботи і відп. ред., автор передм. О.Карпенко]. — Івано-Франківськ : Лілея – НВ, 2003. – 712 с.
33. Кугутяк М.В. Українська націонал-демократія (1918–1939) в документах Т.2. / М.Кугутяк.– Київ ; Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. – 704 с
34. Петлюра С. Статті, листи, документи / Симон Петлюра.– Нью-Йорк : УВАН у США, 1958. – Т.1. – 480 с.
35. Петлюра С. Статті, листи, документи / Симон Петлюра.– Нью-Йорк : УВАН у США, 1958. – Т.3. – 600 с.
36. Петлюра С. Статті, листи, документи / Симон Петлюра. – К. : Фундація ім. О.Ольжича, 1999. – Т.3. – 616 с.
37. Петрів В. Військово-історичні праці. Листи / Всеволод Петрів ; [упор. і автор передмови В. Сергійчук]. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2004. 627 с.
38. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / Всеволод Петрів ; [упор. і автор передмови В. Сергійчук]. – Київ : Поліграфкнига 2002, 639 с.
39. Савченко В. Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 на початку 1919 рр. (На підставі документів) / В.Савченко // За державність : матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1935. – 36.5. – С.158–185 ; 1936. – 36.6. – С.119–154.
40. Сальський В. Українсько-московська війна 1920 р. в документах Ч.1. Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки / В.Сальський. – Варшава, 1933. – 401 с.

41. Симон Петлюра і його родина. Документи і матеріали / [упор. В.Михальчук]. – К : Рада, 1996. – 319 с.
42. Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський ; [передм. Г.Папакіна]. – К. : Україна, 1992. – 319 с.
43. Статут Українського військово-історичного товариства. – Львів, 1920. – 16 с.
44. Тинченко Я. Ландекнехт без страху і докору: військова кар'єра Миколи Какуріна / Ярослав Тинченко // З архіву ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – №1/2(10/11). – С.3–51.
45. Україна в ХХ ст. : зб. документів і матеріалів (1900–1939) / [упор. А.Т. Слюсаренко, А.О. Буравченков, М.І. Миронець та ін.]. – К. : ІЗМІ, 1997. – 448 с.
46. Українська Галицька Армія : матеріали до історії. Т.1. – Вінніпег, 1958. – 674 с.
47. Українська Галицька Армія : матеріали до історії. Т.2. – Вінніпег, 1960. – 384 с.
48. Українська Галицька Армія : матеріали до історії. Т.3. – Вінніпег, 1966. – 232 с.
49. Українська Галицька Армія : матеріали до історії. Т.4. – Вінніпег, 1968. – 290 с.
50. Українська революція 1919–1921. Документи / [під ред. Т.Гунчака]. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1984. – 478 с
51. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. / [упоряд. : В.Ф. Верстюк, О.Д.Бойко, Ю.М. Гармацький та ін.]. – К. : Наукова Думка, 1996–1997. – Т.1. -587 с. ; -Т.2. – 423 с.
52. Українсько-московська війна 1920 року в документах. Ч.1 : Оперативні документа штабу армії Української Народної Республіки / [ред.В.Сальський ; опр. П.Шандрук]. – Варшава, 1933. – 320 с.

53. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. / П.Христюк. – Відень, 1921. – Т.1. – Кн. 1. – 152 с. ; Кн.2. – 204 с.

III. Періодичні видання

54. Бюлетень Гетьманської Управи. Берлін, 1925–1939 рр.
55. Бюлетень управи товариства вояків Армії УНР. – Каліш, 1926 - 1927 рр.
56. Веселка. Каліш, 1922–1923 рр.
57. Військова справа. Париж, 1927–1930. Воля. Прага, 1925–1926.
58. Військовий вісник. Ланцут ; Стшалково ; Каліш, 1921–1923 рр.
59. Вісті Комбатанта. Торонто ; Нью-Йорк, 1961–1999.
60. Вісті Українського Центрального Комітету в Речі Посполитій. 1923–1928.
61. Гуртуймося. Прага, 1925–1930.
62. Дзвони. Львів, 1932.
63. Діло. Львів, 1918–1939.
64. До зброї. Тарнів ; Львів, 1921.
65. За державність. Каліш ; Варшава, 1929–1939.
66. За збройну Україну, 1938.
67. За Україну. Каліш, 1921–1923.
68. Запорожець. Пикуличі ; Вадовиці, 1920–1921.
69. Запорозька думка. Вадовиці ; Стшалків, 1921–1922.
70. Історичний календар-альманах Червоної калини. Львів, 1920 -1939.
71. Літературно-військовий збірник. Каліш, 1921.
72. Літературно-науковий вісник. Львів, 1928–1939.
73. Літопис Червоної Калини. Львів, 1929–1939.
74. На відсіч. Берлін. 1920–1930.
75. На чужині. Варшава, 1924–1925.
76. Наша Зоря. Ланцут ; Стшалків ; Каліш, 1921–1923.

77. Наша мета. – 1932.
78. Новий час. Львів. – 1930–1939.
79. Новий шлях. Вінніпег. – 1950.
80. Око. Каліш, 1921.
81. Республіка. Станиславів, 1919.
82. Розбудова нації. Прага, 1928–1934.
83. Син України. Варшава, 1920–1921.
84. Стрілець. Тернопіль ; Станиславів ; Подільський, 1919.
85. Табор. Каліш ; Варшава, 1923–1939.
86. Тризуб. Париж, 1925–1940.
87. Українське слово. Берлін, 1921–1922.
88. Український голос. Перемишль, 1919–1932.
89. Український історик. 1970–1974.
90. Український прапор. Відень ; Берлін. 1921–1924.
91. Український Скиталець. Ліберці ; Йозефів, 1920–1923.

IV. Спогади

92. Андріївський В. З минулого. Від гетьмана до Директорії / В. Андріївський. – Берлін, 1923. – Т. 2. – Ч. 1–11. – 307 с.
93. Андрусяк М. Думки Грушевського про потребу української армії / Микола Андрусяк // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 3. – С. 13.
94. Антонов-Овсієнко В. А. Записки о гражданской войне : в 3 т. – Т.1 / В. А. Антонов-Овсеенко. – М., 1924. – 300 с.
95. Безручко М. Від Проскурова до Чорторії / Марк Безручко // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К. : Україна, 1992. – С. 202–286.
96. Божик С. З останніх днів УГА / С. Божик. – Львів, 1923. – 79 с.

97. Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті (причинки до трагедії УГА на Великій Україні) / Є. Бородієвич. – Київ ; Львів : Нове життя, 1921, -86 с.
98. Бунчук К. Виховання і початкове школення вояка. / Кость Бунчук – Табор. – Ч.23. – 1934
99. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції марець 1917 – грудень 1919 р)] Ч. 2–3. / Володимир Винниченко. – Київ ; Відень, 1920. (Київ : Видавництво політичної літератури, 1990). – 330 с ; -42 с.
100. Гайдучок С. Воєнні спомини / Степан Гайдучок. – Львів : ЛНУ, 2002. – 58 с.
101. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької армії / Никифор Гірняк. – Rogit Amboy, N.1. : Вид. Укр. Військово-історичного Інституту в США, 1959. – 285 с.
102. Гринян Н. Традиція і духовний зріст Українських Січових Стрільців / Н. Гринян. – Філадельфія : Америка, 1956. – 84 с.
103. Дольницький М. Військова підготовка Листопадового Зриву а її здійснення / Мирон Дольницький // Українська Галицька Армія : матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег : Вид-во Д. Микитюка, 1958. – С. 49–59.
104. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) : в 4 ч. : Галицька руїна. Доба Центральної Ради. Доба Гетьманщини. Доба Директорії / Дмитро Дорошенко. – 2–е вид. – Мюнхен, 1969. – 543 с.
105. Доценко О. Визвольні Змагання 1917–1923. Армія / Олександр Доценко // Українська Загальна Енциклопедія.– Львів ; Станіслав ; Коломия, 1935. – Т. 3. – 1422 с.
106. Другий зимовий похід : Листопадовий рейд. Базар. – Київ, 1995. – 238 с.

107. Думін О. Гетьман Павло Скоропадський як комендант 1 Українського Корпусу / Осип Думін // За велич нації. – Львів, 1938. – С. 46–52.
108. Думін О. Уривки спогадів з 1917–1920 р. / Осип Думін // Календар Червоної Калини на 1934 р. – Львів, 1933. – С. 52–55.
109. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918 / Осип Думін. – Львів : Червона Калина, 1936. – 375 с.
110. Калина В. Українсько-польська війна / Володимир Калина // Українська Галицька Армія : матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег : Вид-во Д. Микитюка, 1958. – С. 393–423.
111. Кедровський В. В боротьбі за державність / В. Кедровський // За державність : матеріали до історії війська українського. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 9–22.
112. Кедровський В. Перше засідання Другого Всеукраїнського Військового Комітету: уривок зі спогадів / В. Кедровський // За державність. – Каліш, 1935. – Зб. 1. – С. 129–134.
113. Коновалець Є. Причинки до історії української революції / Є. Коновалець. – [Б. м.] : Накл. Проводу Укр. націоналістів, 1948. – 48 с.
114. Корпус Січових Стрільців: воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967. – Чикаго : Ювілейний Комітет для відзначення 50-річчя створення формації Січ. Стрільців. 1969. – 664 с.
115. Кох Г. Військовий провід Української Галицької Армії / Ганс Кох // Українська Галицька Армія : матеріали до історії. – Вінніпег, 1956. – Т. 1. – С. 130–135.
116. Кравс А. За українську справу: спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч / Антін Кравс. – Львів : Червона Калина, 1937. – 99 с.
117. Кравс А. Зав'язок моєї групи. Уривок зі споминів / Антін Кравс // Українська Галицька Армія : матеріали до історії. – Вінніпег, 1960. – Т. 2. – С. 45–67.

118. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни / А. Крезуб. – Львів : Червона Калина, 1933. – 179 с.
119. Кузьма О. На розпутті. Причинок до історії УГА / Олекса Кузьма // Календар "Просвіти" на 1928 р. – Львів : Просвіта, 1927. – С. 182–199.
120. Купчинський Р. За рідну землю (зі споминів Визвольної війни) / Роман Купчинський // Календар Українського Народного Союзу на 929 р. – Джерсі Сіті, 1928. – С. 48–54.
121. Курманович В. Відворот УГА за Збруч / В. Курманович // Українська Галицька Армія : матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 445–450.
122. Кучабський В. Січові Стрільці. їх Історія і характер / Василь Кучабський. – Львів, 1920. – 45 с.
123. Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії. (Матеріали до історії) / Іван Лебедович. – Вінніпег, 1963. – 327 с.
124. Левицький К. Великий Зрив. До Історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів / Кость Левицький. – Львів : Червона Калина, 1931. – 150 с.
125. Левицький О. Військовий договір Української Галицької Армії з Добрармією ген. Денікіна / Осип Левицький // Українська Галицька Армія : матеріали до історії. – Відень, 1921. – Т. 1. – С. 484–514.
126. Левицький О. Галицька Армія на Великій Україні: спомини з часу від липня до грудня 1919 р. / Осип Левицький. – Відень, 1921. – 190 с.
127. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. Т. 2. Кам'янецька доба. Зимовий похід / І. Мазепа. – Мюнхен : Прометей, 1951. – 232 с. ; Т. 3 : Польсько-український союз. – 224 с.
128. Майстренко І. Історія мого покоління. Спомини учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон, 1985. – 416 с.

129. Мартинець Теодор. Роззброєння львівської касарні при вул. Зиблікевича 1. 11. 1918 року / Теодор Мартинець // Українська Галицька Армія : матеріали до історії. – Вінніпег : Вид-во Д. Микитюка, 1966. – Т. 3. – С. 51–64.
130. Мегас О. Трагедія галицької України. Матеріали про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за кроваві роки 1918, 1919 і 1920 / Осип Мегас : [упор. Осип Мегас]. – Вінніпег : Ф. Дячек, 1920. – 113 с.
131. Мигович П. На Брацлав / П. Мигович // Український Скиталець. – 1921. – Ч. 3. – С. 13–15.
132. Михайлик М. За стрілецьку славу. Спомин з 1919–20 рр. / М. Михайлик ; [передм. Е. Яворівського]. – Львів, 1936. – 128 с.
133. Мірчук П. Євген Коновалець / П. Мірчук. – Торонто : ЛВУ, 1958. – 106 с.
134. Монкевич Б. Спомини з 1918 р. 1. Від Житомира до Харкова. 2. Похід Болбочана на Крим. Боротьба за донецький водозбір Б. Монкевич. – Львів, 1928. – 208 с.
135. Назарук О. Рік на великій Україні: спомини з української революції / Осип Назарук. – Відень : Український прапор, 1920. – 342 с.
136. Омелянович-Павленко М. На Україні 1917–1918. Спомини / М. Омелянович-Павленко. – Прага : Стилуc, 1935. – 72 с.
137. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма / М. Омелянович-Павленко. – К., 2002. – 460 с.
138. Паліїв Д. За генералами. Жмут спогадів / Дмитро Паліїв // Календар Червоної Калини 1935 р. – Львів : Червона Калина, 1934. – С. 40–46.
139. Паліїв Д. Листопадова революція. З моїх спогадів / Дмитро Паліїв. – Львів : Новий час, 1929. – 44 с.
140. Петлюра С. Народе український: вибрані статті, листи, документи / Симон Петлюра. – Х. : Лівий берег, 1992. – 152 с.

141. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921) / В. Петрів. – Львів : Червона Калина, 1927–1931. Ч. 1. – 180 с. ; Ч.2. – 184 с. ; Ч.3. – 164 с. ; Ч.4. – 120 с.
142. Прохода В. Вождь та військо / Василь Прохода // Збірник пам'яти Симона Петлюри. – Прага, 1930. – 113 с.
143. Прохода В. Українська армія та Головний Отаман Симон Петлюра / Василь Прохода. – Прага, 1940. – 40 с.
144. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920 / О. Станімір. – Торонто : Логос, 1966. – 192 с.
145. Стефанів Г. За Львів / Гнат Стефанів // Український Скиталець. – 1923. – Ч. 21–22 (43–44). – С. 8–12.
146. Томашівський С. Пам'яти творців Галицької державности / С. Томашівський // Стара Україна. – 1924. – № 12. – С. 175–179.
147. Удовиченко О. Перша боротьба за Київ (1917–1918) / О. Удовиченко // Військова справа. – Париж, 1927–1928. – № 1. – С. 8–14.
148. Цегельський Л. Від легенди до правди / Л. Цегельський. – Нью-Йорк ; Філадельфія, 1960. – 313 с.
149. Цьокан І. Від Денікіна до большевиків / І. Цьокан. – Відень, 1921. – 20 с.
150. Чайковський А. Чорні рядки. Спомини за час від 1. 11. 1918 до 13. 5. 1919 / А. Чайковський. – Львів, 1930. – 119 с.
151. Шухевич С. Спомини з Укрансько-Галицької Армії (1918–1920) : (У 5 ч.) / С. Шухевич. – Львів : Червона Калина, 1929. Ч. 5 : Від квітня 1920 до серпня 1920. – 147 с.

В. Дослідження

152. Артюшенко Ю. Змагання українського народу в 1917–21 роках / Ю. Артюшенко // Календар "Слово" на ювілейний 1978 рік. – Торонто : Вільне Слово, 1979. – С. 52–60.

153. Б.Л. Організація та праця гуртків військового спрямування / Б.Л. // Військовий вісник. – 1927. – Ч.2. – С.5–7.
154. Баран С. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923) / С. Баран // Український історик. – 1998. – Ч. 1–4 (136–139). – С. 82–106.
155. Бачинський В. Генерал Мирон Тарнавський, начальний вождь УГА / В. Бачинський. – Львів : Вид. І. Тиктор, 1938. – 30 с.
156. Безручко М. Від Проскурова до Чарторії / М.Безручко // Історія Січових Стрільців. – К., 1992. – С.202–286.
157. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність (березень–грудень 1919 р.) / М. Безручко. – Каліш, 1932. – 82 с.
158. Бітран М. Синівське служіння Батьківщині генерала Миколи Капустянського / М. Бітран // За вільну Україну. – 1997. – 21 січня.
159. Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні (із воєнного записника 3-тньої бригади) / Є. Бородієвич. – Нью Йорк : Говерля, 1975. – 213 с.
160. Боротьба за воз'єнання Західної України з Українською РСР. – 1917–1939 : зб. док. і мат. – К. : Наук.думка, 1979. – 558 с
161. Борщак І. Європа і відродження України (1914–1923) / Ілько Борщак // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – Ч. 1. – С. 5–8 ; Ч. 11. – С. 8–12 ; Ч. 12. – С. 7–12.
162. Борщак І. Відгомін УГА на Версальській Конференції / Ілько Борщак // Українська Галицька Армія : матеріали до історії. Т. 2. – Вінніпег : Вид-во Д. Микитюка, 1960. – С. 121–153.
163. Брик О. Тернистий шлях Українського Уряду (1918–1921). У 50-ліття відновлення Української Держави / О. Брик. – Вінніпег, 1969. – 152 с.
164. Бурачок Л. Діяльність Осипа Назарука в урядах ЗУНР та УНР / Л. Бурачок // Україна соборна : Зб. наук, статей. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. III. – С 303–308.

165. Великочий В. С. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР / В. С. Великочий. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – 278 с.
166. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1913–1923 / В. Верига. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1998. – Т. 1. – 523 с ; Т. 2. – 503 с.
167. Верстюк В. Махновщина / В. Верстюк. – К. : Наук, думка, 1991. – 365 с.
168. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – К. : Наук, думка, 1995. – 688 с.
169. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – 256 с.
170. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції (марець 1917 – грудень 1919) / Володимир Винниченко. – Київ ; Відень, 1920 / Київ : Вид-во політ, літ., 1990. – Ч. 2. – 330 с ; Ч.3. – 542 с.
171. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.) / Володимир Винниченко.– К., Відень : Дзвін, 1920. – Ч. 3. – 535 с.
172. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / Володимир Винниченко. – К., 1991. – 128 с.
173. Витвицький С, Баран С. ЗУНР (ЗО УНР) в 1918–1923 рр. /С. Витвицький, С. Баран // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина : в 3 т.– К. : Інст. Укр. археографії НАН України, 1995. – Т. 2. – С. 527–536.
174. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія. Збірник / О. Вишнівський. – Детройт ; Мічіган, 1973. – 109 с.
175. Вівчаренко О. А. Західно-Українська Народна Республіка / О. А. Вівчаренко. – Коломия, 1993 . – 113 с.
176. Вільчинський Ю. Політична філософія Миколи Махновського / Ю. Вільчинський //Слово і час. – К., 1995. – №1. – С. 6.

177. Вісник Державного Секретаріату Військових Справ 1918–1919. № 1, 2 // Зашкільняк Л. Українсько-польська війна 1918–19 / Довідник з історії України (А-Я) / за ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид. – К., 2001.
178. Вітик С. До десятиріччя Західної Української Народної Республіки / С. Вітик // Більшовик України. – 1928. – С. 4–20
179. Войнарович Б. Симон Петлюра / Б. Войнарович. – Львів, 1935. – 48 с.
180. Волинець С. Передвісники і творці Листопадового Зриву. Західно-українські громадські і політичні діячі / Степан Волинець. – Вінніпег : Тризуб, 1965. – 324 с.
181. Волков С. Трагедія русского офіцерства. Офицерский корпус России и революции / С. Волков. – М. : Центрполиграф, 2002. – 509 с.
182. Волковинський В. М. Військова діяльність С. В. Петлюри (1917 - початок 1918 р.) / В. М. Волковинський // Українська демократична революція 1917–1918 років : матеріали наук, теорет. конф., (Київ, 17 квіт. 1992 р.). – К., 1992. – С. 32–36.
183. Галан В. Батерія смерти / В. Галан. – Джерсі Сіті, 1968. – 238 с.
184. Гірняк Н. Українські Січові Стрільці на еміграції / Н. Гірняк // Календар "Нового Шляху" на 1954 р. – Вінніпег, 1953. – С. 75–89.
185. Гнатевич Б. Об'єднані Українські Армії / Б. Гнатевич // Історія українського війська: в 2 т. – К., 1993. – Т. 2. – С. 536–568.
186. Гнатевич Б. Українська Галицька Армія / Б. Гнатевич, О. Думін // Історія українського війська: в 2 т. – К., 1993. – Т. 2. – С. 462–538.
187. Гозуватенко Г. Ткачук Д. Історико-мемуарний літопис УГА : “Український Скиталець” 1920–1923 рр. / Г. Гозуватенко // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. – Львів, 2010. – С. 322–329.
188. Головацький І. Президент ЗУНР Євген Петрушевич: до 135-річчя від дня народження і 80-річчя ЗУНР / І. Головацький // За вільну Україну. – 1998. – 1 жовт.

189. Голубко В. Армія Української Народної Республіки, 1917–1918: утворення та боротьба за державу / Віктор Голубко. – Львів, 1997. – 288 с.
190. Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. Утворення та боротьба за державу / Віктор Голубко. – Львів : Кальварія, 1997. – 288 с.
191. Голубко В. Є. Військове будівництво Павла Скоропадського : плани і реалії / Віктор Голубко // Держава та армія. Вісн. ун-ту "Львів, політехніка". – 1999. – № 377. – С. 28–39.
192. Голубко В. Питання військової доктрини УНР у практичній діяльності та теоретичній спадщині С.Петлюри // Ефективність державного управління. – Львів, 2002. – В. 1–2. – С. 139.
193. Голубко В.Є. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради : автореф. дис.на здобуття наук, ступеня д-ра іст. наук : спец.20.02.22 «Військова історія» / В.Є. Голубко. – Львів, 1998. – 32 с.
194. Гончаренко А. Бій під Крутами // За державність. – 1938. – Зб. 9. – С. 145–153.
195. Горак В. Зліт і падіння Директорії / В. Горак // Віче. – 1995. – . – С. 106–116.
196. Горбач О. ЗУНР (ЗОУНР) в 1918–23 рр. / О. Горбач // Енциклопедія українознавства. Т. 1. 4.1. – Мюнхен ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1949. – С. 527–530.
197. Гордієнко В. І постала Україна: (д 75-річчя створення Збройних Сил УНР) / В. Гордієнко // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1993. – № 3/4. – С.2–7.
198. Гордієнко В. Українська Галицька Армія / В. Гордієнко. – Львів : Меморіал, 1991. – 112 с.
199. Гошківський Я. Чи не пора / Я.Гошківський. – Варшава, 1920. – С.3

200. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М., 1983. – 697 с.
201. Греків О. Весна 1918 року в Україні / О. Греків // За державність. – Торонто. – 1964. – 36. 10. – С. 23–26.
202. Гриневич Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917 – початок 30-х років ХХ ст.) / Л. Гриневич // Історія українського війська, 1917–1995. – Львів, 1996. – С. 10–331.
203. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
204. Грицак Я. Українська революція 1914–1923 рр.: нові інтерпретації / Ярослав Грицак // Матеріали засідань Історичної та Археологічної комісії НТШ. – Вип. 2 (1995–1997). – Львів, 1999. – С. 117–137.
205. Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації / Ярослав Грицак // Україна модерна. – Львів, 1999. – № 2/3. – С. 254–269.
206. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський. – К., 1993. – 413 с.
207. Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії / Михайло Грушевський. – К., 1918. – 122 с.
208. Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / Михайло Грушевський. – К., 1992. – 46 с.
209. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / Михайло Грушевський. – К. : Знання, 1991. – 240 с.
210. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії / Тарас Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
211. Гуцуляк М. Перший Листопад 1938 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців

- Листопадового Чину : Репринтне видання / М. Гуцуляк. – К. : Либідь, 1993. – 406 с.
212. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота / Р.Дашкевич. – Нью-Йорк, 1965. – 208 с.
213. Дашкевич Я. Дорогами української Клію. Про становище Історичної науки в Україні / Ярослав Дашкевич // Україна в минулому. Вип. VIII. – Київ ; Львів, 1996. – С. 54–63.
214. Дашкевич Я. Західноукраїнська Народна Республіка : позитивний і негативний досвід / Ярослав Дашкевич // Шлях перемоги. – 1998. – 28 жовтня.
215. Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України / Ярослав Дашкевич // Україна: наука і культура. – К., 1993. Вип. 26–27. – С. 44–78.
216. Дашкевич Я. Україна вчора і нині, Нариси, виступи, есе / Ярослав Дашкевич. – К. : Ін-т української археографії НАНУ, 1993. – 191 с.
217. Дельвіг С. Армія завтрашнього дня / С.Дельвіг // Табор. – 1924. – Ч.2. – С.78–86
218. Демчучен О.Забезпечення діяльності армії Української Народної Республіки в період Дерикторії (1918–1920 рр.) // Воєнна історія Галичини та Закарпаття Львів. – 2010. – С.263–269.
219. Деникин А. Очерки русской смуты. Поход на Москву /А. Деникин // Белое движение: начало и конец. – М., 1990. – С. 104–357.
220. Дерев'янка М. ЗУНР в українській історіографії / М. Дерев'янка, А. Панчук // Український Історичний журнал. – Львів, 1995. – №2. – С. 32–35.
221. Дещинський Л. Є. Із історії боротьби УНР проти більшовицької агресії (грудень 1917 – січень 1918 рр.): уроки і сучасність / Л. Є. Дещинський // Держава та армія. Вісник університету "Львівська політехніка". – Львів, 1999. – № 377. – С. 3–10.

222. Дещинський Л. Слово до читачів / Л. Є. Дещинський // Слідами листопадових боїв. – Львів, 1993. – С. 3–9.
223. Добрій С. Джерела вивчення історії Західноукраїнської Народної Республіки / С. Добрій // Україна: державність, історія, перспективи. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 122–129.
224. Довган Ю. Л. Зовнішня політика Великобританії стосовно ЗУНР у вітчизняних джерелах та історіографії / Ю. Л. Довган // Галичина. – 2001. – №7. – С. 159–162.
225. Долинський Д. Борьба Українського Народу за Волю і Незалежність. Огляд подій за рр. 1918, 1919 і 1920 / Д. Долинський. – Вінніпег : Накладом "Руської книгарні", 1920. – 246 с.
226. Дольницький М. Українська Галицька Армія в боротьбі з більшовиками / М. Дольницький // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С.451–483.
227. Дорошенко В. Великий Листопад. В тридцяті роковини Листопадового Зриву. 1918–1948 / Володимир Дорошенко. – Нью-Йорк, 1948. – 113 с.
228. Дорошенко В. Західно-Українська Народна Республіка / Володимир Дорошенко // Літературно Науковий Вісник. – 1919. – № 1–3.
229. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1 : Доба Центральної Ради / Дмитро Дорошенко. – Ужгород, 1932. – 452 с ; Т. 2 Українська Гетьманська Держава. – 424 с.
230. Дорошенко Д. Нарис історії України / Дмитро Дорошенко. – Львів, 1991. – 574 с.
231. Дорошенко Д. Організація збройних сил Української держави / Дмитро Дорошенко // Бюл. Гетьман, управи. – Берлін, 1929. – № 2. – С. 35–39.
232. Доценко О. Визвольні змагання 1917–23. Армія УНР 1917–1921 / О. Доценко // Українська Загальна Енциклопедія. Книга знання : в 3 т. /

- під ред. І. Раковського.– Львів ; Станіславів ; Коломия : Рідна школа, 1934. – Т. 3. – С. 693–703.
233. Доценко О. Зимовий похід (6.XII. 1919 – 6. V. 1920) / О. Доценко. – Варшава, 1932. – 240 с.
234. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали і документи Т. 2, Кн. 5. Берестейський мир. З нагоди 10-х роковин. 9.11.1918–9.1.1928 / О. Доценко.– Львів ; Київ, 1928. – 400 с.
235. Дрогобичина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічних-побутових і мемуарних матеріалів. –Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто : НТШ,1973. – 856 с.
236. Дубрівний П. Сірожупанники. Перша українська стрілецько-козацька дивізія / П. Дубрівний // За державність. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 38–78.
237. Думін О. 5-та Херсонська стрілецька дивізія та її перехід на Закарпаття в серпні 1920 р. / О. Думін // За державність : матеріали до історії війська українського. – Варшава, 1938. – Зб. 9. – С. 76–91.
238. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1915–1918 / О. Думін. – Львів : Червона Калина, 1936. – 375 с.
239. Думін О. Полковник Д.Вітовський в спогадах / О.Думін // Календар – альманах Червоної калини на 1936 р.
240. Думін О. Українська військова і воєнна література. Табор - воєнно-літературний журнал / О. Думін // Літопис Червоної калини. – 1937. – Ч. 7/8. – С. 15–18 ; Ч. 9. – С. 19–21. – 1938. Ч. 10. – С. 18–21.
241. Західно-українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. Т.2. Державотворчі й адміністративно-організаційні процеси / [кер. роботи і відповід. ред., автор передмови О.Карпенко]. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – 712 с.
242. Енциклопедія Українознавства : в 10 т. / [гол.ред. проф. д-р В. Кубійович]. – 2-е вид. словникове. – Париж ; Нью-Йорк : Наук. Т-во ім. Шевченка,1955–1984. – 4015+63 с. іл. ; карти.

243. Євтимович В. Демократизм у війську. / В.Євтимович – Наша зоря. – 1923. – Ч.31–33. – С.6–8.
244. Євтимович В. Переведення мілітарної підготовки населення / В.Євтимович // Наша зоря. – 1923.
245. Євтимович В. Про вищу військову освіту / В.Євтимович // Запорожець. – 1938.
246. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність / П. Єрошевич // За державність : матеріали до історії війська українського. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 9–65 ; Зб. 9. – С. 18–59.
247. Єрошевич П. Спогади з часів гетьмана Павла Скоропадського на Україні і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців окупантів / П.Єрошевич // Табор. – 1928.
248. Животко А. Історія української преси / А. Животко. – Мюнхен, 1990. – 327 с.
249. За волю України. Історичний збірник УСС. 1914–1964. – Нью-Йорк, 1967. – 608 с
250. Заклинський М. Бої у Львові у листопаді 1918 р. / М. Заклинський // Українська Галицька Армія : матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 370–393.
251. Заставний Ф. Українська діаспора / Ф. Заставний. – Львів : Світ, 1991. – 120 с.
252. Західно-Українська Народна Республіка, 1918–1923 : ілюстрована історія / [гол. ред. М. Кугутяк]. – Львів ; Івано-Франківськ : Манускрипт, 2008. – 524 с ; іл.
253. Збірник пам'яті С. Петлюри: у 70-річчя Паризької трагедії. 1926–1996. – К., 1997. – 300 с.
254. Звіт генштабу підполковника Стефаніва // Табор. Воєнно – науковий журнал 1927. – Ч.3 . – С.34.

255. Зелінський В. Синьожупанники / В. Зелінський. – Берлін, 1938. – 76 с.
256. История первой мировой войны 1914–1918 : в 2 т. – М. : Наука, 1975. – Т. 1. – 446 с.
257. История первой мировой войны. 1914–1918. – М., 1975. – Т. 2. – 446 с.
258. История Польши : в 3 т. – М. : Изд. – во АН СССР, 1958. – Т. 3. – 667 с.
259. История Украинской ССР : в 10 т. Т. 6. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917–1920) / [под ред. Н. Супруненко, Ю. Гамрецкого, К. Кондуфора и др.]. – К., 1984. – 656 с.
260. Іванис С. Симон Петлюра – Президент України / С. Іванис. – Дрогобич, 1991. – 256 с.
261. Ільницький М. Військова підготовка Листопадового Зриву та її здійснення / М Дольницький. // Українська Галицька армія : матеріали до історії. – Вінніпег, 1958. – Т. 1. – С. 49–59.
262. Історія України / [кер. авт. Ю. Зайцев]. – Львів : Світ, 1996. – 488 с.
263. Історія України : навч. посіб. / [під заг. ред. В.Смолія. кер. кол. С. В. Кульчицький]. – К. : Альтернатива, 1997. – 423 с.
264. Історія України: нове бачення : у 2 т. – К. : Україна, 1996. – Т. 2. – 494 с.
265. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Вид. 4-те. – Львів, 1992. – 702 с.
266. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. ХХ ст.) / [під ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, З. Стефаніва та ін.]. – Львів : Вид-во І. Тиктора, 1936. – 801 с.
267. Історія української еміграції / [гол. ред. Б. Лановик]. – К. : Знання, 1997. – 520 с.

268. Історія Центрально-Східної Європи / [за ред. Л.Зашкільняка]. – Львів : ЛНУ, 2001. – 660 с.
269. Кавтарадзе А. Г. Военные специалисты на службе Республики Советов 1918–1920 гг. /А. Г. Кавтарадзе . – М. : Воениздат, 1988. – 227 с.
270. Какурин Н. Е. Война с белополяками 1920 г. / Н. Е. Какурин, В. А. Меликов. – М., 1925. – 380 с.
271. Калакура О. Радянсько-польські відносини і українська полонія (1919–1939 рр.) / О. Калакура // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 200–203.
272. Калакура Я. Новітня історіографія Злуки УНР та ЗУНР / Я. Калакура, А. Панчук // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). – К., 1999. – С. 234–242.
273. Калина В. Українсько-польська війна / В. Калина // Українська Галицька Армія : матеріали до історії. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 393–425.
274. Калиновим І. Українська мемуаристика (1914–1924) : бібліогр. реєстр / І. Калинович. – Львів, 1925. – 32 с.
275. Камінюк М. До характеристики зовнішньої політики ЗУНР / М. Камінюк // Більшовик України. – 1928. – №21–22. – С. 73–80.
276. Капелюшний В. Особливості новітньої історіографії українських національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) / В. Капелюшний // Україна соборна : зб. наук, статей. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. I. – С. 131–140.
277. Капустянський М. Доповнення до "Історії українського війська" / М. Капустянський // Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 579–580.
278. Капустянський М. Збройна сила і українська національна революція / М. Капустянський. – Саскатун, 1938. – 50 с.

279. Капустянський М. Модерна війна й наші завдання // Воєнно-науковий журнал. За Збройну Україну. – 1938. – С.1–9.
280. Капустянський М. Наші завдання та способи їх здійснення / Капустянський М. // За збройну Україну. – 1938. – С.9–12.
281. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд) / М. Капустянський. – Львів : Діло, 1921. – Кн. 1 (Ч. I–II). – 88 с.
282. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд) / М. Капустянський. – Львів : Діло, 1921. – Кн.2(Ч.Ш). – 192 с.
283. Капустянський М. Українська воєнна доктрина / М.Капустянський // За збройну Україну. – 1938. – С.9–10.
284. Карпенко О. Ю. Статус Східної Галичини у міжнародно-правових актах (1918–1923) / О. Ю. Карпенко // Вісник Прикарпатського університету. Серія "Історія". – Івано-Франківськ : Плай, 1998. – Вип. 1. – С. 73–87.
285. Карпенко О.Ю. Злука ЗУНР і УНР – видатна подія в історії українського народу / О.Ю. Карпенко // Соборність України: історія і сучасність. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – С.6–21.
286. Карпусь З., Срібняк І. Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. / З. Карпусь, І. Срібняк // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С. 80–95.
287. Кедровський В. 1917 рік. – Вінніпег, 1948. – 313 с.
288. Кедровський В. В боротьбі за державність / В. Кедровський // За державність. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 9–22.
289. Кедровський В. З другого Всеукраїнського військового з'їзду / В. Кедровський // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923. – Кн. 10. – С. 139–148.

290. Кедровський В. Початки національного війська (1917 р.) / В. Кедровський // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К., 1992. – С. 216–220.
291. Кедровський В. Перше засідання Другого Всеукраїнського Військового Комітету: уривки зі спогадів / В.Кедровський // За Державність. – Каліш, 1935. – Зб.1. – С.129–134.
292. Ключенко О. Генералітет УГА / О. Ключенко // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. К. – С. 4–7.
293. Ковальський М. Творці листопадового зриву 1918 року (з нагоди Золотого ювілею УСС) / Михайло Ковальський // Українські вісті (Едмонтон). – 1964. – 29 жовт., 5 лист.
294. Ковальчук М. Військова діяльність М. Капустянського за доби Директорії (1918–1921 рр.) / М. Ковальчук // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч. 1 (8). – С. 20–51.
295. Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський (1881–1969) / М. Ковальчук. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 128 с.
296. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-російське збройне протистояння : наук. монографія / М. Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с.
297. Козерод О. Громадянська війна в Україні в 1919–1920 рр. в зарубіжній історіографії (60-ті – початок 90-х рр.) / О. Козерод // Вісник Харківського університету. № 387 : Історія України. – Вип. 1. – С. 143–151.
298. Коко Е. Польсько-українські відносини в суспільно-культурній галузі в ХІХ-ХХ ст. (до 1914 р.) / Е. Коко // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 8–13.
299. Колодзінський М. Українська воєнна доктрина / Колодзінський М. – Торонто. – 1957.

300. Колосовський В. Організація кінноти в сучасних арміях // Табор. Воєнно-науковий журнал. – 1932. – С.45–50.
301. Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття / О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 288 с.
302. Колянчук О. Незабутні могили / О. Колянчук. – Львів : Основа, 1993. – 48 с.
303. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939 / О. Колянчук. – Львів, 2000. – 274 с.
304. Колянчук О. Українці в таборах Перемишля (1918–1921 рр.) / О. Колянчук // Пам'ятки України. – 1995. – С. 112–І 17.
305. Кондратюк В. О. ЗУНР : становлення і захист / В. О. Кондратюк, В. Л. Регульський. – Львів, 1998. – 94 с.
306. Кондратюк В. О. Українська революція: здобутки і втрати в державницьких змаганнях (1917–1920) / В. О. Кондратюк, С. Б. Буравченкова. – К. : Стило, 1998. – 286 с.
307. Кондратюк К. Дослідження історії Української революції 1917–поч. 1918 рр. вченими в еміграції / К. Кондратюк, П. Білян // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 261.
308. Коновалець Є. Військовий вишкіл / Є. Коновалець // Розбудова нації. – Прага, 1928. – Ч.7–8. – Липень-серпень. – С.261–265.
309. Коновалець Є. Причинки до Історії української революції / Є. Коновалець. – [Б. м.] : Наклад Проводу Українських націоналістів, 1948. – 48 с.
310. Коновалець Є. Причинники до історії Української революції / Є. Коновалець. – Прага, 1928. – 39 с.

311. Корпус Січових Стрільців: воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967. – Чикаго, 1969. – 664 с.
312. Костицький М. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923) : навч. посібник / М. Костицький, Б. Тищик. – Львів, 1992. – 100 с.
313. Котляр М. Шляхами віків: довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К., 1993. – 380 с.
314. Кох Г. Військовий провід Української Галицької армії / Г. Кох // Українська Галицька армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. Матеріали до Історії. – Вінніпег, 1958. – Т. I. – С. 127–134.
315. Кравс А. За Українську справу: спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч / А. Кравс. – Львів : Червона Калина, 1937. – 99 с.
316. Кравс А. Що таке армія / Антін Кравс Військовий вісник. – 1927. С.4–9.
317. Кравчук М.В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. / М. В. Кравчук. – Івано-Франківськ, 1997. – 292 с.
318. Крат М. 1920 рік: (про забуті дії українського війська) / М. Крат // За державність : матеріали до історії війська українського. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 79–90.
319. Крат М. Зовнішньо-політичне положення об'єднаної української армії у "Чотирикутнику смерті" у липні-серпні 1919 р. / М. Крат. – Львів, 1931. – 16с.
320. Кревецький І. Назарук О. Як писати мемуари / Іван Кревецький // За державність. – Зб. 2. – Каліш, 1930. – С. 4–7.
321. Кревецький І. Українська мемуаристика, її сучасний стан і значення. – Кам'янець : Вид. "Стрільця", 1919. – 32 с
322. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919 / А. Крезуб. – Львів : Червона Калина, 1933. – Нью-Йорк : Око, 1966. – 179 с.

323. Кривизюк Л.П. Вишкіл та виховна робота в українських військах періоду визвольних змагань 1917–1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. істор.наук : спец. 20.02.22 – військова історія / Л.П. Кривизюк. – Львів, 2001– 19 с.
324. Крип'якевич І. Історія України / Іван Крип'якевич : [упор, тексту, прим., комент. Б. З. Якимовича ; передм. Я. Р. Дашкевича]. – Львів : Світ, 1990. – 520 с. (Вид. 2, перероб. і доп. – Львів : Світ, 1992 – 560 с.).
325. Крип'якевич І. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – Львів : Світ, 1992. – 712 с.
326. Крупський В.І. Національно-патріотична журналістика України (друга половина ХІХ –перша чверть ХХ ст.) / І.В.Крупський. – Львів : Світ, 1995. – 184 с.
327. Кубицький С.О. Нарис воєнно-політичної історії України. / Кубицький С.О. Кирик В.Л. Єрмоленко А.Б. Сірий С.В., Безбах В.Г. – К., 2008. – 375 с.
328. Кугутяк М. Українсько-польські стосунки 20–30-х років: від конфронтації до нормалізації/ М. Кугутяк // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 18–26.
329. Кугутяк М.В. Українська націонал-демократія (1918–1939) / М.Кугутяк.– Київ ; Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. – Т. 2. – 704 с.
330. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р / Олекса Кузьма. – Львів : Червона Калина, 1931. – 448 с.
331. Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тишик. – Львів : Світ, 1996. – 296 с.
332. Курас Й. Українська революція: новітній стан історіографічної розробки проблеми та актуальні завдання дослідження / Й. Курас, В. Солдатенко // Наукові записки Інституту політичних і

- етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 4–21.
333. Курманович В. Відворот УГА за Збруч / В. Курманович // Українська Галицька Армія : матеріали до історії. – Вінніпег, 1958. – Т. 1. – С. 445–450.
334. Кучабський В. Вага і завдання Західноукраїнської держави серед сил Східної Європи на переломі 1918–1919 рр. / В. Кучабський // Дзвони. – 1932. – Ч. 3. – С. 111–121.
335. Кучабський В. Війна прогаяних можливостей / В. Кучабський // Літопис (Берлін). – 1924. – Ч. 4. – 113 с.
336. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис / В. Кучабський. Ювілейне видання. 1937–1967. – Чикаго, 1969. – 663 с.
337. Кучабський В. Січові Стрільці. їх історія і характер / В. Кучабський. – Львів. 1920. – 45 с.
338. Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М. Лазарович. – Тернопіль : Джура, 2005. – 592 с.
339. Лановик Б. Українська еміграція від минувшини до сьогодення / Б. Лановик, М. Трофим'якта ін. – Тернопіль : ТАНГ, 1999. – 512 с.
340. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 / К. Левицький. – Львів, 1929. – Друга часть. – С. 289–296 ; Львів, 1930. – Третя часть. – С. 497–776.
341. Левицький О. Військовий договір Української Галицької Армії з Добрармією ген. Денікіна / О. Левицький // Українська Галицька Армія : матеріали до історії. – Відень, 1921. Т. 1. – С. 484–514
342. Левицький О. Пропаганда і преса / О. Левицький // Українська Галицька Армія : матеріали до історії. – Вінніпег, 1958. – Т. 1. – С. 329–330.

343. Лилик С. Західноукраїнська Народна Республіка (метод. реком. для вчителів історії, учнів шкіл та профтехучилищ) / С. Лилик. – Львів : ЛОІУВ, 1990. – 40 с.
344. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. – Відень, 1926. – 470 с ; 2-е вид. – Київ ; Філадельфія, 1995. – 470 с.
345. Липинський В. Покликання "варягів" чи організація хліборобів / В. Липинський // Хліборобська Україна. – Відень, 1923. – № 4.
346. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький ; [відп. ред. Ф.Сисин ; упоряд. Я.Грицак]. – К. : Основи, 1994. – Т.1. – 554 с. ; Т.2. – 573 с.
347. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920) / В. Литвин. – К. : Альтернативи, 2003. – 488 с.
348. Литвин М. Західно-Українська Народна Республіка / М. Литвин // Історія України. – 2-ге вид. – Львів, 1998. – С. 239–251.
349. Литвин М. Історія галицького стрілецтва / Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів : Каменярь, 1990. – 200 с.
350. Литвин М. Історія ЗУНР / Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів : Інститут українознавства НАН України ; Олір, 1995. – 368 с.
351. Литвин М. Куш Віктор / Микола Литвин, Кім Науменко // Довідник з історії України. – 2-ге вид. – К., 2002. – С. 389.
352. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1998. – 488 с.
353. Литвин М.Р. Військова еліта Галичини / Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – 376 с.
354. Литвин С. Симон Петлюра в 1917–1926 роках. Історіографія та джерела / С. Литвин. – К., 2000. – 462 с.
355. Литвин С. Суд історії : Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.

356. Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / А.Лихолат. – М. : Госиздат политической литературы, 1954. – 655 с.
357. Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / А. Лихолат. – М. : Госиздат политической литературы, 1954. – 655 с.
358. Лозинський М. В десятиліття Галицької революції (Галичина, Антанта й Радянський Союз) / М. Лозинський // Червоне право (Харків). – 1928. – Ч. 23.
359. Лозинський М. Галичина в рр. 1919–1920 / М. Лозинський. – Відень, 1922. – 228 с.
360. Лозинський М. Уваги про українську державність / М. Лозинський. – Відень, 1927. – 213 с.
361. Лях Р. Здобутки та уроки УНР / Р. Лях, Л. Добробог // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 5. – С. 90–94.
362. Мазепа І. Большевизм і окупація України / І. Мазепа. – Львів ; Київ, 1922. – 113 с.
363. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. : у 3 т. / І. Мазепа. – Прага : Пробоем, 1942 (Прометей, 1950–1953). – Т. 1. – 212 с.
364. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. : у 3 т. / І. Мазепа. – Прага : Пробоем, 1942 (Прометей, 1950–1951). – Т. 2. – 232 с.
365. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. : у 3 т. / І. Мазепа. – Прага : Пробоем, 1942 (Прометей, 1950–1951). – Т. 3. – 223 с.
366. Макарушка Л. Чортківська офензива / Л. Макарушка // Українська Галицька Армія. Т. IV. – Вінніпег, 1968. – С. 6–63.
367. Макарчук С. А. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР / С. А. Макарчук. – Львів : Світ, 1997. – 192 с.

368. Малий словник історії України / [відп. ред. В. Смолій]. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.
369. Мандзенко Й. Сірожупанники / Й. Мандзенко // За державність. – Торонто, 1964. – 36. 2. – С. 5–17.
370. Мартинець Т. Роззброєння львівської касарні при вул.Зиблікевича 1.11.1918 року / Теодор Мартинець // Українська Галицька Армія: матеріали до історії.– Вінніперг : Вид-во Д.Микитюка, 1966. – Т.3. – С.51–64.
371. Матвієнко В. Зовнішня політика Західноукраїнської Народної Республіки в персоналіях / В. Матвієнко // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 456–474.
372. Матейко Р. Воєнними дорогами синів Галичини. Українські Січові Стрільці на Тернопільщині / Роман Матейко, Богдан Мельничук, – Тернопіль, 1991. – 70 с.
373. Матейко Р. За рідний край, за нарід свій... Українська Галицька Армія на Тернопільщині / Роман Матейко, Богдан Мельничук. – Тернопіль : ДАТО, 1993. – 79 с.
374. Мегас О. Трагедія галицької України. Матеріали про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за кроваві роки 1918, 1919, і 1920 / О.Мегас : Вінніпег :Ф.Дячек, 1920. – 113 с. ;
375. Мигович П. На Брацлав / П.Мигович // Український Скиталець. – 1921.Ч.3. – С. 13–15.
376. Микитюк Д. 1-ша бригада Українських Січових стрільців / Д. Микитюк // Українська Галицька армія : матеріали до історії. – Вінніпег. 1960. – Т. 2. – С. 67–77.
377. Микитюк Д. Організаційна структура Української Галицької армії / Д/Микитюк // Українська Галицька армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріяли до історії). – Вінніпег, 1958. – Т. 1. – С. 73–134.

378. Мірчук П. Микола Міхновський – апостол української державності / П. Мірчук. – Філадельфія, 1960. – 136 с.
379. Мірчук П. Українська державність 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
380. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 / Р. Млиновецький. – Львів, 1994. – 413 с.
381. Монкевич Б. Організація армії Української Держави 1918 р. / Б. Монкевич // Україна в минулому. – Київ ; Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 67–112.
382. Мороз В. Україна в двадцятому столітті / В. Мороз. – Тернопіль, 1992. – 127 с.
383. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / Ісидор Нагаєвський. – К. : Український письменник, 1993. – 414 с.
384. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспекти споминів з Української революції ; Тютюнник Ю. Революційна стихія // Львів, Дзвін. – 1991. – №7. – С.48–95 ; №8. – С.92–107.
385. Наріжний С. Українська еміграція / С. Наріжний. – Ч. 1. – Прага, 1942. – 173 с. ; Ч. 2. -Київ, 1999. -272 с.
386. Науменко Ю. На переломі: (причинки до історії українізації частин в бувшій рос. армії. Луцьк-Рівне в 1917 р.) / Ю. Науменко // За державність : матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С.186–196.
387. Наумов В. Летопись героической борьбы: советская историография гражданской войны и империалистической интервенции в СССР / В. Наумов. – М., 1972. – 472 с.
388. Неклієвич М. Центральна Рада і Колчак / М. Неклієвич. – К., 1932. – С. 4–13.
389. Никифоруk Ю. Західна Україна. Матеріали до бібліографії. Опис літератури, опублікованої на терені УРСР. 1917–1929 / Ю. Никифоруk. – Харків ; Київ, 1932. – 184 с.

390. [О. Климчук]. – К. : Дніпро, 1993. – 341 с.
391. Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції / Олександр Оглоблин // Український історик. – 1978. – № 4. – С. 59–63.
392. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956 / Олександр Оглоблин. – Київ, 2003. – 240 с.
393. Олійник П. День 22 січня 1919 року / П. Олійник. – Прага : Пробоєм, 1941. – 23 с.
394. Олійник С. Українська Галицька армія на захисті УНР (липень - листопад 1919 р.) / С. Олійник // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей).– К. : Рідний край. 1999. – Вип. 5. – С. 221–224.
395. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід / М. Омелянович-Павленко. – Каліш, 1934. – 191 с.
396. Омелянович-Павленко М. На Україні 1917–1918. – Прага : Пробоєм, 1935. – С. 54
397. Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918–1919 / М. Омелянович-Павленко. – Прага, 1929. – 72 с.
398. Омельченко Т. Майбутня війна і ми / Т.Омельченко // Табор. – 1926/
399. Омелянович-Павленко М. Демократизація Воєнної науки, як вислід технічних удосконалень масових армій. / М.Омельянович-Павленко // Вояк. – 1935. – С.4–5.
400. Омелянович-Павленко М. Нотатки в справі підстаршинського питання / М. Омелянович-Павленко // Запорожець. – Пикуличі, 1921.
401. Онацький Є. Організація збройних сил Української Держави: формування регулярної Української Армії / Є. Онацький // Бюлетень Гетьманської управи. – Берлін, 1929. – № 2. – С. 35–39.
402. Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945). – К. : Академпрес, 1993. – 398 с.

403. Отмарштайн Ю. В. До історії повстанчого рейду генерал-хорунжого Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. / Ю. В. Отмарштайн // Л. Ч. К. – 1930. – Ч. 6. – С. 12–13 ; Ч. 7/8. – С. 17–20.
404. Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах польщі, Чехословаччинита Румунії: ставлення влади й умови перебування (1921–1924) / М.І. Павленко. – К. : Інститут історії України НАНУ, 1999. – 352 с.
405. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К. : Манускрипт, 1995. – 262 с.
406. Падалка М. Виступ полуботківців 4–6 липня 1917 р. у м. Києві на фоні політичної ситуації того часу // До зброї. – 1920. – 36. І. – С. 74.
407. Панчук М. Акт злуки УНР і ЗУНР в українській історіографії / М. Панчук, А. Панчук // Проблеми соборності України у ХХ столітті. – К., 1994. – С. 98–105.
408. Передерій В. Видання "Червоної Калини". 1922–1939. Історико-бібліографічне дослідження / В. Передерій. – Львів : ЛНБ ім. В. Стефаника, 2004. – 357 с.
409. Петлюра С. "Табір". (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі) / Симон Петлюра // Статті / [упор., та автор передм. О. Климчук]. – К. : Дніпро, 1993. – С. 276–303.
410. Петлюра С. Завдання української військової літератури / Симон Петлюра. – Варшава : Варяг, 1937. – 54 с.
411. Петлюра С. Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка / Симон Петлюра // Статті : [упор., та автор передм. О. Климчук]. – К., 1993. – С. 220–228.
412. Петлюра С. Статті / Симон Петлюра / [упор, та автор передм. О. Климчук]. – К. : Дніпро, 1993. – С. 211–235.
413. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання / Симон Петлюра // Статті : [упор, та автор передм. О. Климчук]. – К. : Дніпро, 1993. – С. 231–275.

414. Петрів В. Можливий в порядок українського війська / Петрів Всеволод Військово-історичні праці. Спомини / [упор. В. Сегрійчук]. – К., 2002. – 639 с.
415. Петрів В. Принцип творення збройної сили на основі недавнього минулого / В.Петрів Військово-історичні праці. Спомини / [упор. і авт. передм. В.Сергійчук]. –К. : Поліграфкнига, 2002. – С.204–241.
416. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921рр.) / В.Петрів. – Львів : Червона Калина, 1927–1931. – Ч.1. – 180 с. ; Ч.2. – 184 с. ; Ч.3. – 164 с. ; Ч.4. – 120 с.
417. Петрів В. Старшинський склад української демократичної армії // Всеволод Петрів Військово-історичні праці. Листи / упоряд. В.Сергійчук. – К., 2004. – С.627.
418. Політична історія України : у 6 т. Т. 2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1937–1920) / [В. Ф. Солдатенко (керівник тому), В. Ф. Верстюк]. – К. : Генеза, 2003. – 488 с.
419. Полонська-Василенко Н. Історія України / Наталія Полонська-Василенко.– К. : Либідь, 1992. – Т. 2. – 608 с.
420. Пришляк В. Історично-просвітницька діяльність інтернованих стрільців УГА в Чехословаччині / Володимир Пришляк // Українська еміграція : історія і сучасність. – Львів : Каменярь, 1992. – С. 299–303.
421. Проданюк Ф. Українська Держава та її гетьман Павло Скоропадський / Ф. Проданюк // Військо України. – 1993. – № 10. – С. 79–91.
422. Прохода В. Вождь та військо / В. Прохода // Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879–1926). – Прага : Накладом Міжорганізаційного комітету для вшанування пам'яти Симона Петлюри в Празі. 1930. – С. 109–148.
423. Прохода В. Завдання вояків армії УНР на еміграції / В. Прохода, – Табор. – 1929. – Ч.11. – С.9–29.

424. Прохода В. Записки до історії Сірих / В. Прохода. // За державність. – Каліш, 1929. – Зб. I. – С. 82–83.
425. Прохода В. Симон Петлюра / В. Прохода. – Новий Ульм, 1968. – 51 с.
426. Проценко П Українізація на Північному фронті російської армії. // За державність. – Каліш, 1934.– Зб. 4. – С. 229–233.
427. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво / С. Ріпецький. – Львів : НТШ, 1995. – 357 с.
428. Ріпецький С. Українські Січові Стрільці. Визвольна ідея і збройний чин / С. Ріпецький. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1956. – 360 с.
429. Россия в мировой войне 1914–1918 (в цифрах). – М. : Госиздат, 1925. – С. 4
430. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр./О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – К., 1999. – 320 с.
431. Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О.С. Рубльов, О.П. Реєнт. – К., 1999. – 320 с.
432. Ряст О. Табор (чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі.) /О.Ряст // Табор. – 1923.
433. Савченко В. Український рух в російських частинах у 1917–1918 рр. / В. Савченко // За державність. – Каліш, 1934. – Зб. 4. – С. 145–161.
434. Садовський М. Микола Юнаків. Генерального Штабу Генерал-Полковник Армії УНР / М. Садовський // Вісті Комбатанта. – 1971. – Ч. 3–4 (53–54). – С. 38–43.
435. Сальський В. Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому / В. Сальський // Табор. – Каліш, 1926. – Ч. 3. – С. 3–6.
436. Сальський В. Головний Отаман Симон Петлюра і Армія УНР / В. Сальський // Табор. – Каліш, 1927. – Ч. 3. – С. 3–8.

437. Самутин П. Українські збройні сили в році 1920 / П. Самутин // Альманах Українського народного союзу на ювілейний рік 1968. – Джерсі-Сіті ; Нью-Йорк, 1968. – С. 139–150.
438. Сварик В. Де що минулого та висновки з того для майбутнього / Сварик В. // Розбудова нації. – 1930. – Ч.1–2. – Січень–лютий. – С.35–38.
439. Сергійчук В. Багнетом і пером у боротьбі за українську державу / В. Сергійчук // Всеволод Петрів. Військово-історичні праці. Листи. – К., 2004. – С.627.
440. Сергійчук В. Національний міф про Петлюру в світлі нових документів / В. Сергійчук // У 70-річчя Паризької трагедії 1926–1996. – С. 41–48.
441. Розподіл сил Східної Європи на переломі 1918–1919 рр. / В. Кучабський // Дзвони. – 1932. – Ч. 3. – С. 111–121 ; Ч. 3. – С. 193–204 ; Ч. 5. – С. 353–359 ; Ч. 7–8. – С. 540–553 ; Ч. П. – С. 723–732 ; Ч. 12. – С. 783–794 ; 1933. – Ч. 1. – С. 33–39.
442. Симон Петлюра та Українська національна революція : зб. праць / [упор. В. Михальчук]. – К. : Рада, 1995. – 368 с.
443. Сирник Я. До питання інтернавання Армії УНР в Польщі у 1920–1924 рр. / Я. Сирник // Україна в минулому. – Київ ; Львів, 1994. – Вип.5. – С. 123–131.
444. Сігарів В. Завдання й організація демократичного війська / В. Сігарів // Військовий вісник Стрілків. – К., 1921. – Ч.1.
445. Сідак В. На шляху до воєнної доктрини (історичний нарис 1917–1920 рр.) / В. Сідак. – К., 2001. – 214 с.
446. Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції / В. Солдатенко // Український Історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 68–85 ; № 2. – С. 27–37.

447. Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В. Солдатенко. – К. : Просвіта. 1999. – 507 с.
448. Солдатенко В. Ф. Українська революція : історичний нарис / В. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
449. Срібняк І. Культурно-освітня робота в Армії УНР у 1921–1923 рр. / І. Срібняк // Додаток до "Вісті комбатанта" – Торонто, 1997. – Ч. 2. – 16 с.
450. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.) / І. Срібняк. – Київ ; Філадельфія : Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 188 с.
451. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920 / О. Станімір. – Торонто : Логос, 1966. – 192 с.
452. Стефанів З. Коротка історія українського війська / З. Стефанів. – Львів : Накл. "Самоосвіти", 1937. – Ч.1. – 40 с ; Ч.2. – 46 с.
453. Стефанів З. Українські Збройні Сили в 1917–1921 р. Воєнно-історичний нарис / З. Стефанів. – Коломия, 1935. – Ч. 1. – 123 с.
454. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 510 с.
455. Супруненко М. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.) / М. Супруненко. – К. : Політвидав, 1951. – 344 с.
456. У таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади й умови передавання (1921–1924) / М. І. Павленко. – К. : Інститут історії України НАНУ, 1999. – 352 с.
457. Тимошенко Ю. Постачання й транспорт під час війни / Ю. Тимошенко // Табор. – 1939. – Ч. 37. – С.25–31.
458. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) : наук. видання / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2007. – 536 с.

459. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917–березень 1918) / Я. Тинченко. – Київ ; Львів, 1996. – 371 с.
460. Ткачук А. Симон Петлюра: політичний портрет / А. Ткачук // Київська старовина. 1993. – № 1. – С. 39–53.
461. Томашівський С. Під колесами історії / Степан Томашівський. – Нью-Йорк : Булава, 1962. – 107 с.
462. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. Трощинський. – К. : Україна, 1994. – 260 с.
463. Тютюнник Ю. З поляками проти України / Ю. Тютюнник. – Харків : Держвидав України, 1924. – 101 с.
464. Удовиченко О. Від Дністра до лінії перемир'я і відворот за Збруч : бойові чини правої групи армії УНР (15 верес. – 21 листоп. 1920 р.) / О. Удовиченко // За державність. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С. 76–123 ; 1936. – Зб. 6. – С. 77–109.
465. Удовиченко О. Перша боротьба за Київ / О. Удовиченко // Тризуб. – 1927. – Ч. 45. – С. 13–15.
466. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1919 / О. Удовиченко. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1971. – 264 с.
467. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О. Удовиченко. – К. : Україна, 1995. – 206 с.
468. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 6 : Західно-Українська Народна Республіка : історія І традиції. – Львів, 2000. – 374 с.
469. Україна-Польща : історія і сучасність: зб. статей. – К., 2003. – Ч.1. – 496 с. ; Ч.2. – 328 с.
470. Україна-Польща: культурна спадщина і суспільна свідомість. – К. : Либідь, 1993. – 264 с.

471. Українська Галицька Армія: матеріали до історії.– Вінніпег, 1958. – Т.І. – 674 с. ; 1960 – Т.ІІ. – 384 с. ; 1966. – Т.ІІІ. – 232 с.
472. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) / [під ред. Т. Бевз, Д. Веденеєва, І. Гошуляка та ін.]. – К. : Парламентське видавництво, 1998. – 247 с.
473. Федоришин П. Преса і українська державність (1917–1929 рр.) / П. Федоришин. – Тернопіль, 1996. – 158 с.
474. Фіголь А. Бібліографія джерел до історії бою під Крутами і / А. Фіголь // Студентський шлях. – Львів, 1933. – Ч. 1. – С. 7–11.
475. Фіголь А. Бій під Крутами / А. Фіголь // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч.2
476. Фовицький А. Кадри і військо / А.Фовицький // Військова справа – Париж. – 1927. – № 1. – С.84–89.
477. Фуртес О. Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920–1939 рр. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О.Фуртес. – Львів, 2009. – 178 с.
478. Фуртес О. Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920–1939 рр. : автореф. дис. на здобуття наук.ступення канд. іст. наук : 07.00.01 “Історія України” / О.Фуртес. Львів, 2009. – 20 с.
479. Футулуйчук В. Українська Галицька Армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918–1920) / Василь Футулуйчук. – Донецьк ; Львів, 2000. – 152 с.
480. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції / П. Христюк. – Прага, 1921. – Т. 1. – 152 с.
481. Христюк П. Українська революція : Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. / П. Христюк.– Відень, 1921–1922. – Т. 3. – 160 с.

482. Христюк П. Українська революція: замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. / П. Христюк.– Відень, 1921–1922. – Т. 4. – 192 с.
483. Христюк П. Українська революція: замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. / П. Христюк.– Відень, 1921–1922. – Т. 2. – 144 с.
484. Цапко І. Військовий вишкіл / І.Цапко // Вояк. – 1935. – С. 9.
485. Цегельський Л. Від легенди до правди / Л. Цегельський. – Нью-Йорк ; Філадельфія, 1960. – 313 с.
486. Центральної Ради / Дмитро Дорошенко. – Ужгород, 1932. – 452 с. ; Т. 2 : Українська Гетьманська Держава. – 424 с.
487. Чижевський Г. Коротка історія 3-ї Залізної дивізії / Г. Чижевський. – Львів, 1919. – 56 с.
488. Шандрук П. Армія УНР та її боротьба за державність / П. Шандрук // Гуртуймося. Неперіодичний журнал військово-громадської думки. – 1932. – Ч. IX. – С. 7–14.
489. Шандрук П. Думки про еволюцію тактики / П. Шандрук // Табор. Воєнно – науковий журнал. – 1924. – Ч.2 – С.90–95.
490. Шандрук П. Українська армія в боротьбі з Московщиною (18 жовтня-21 листопада 1920) / П. Шандрук // За державність. – Каліш, 1934. – С.201–236.
491. Шанковський Л. Визвольні змагання 1917–1920–1926 рр. (За написання воєнної історії перших Визвольних змагань в українській та чужій мовах) / Лев Шанковський // Український самостійник. Місячник політики, культури і суспільного життя. – Мюнхен, 1959. – Ч. 2 (412). – С. 22–27 ; Ч. 3 (413). – С. 1520.
492. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії / Лев Шанковський // Український історик. – 1970. – Ч. 4 (28) – С. 67–75 ; 1971 -№1–2 (29–30). – С. 58–69 ; №3–4 (31–32). – С. 31–32 ; 1972. – Ч.

- 3–4 (35–36). -С. 55–71 ; 1973. – Ч. 3–4 (39–40). – С. 113–126 ; 1974 – Ч. 1–3 (41–43). -С. 48–64 ; 1975–4. 1–2 (45–46). – С. 45–69.
493. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність (1917–1920) / Лев Шанковський. – Мюнхен : Дніпрова Хвиля, 1958. – 317 с.
494. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія / Лев Шанковський. – Вінніпег, 1974. – 396 с.
495. Шанковський Лев. До 50-річчя Української Армії / Лев Шанковський // Вісті (Мюнхен). – 1966. – Ч. 123 ; 1967. – Ч. 124–127 ; 1968. – Ч. 128–131 ; 1969. – Ч. 132–134 ; 1970. – Ч. 135–136.
496. Швагуляк М. Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст. // Українська еміграція. Історія і сучасність. – Львів, 1992. – С.316–333.
497. Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання, добитися волі для Галицької землі, 1918–1939 / Семен Шевчук. – Торонто, 1965. – 280 с.
498. Шелухин С. Історико-правні підстави української державності / С. Шелухин. – Вінніпег, 1929. – 32 с.
499. Шендрик І. Матеріали до бібліографії Січових Стрільців / Іван Шендрик // "Золоті Ворота". Історія Січових Стрільців 1917–1919. – Львів, 1937. – С. 321–381.
500. Шишка О. Слідами листопадових боїв / О. Шишка. – Львів : Львівська політехніка, 1993. – 236 с.
501. Шляхами віків: довідка з історії України. – К. : Україна, 1993. – 380 с.
502. Шляхтиченко М. До історії Директорії УНР / М.Шляхтиченко // Український історик – Нью-Йорк ; Мюнхен. – 1965. – Ч. 1. – С. 56–61; Ч.2. – С.52–59.

503. Шрамченко С. Українська воєнна фльота (1919–1920 рр.). Історія Українського війська.– 5–те вид., змін. і доп. – К. : Варта, 1995. – Т. 2. – С.337–341.
504. Шухевич С. Спомини з Української Галицької армії / С.Шухевич.– Львів, 1929. – Ч. 2. – 176 с. – Ч.3. – 162 с. ; Ч.4. – 147 с. ; Ч.5. – 164 с.
505. Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди / О. Й. Щусь. – К., 1992. – 86 с.
506. Яблонський В. Від влади п'ятох до диктатури одного, Історико-політичний аналіз Директорії УНР / В. Яблонський. – К. : Альтерпрес 2001. – 160 с.
507. Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії / Богдан Якимович. – Львів : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України ; Просвіта, 1996. – 359 с.
508. Яновський В. За Україну за її волю/ В. Яновський // За державність. – Каліш, 1933. –Зб.1. – С.191–192.
509. Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924) / J. Bruski. – Kraków : ARCANA, 2004. – 600 s.
510. Hupert W. Boje Lwowskie / Witold Hupert. – Lwów, 1926. – 106 s.
511. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe / M. Klimecki. – Warszawa : Wojskowy Instytut Historyczny, 1997. – 286 s.
512. Kolańczuk Aleksander. Internowani żołnierze Aemij UNR w Kaliszu. 1920–1939 / Aleksander Kolańczuk. – Kalisz ; Przemyśl ; Lwów : Olir, 1995. – 96 s.
513. Krotofil M. Ukraińska Armia Galicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sil zbrojnych Zachidnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej / M. Krotofil. – Toruń : Wyd-wo Adam Marszałek, 2002. – 208 s.

514. Nicieja S. S. Cmentarz Obrońców Lwowa / Stanisław S. Nicieja. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1990. – 468 s.
515. Pisulinski J. Nie tylko Petlura. Kwestia Ukraińska w Polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923 / J. Pisulinski. – Wrocław, 2004, – 445 s.
516. Semper fidelis. Obrona Lwowa w obrazach współczesnych. – Lwów : T-wo straż mogił polskich bohaterów, 1930. – 240 s.
517. Stępień S. Symon Petlura Ataman Główny Ukraińskich Sił Zbrojnych / S. Stępień // Wojsko i Wychowanie. – 1998. – Nr 6. – S. 64–74.
518. Tomaszewski J. Lwów, 22 listopada 1918. / J. Tomaszewski // Przegląd Historyczny. T.25. – Z. 2. – Warszawa, 1984. – S. 279–285.
519. Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939 / Wiszka E. – Toruń, 2001. – 134s.
520. Żurawski P. Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919 / P. Żurawski. – Warszawa, 1995. – 128 s.